

Эрик Генданы
Квазий-Магомет

ЗАУРБЕК

**СТАВРОПОЛЬ КИТАБ БАСМАНЫ
КЪАРАЧАЙ-ЧЕРКЕС БѐЛЮМЮ,
ЧЕРКЕССК 1986**

*Эриксенлангы,
Къазий-Магомед*

ЗАУРЪЕК

РОМАН
БИРИНЧИ КИТАБ

СТАВРОПОЛЬ КИТАБ БАСМАНЫ
КЪАРАЧАЙ-ЧЕРКЕС БЕЛЮМЮ
ЧЕРКЕССК 1986

Сурагчы Н. Г. КРИЦКИИ.

Э 4702260000—75
М 159(03)—85 72—86

© Ставрополь китаб басманы
Къарачай-Черкес бѣлюмю, 1986

ТЕНГЛЕ

Къыйын ъмюрлени бири онтогъузунчу ъмюр эди. Энди ол да бошалады. Кѣбю къалгъан эсе, джыйырма-джыйырма беш джылы къалгъанды. Бу ъмюрде джер джюзюнде кѣб тюрлениуле болгъандыла. Алай а бизде, Уллу Къарачайда, кѣзге илинирча джукъ кѣрюнмейди. Алгъынча, Къобан суу кѣм-кѣк кѣгериб, эниш сюрем саркъады. Минги Тау да кирпичлерин да къакъмай ъхтем сюеледи. Тар ъзенни да тюрлю-тюрлю къанатлыла юсюн басханлай, башындан джарыкъ кюн джылтырагъанлай турады. Кѣбюсюне хурметли джайла джокъласала да, бир-бирде сууукъ къышла да унутмайдыла; бешли ууаныкланы мюю-юзлерин бурадыла. Къалгъан джерледен айырылыб ариу-таза джазла да келедиле. Ол заманда хар затха джан киреди: кериледиле, созуладыла, ышарадыла. Ким не сюйсе аны айтсын, таулула да джер бла бирге тѣгерек айланадыла.

Джанлагъа «джан» салыучу табигъат таулуланы чыныкъдыргъанды: къыш бузлатханды, джай джибитгенди, къачда тубанда аджашдыртханды. Ол алашы джашауну тынчындан джанлатыб, эм къыйыны бла барыргъа джол уста болгъанды. Таулулада къыш деб юйге кириу, джай деб сыртларын къыздырыу, арыдым деб санларын солутуу, ахырзаман келликди да деб, джашаудан умут юзюу болмагъанды. Ала джылны къайсы чагъына да заманында хазырланыргъа кюрешгендиле. Артыкъсыз да беллери базыкъла, чырлары болгъанла, къачан да джунчумазча кеслерин бегитгендиле. Быллай белсынарла, аргъыш арбаланы тыш элледен, бютеу къакъланы тау джалпакъладан, согъум малланы къышларыкъ джерлеринден заманында къабакъгъа ашырадыла.

Байлыкълары болмагъанла уа не этсинле?!
«Ой аллах! Сен кѣб бер!» — деб къолларын кѣкге

джайгъанла да джетигендиле. Алай болгъанлыкъгъа, ким не суйсе аны айтсын, андан алагъа хайыр бола болмаз. Ким биледи, джюреклерни уа бир кесек чапырыла болур...

Акъсакъл къартла айтханнга кёре, бир минг сегиз джюз сексанынчы джылда, сууукъ къачдан огъунакъгъа кысыб, малгъа-адамгъа да уллу халеклик джстдиргенди. Джерден аз хайыр алгъан терекле, замансыз чапракъларын атыб, къуу-къуу болуб, экинчи чагъалмагъандыла. Ол джыл, къанатлыла болмасала, акъмыйыкъны замансыз келлигин адамла билалмадыла. Ала уа хауаны къанат таууш этдириб, шымалдан кыбыла таба, кёкню джыра, къарачай тауланы башлары бла гузаба ауадыла. Талай заманны алчылыкъда учхан турнала, аскер мизамдача, саф-саф болуб юренигендиле да, хауа не тюрленсе да аджашмай, тизилиб кетедиле. Артха къалгъанлары юзюлюб, алын-дагъыла да аланы сакъламай, тегерек-тегерек бурула, къатыша-къутуша тау этеклеге, Хурла кёлню джыгъасына, къалын чырпыла болгъан джерлеге къонадыла. Джылны сууукъла джууукълашхан заманында къышха согъумлары болмагъанла, уугъа барыб хайыр эталмасала, арыгъан турналаны тутадыла. Ала да, не этсинле, хар ким, къолундан келгенича, башына мадар этерге кюрешеди.

Ма аллай кюнлени биринде эки тенг да къошдан къабакъгъа айлангандыла. Аланы бири улоулагъа къамчини кёргозе:

— Алан, сен ашыкъсанг быланы уа кымылда-рыкъларымы барды?!— деб, джёнгеринден болуш-лукъ излегенча, аны таба бурулду.

— Ким огъай дерик эди, атласала уа!

— Къой-къой, Аслан, сен алай ашыгъа болмазса. Мен ангылагъаннга кёре, ызынга къайтыб кетерге да огъайынг боллукъ тюлдю. Къайтыб кетерми эдинг?

— Сен айтдынг эсе да, Ахмат, аллах айтмасын!

— Мени сартын, тар ёзенни хар къотур ташына, хар мырышкы кёкенине, хар къара суучугъуна, хар калак итине, хар чапасын джолда тюшюре баргъан тиширыууна деричин тансыкъ болгъанма.

— Сени ким тансыкъ этген эсе уа деге эдим!— деъ, Аслан накъырда этерге умут этгенлигине, башы

сагъышха кетдими да, ачыкъ айталмай ары-бери бурдурду.

Джашла ким да танырча джарыкъдыла. Ала узакъдак атлангандыла. Алай болгъанлыкъгъа, ойнай-кюле, джырны эркин хауагъа таралтыб бешлайдыла. Аслан кеси джарашдырады:

Джарыкъ танг бла биргелей
Джанкъылыч да чыкъгъанды,
Къаракъашын кёргенлей,
Атын баугъа джыйгъанды.

— Алай да болур. Алай болса да, тенгим, кесинги сырынги меннге джюклей болурмуса? — дей, Ахмат улоуланы кызыу сюрюб тебреди.

Ала, накъырда-чам бла джолларын кысыхартыб, тогъуз-он джюкю улоуну, юч джыйырма мангырмазгъа чыкъгъан иркни, онбеш кысыр тууарны ашам къарангы бола, сюрюб Абайланы кенг арбазларына киредиле. Джашла арбазда киши эселеген-лериде, улоуланы джюклерин къантардыла, малланы юзгерге джыйдыла да, юйлери таба кёлтюрюлдюле. Была—малчы джашла—аталарын-аналарын кёрмегенли толу джылгъа джууукъ болуб барады. Тансыкъ болсала да айыб тюлдю. Юслери-башлары да тозурагъанды. Башха сылтаулары да барды.

— Кымылда, бир чурум чыкъмасын.

— Кесибизни согъумчугъубузну да мында къоярмы эдик?

— Сен къалай эсенг да, мен а къартха ышанама.

— Кетдик сора.

— Да тарт атынгы.

— Сен алгъа.

Тенгле бири бири бла накъырда эте тургъунчунга, бир талай заман ётдю. Была да атларын тартыб къабакъ эшикке джетерге, Абайланы Аубекир — кой тамада — джашланы кетер акъыл алгъанларын эслеб, ичинден нелени эсе да айта, разы болмагъанын билдирди. Аслан бла Ахмат саламлашдыла, къартны къолун тутдула. Алай а, Аубекирни не айтханын кесгин ангыламай, тынгылауу ийдиле. Экиси да бирден кюн батхан джанына къарадыла. Эшта, ала ол джанында джашай болурла...

Къарт къайтарды:

— Джигитле, сиз джаш адамласыз. Меннге айыбды ансы, сизге айыб да, уят тюлдю. Кимге да белгили, сиз иги кесек заманны элни-джамагъятны кёрмегенсиз. Аллах сакъласын, ажымсыз, сиз юйлеригизге тансыкъ болгъансыз. Адам адамды да, адамды. Ол джаньюарладан, кийикледен, къанатлыладан башхадь. Ол сагъыш эте биледи. Аны джюрегинде суймеклик болады. Ол аманны-игини айыра биледи. Аны джюреги учунган этеди. Аны барын да сандырагъаным не ючюндю десенг, ашкы уланла, кесигиз билгенден, амалсызбыз. Къотур къабакъда бичен къытды. Айтыб къояргъа, джокъну орчундады. Эслей эдигиз эсе, кеси да быйыл джыл башха тюрлю джюрюш ала башлагъанды. Мени сартъянга, аякъ алышын джаратмайма. Не эсе да ачы сууукъну асыры эрте башлагъанды. Аны сизге тизиб къорешеним — мен да болгъанма сизге тансыкъ. Алай а, сиз анга ийнана, ийнанмай эсегиз да, не этерик эсегиз да, кёбюне тёзген азына да тёзериксиз. Этген ишигизни джарты джолда къояргъа ашыкъмагъыз. Къайтарыб айтама. Мен сизни амалсыз деб къысмайма. Малланы уа союб гёзеннге джыя барыгъыз. Кесигизге да бир джукъла ала барырсыз. Артмакъларыгъыз да алай тыкъ кёрюнмейдиле,— джашлагъа къараб ышарады къарт.

Бу эки джаш, адам айтханны джерге тюшюрмей, не кереклини да сёз къайтартмай тындырыучан эдиле. Бу джол а, не эсе да бир-бирлерине къараб, тынгылауну ийиб тургъан болмаса, не «хо», не «огъай» демедиле.

Къарт бир кесек мыдах болуб:

— Да не этерикбиз, джолугъуз мамукъдан. Тартынмагъыз да, кесигизни согъумлугъугъузгъа ууакъ аякълыладан бирер мал къошугъуз — дей, джашлагъа иркдени кёргюздю.

— Тюздю айтханыгъыз, Аубекир, малла согъумгъа келгендиле. Эшта, ала орунларын табмай, сизге огъай, бизге да тынчлыкъ боллукъ болмаз,— деселе да, тенгле уялдыла, джерге кирлик болдула.

— Мен сизни къартны разы этеригизни билген эдим.

— Аллахдан табыгъыз, сизнича уа болгъа эдиле къалгъанла.

Не этерик эдиле он джылыны джалда тутхан тамадаларыны айтханын этмей. Кеси да Аубекир, къалгъан байлача болмай, джалчыларына иги эди. Ол аланы адамгъа санай эди: урмай эди, урушмай эди, джалларын заманында табдыра эди, ашларына-сууларына къарай эди, не айтсала да, сёз къошмай, айтханларына тынгылай эди.

Аубекир айлана келиб быланы къошха келсе:

— Ой, таулу джашла, джигитигиз къайсынг эсегиз да, сайлачыгъыз, къуйругъун кёлтюралмагъан бир къысыр къой! — дей, накъырда эте, эм семизин сойдурмай къоймаучан эди.

— Энди уа не айтаса? — деб джашла Абай улуну не айтырына да хазыр эдиле.

Аубекир къарт болду. Джашлары джетдиле. Ала аталарына ышанмай башладыла. Аны асыры халал джюреклиге санаб: «Атабыз, сен къарт да бола башлагъанса, кесинг да, былай бла барсанг, бизни тюб этиб къояргъа боллукъса.» — дейдиле да, аталарын ёзеннге джарашдырадыла. Таб, айтханларыгъа, Аубекир маллагъа чыкъгъанын къойгъанында, Абайланы маллары эки къат юйреди.

Джашла чепкенлерин тешдиле, къаптал дженглерин чыначыкъларына деричин къайырдыла. Къарт Абай улуну кёлюн къалдырмай, аны разы этерге суйюб, ала ол кече да, экинчи кюн да ингирге дери согъум малланы сойдула. Бютеу къакъладан къарангы гёзенни ичин толтурдула. Аубекир къууанды. Ол джашланы разы этер ючюн, бирер джарагъан ирк сайлатды. Джашла сойгъан малларындан да бир талай затны алыб, къатыкъчыкъларын къанджыгъаларына байлаб, кечени ортасы бола тийрелерине айландыла. Эки тийрени арасы алай узакъ болмаса да, джол бек узакъ кёрюндю. Заман да джылланы юслери бла атлагъанча созулду...

Аслан бла Ахмат от хоншуладыла. Ала чабырсызлай, кёнчексизлей да бирге айлангандыла. Уллукъулакъ гылыулары алларына сюрюб, Чыракълыгъа отунга да бирге чыкъгандыла. Кеслери да къылыблы болгъандыла. Кеслеринден уллуракъ сабийлеге эзеу болуб чабхандыла. Къылыкъ этселе уа, юйлерине барыргъа къоркъуб, не дорбунну теренинде, не терекни мийигинде, не къашбакъ тюбюнде, не гёзенни чардагъында бир-бирине къысылыб къал-

гъандыла. Бу эки тенг, сабий заманларындан башлаб, бир-бирлеринден айырылмай, халал къарнаш-лача ёсгендиле. Абайлагъа да джалгъа бирге джарашхандыла.

— Сиз, балала, эгизлемисиз? — деб соргъаннга:

— Хо, эгизлебиз! — дей, экиси да бирден кымылдатхандыла башларын.

Ма, толу он джылыны джашла экиси да бир къошда, бирге малгъа къарайдыла. Барындан да сейираламат неди десенг, эки тенг да бир кюн, бир ингирде юйдегили болуб, къууанчлары да бирге этилингенди. Ала элде бир ай джашагъанларындан сора узакъ Къобанны ары джанына бирге ашырылынадыла...

Заманны бир заманында — алгъын заманда — малчыла мал бла бирге бир кетселе, бир джылдан алгъа юйлерине къайталмагъандыла. Аны сылтауу тюрлю-тюрлю болгъанды. Къалай-алай болса да, ол джорукъ кесини ишин толусу бла толтургъанды. Аллай малчыладан болгъандыла Аслан бла Ахмат да. Ала да толу тогъуз айны тар ёзенни кёрмей, ма энди къайтыб келгендиле. Алай а ала мыдах тюлдюле: кёлери-къашлары джарыбды, къууанчлары уллуду.

Тенгле Абайлада согъум мал сойгъан кече Асланнга джаш, Ахматха къыз туугъанды. Малла союлгъан джерден быланы тийреге бир кычырым болгъанлыкъгъа, аталаны балаладан хапарлары болмагъанды. Не мадар, уят къарын тойдурмайды, кёл бла узалыб джеталмайса...

Была арбазларына киргенлеринде. Асланнга ит чабмады; аны ити да джокъ эди. Адам да чыкъмады аллына. Аны киши сакъламай эди. Сакълаб а... Ахматха къарт калкай чабды. Алай а олсагъатлай иесин таныб, хырха макъамын тохтатды. Аны къайгъылы да киши болмады...

Аслан къабакъ эшиклени тарта, юйню джангыз кёзюгюне къарады. Къууанчдан тыпырдагъан джюреги тохтаб къалгъанча болду. Мутхуз джарытхан джарыкъчыкъны элеб: «Арабий, не болгъанды: бу заманда чыракъ джанмаучан шой эди да?! Ауругъанмы барды? Огъесе... — деб, кёлуне кёб зат келе, юй таба гузаба атлай, терезечикден къарады. Аны кёлери алас-булас кёрдюле. Юй бла бир адам олтурады: ата-сыны эгчлери, анасыны келинлери, эки абсыны,

къарнашладан-эгечледен туугъан джууукъ тиширыу-ла, тийре-хоншу къатынла.

Аслан, юйге кириб кеталмай, тууар къууукъну джылтыргъан джеринден иги бойнун созуб къараса, адамла бир бурху сабийчикни алларына алыб джууундура турадыла.

Таулу ышарды. Аны джюреги алгъындан да бек уруб тебреди. Юйде олтургъанлада джашыртын къарагъан кёзлени, къочхар бурунну киши эслемеди. Андан не келсин, эслемеселе эслемесинле — Асланны уа бетине сууукъ тер урду. Ол, къайда болгъанын билмегенча, бек уялды. Эс алай дженгил джыялмаса да, ол арбаздан чыгъар къайгъыгъа кирди. «Нек къачамз?! Кимни юйюне чабханма? Не болгъанды мениге? Ким къууады мени?» — дерге кюрешсе да, ары кирирге таукел болалмады.

Аслан къууаннганы бла бирге сагъышка бёленди: «Арабий, сабий уучумуду, огъесе таракъчымыды? Не мадар!» — дей, аны билирге да изледи. Алай а таулуну аллын намыс тыйды, джибермеди. Андан ары бир джерде туралмай, тебджилдеб, ол Ахматлары таба аякъ кёлтюрдю. Хоншусуну арбазына бурулгъанлайына, тенги аллына чыгъыб, кёлерине джиги къарады. Экиси да, бир-биринден тил тутханча, ауузларын ачмагъанлай, бир-бирин къаты буууб къучакъладыла. Бир кесекни ол болумда тургъандан сора, Ахмат оджакъны кёзю-башы бла кёргюздю.

Ахматлары Асланладан да къарыусуз джашай эдиле. Ол себебден, аланы юйчюклеринде терезелери да джокъду. Ала танг атханны, кеч болгъанны тар оджакъны кёргюзгенине кёре биледиле. Кюндюзго кюн кёкню булут джабса, боран болуб кюн бокъланса, от джагъыб, аны джарыгы бла эслейдиле джукъну. Ансы кюнню кюн узуну къарангыда турадыла.

Аслан да сормагъанлай ангылаб:

— Къой, алай этме. Кел сен да, тартма артынга. Сейир затны кёрмей къалыргъа да болурса. Сен алкъын джаш кёреме, — деб, тенги аны да ызындан тартыб, джер башлы алаша юйчюкге кыйналмай миндиле. Андан ары Ахмат, ызына тартыб тургъан болмаса, оджакъгъа минерге унамады. Бу таулуну да намыс хорлады.

— Терк бол! Кертда дегенге уа! Кесинги аллай бир джунчутма. Джел да бизден оноуну ала башлаганды. Ол кьозгьалса, кьаралыб тургьан оджакъ бизни джууукъ кьоймазгьа болур.

— Кьой-кьой, тенгим. Менн не этесе? Хомух менме. Джигит сенсе. Сен кесинги болумунгу унутханмы этгенсе?

— Да сен тил тутханса. Мен сени ючюн да, кесим ючюн да бир кез джетдирейим.

— Мен кесими юйюме оджакъдан тѣнгереб тюшсем, айыб болур. Иги джолгьа,— деб, ышаргьан болмаса, Ахмат аллына атламады.

— Джолда джырлагьан мен болгьанлыгьыма, тил тутхан сен болдунг,— дей, Аслан тенгини сыртындан кьакъды.

Къангич санлы таулу кьараб-кьарагьынчыннга, джалын оджакъны башында кѣрюндю. Аслан сыбызгьыгьа ушагьан ингичге оджакъдан энишге кьарады. Джашны кез аллында кезбау затла кьымылдагьанча болдула. Джарлы бала, джылаялгьан да эталмай, джабагьы кийизге баурчугьундан кьабланьы, Гыллай афенди да, бир кьара тышлы кьуранны ачыб, эски сары кьагьытланы ары бла бери аудура, кьуран аятланы окъуйду. Сабийчикни анасы, олтуруб да туралмай, бетине кьарыусуз тер ура сиреледи. Бир талай элчи тиширюу да тынгылауну ийиб сейирге кьарайдыла.

Джыйылыб тургьанланы ичлеринден бир заманда бир узун кьара кьатын ѳрге туруб, афенди таба да кьарай, бир багьыр гѣгенни ѳрге тутуб:

— Кюн тийгенча тийсин! Ай джарыгьанча джарысын! Кѣк джашнагьанча джашнасын! Сууукъ сууда кьызгьан темир кьатханча кьатсын! Кьобан сууну арты болмай, анга кезлери кьарагьанланы артлары болмасын! Элде маджал эркишиле, муну кьайда кѣрейик деб, хаман ызындан сюрюб айланьырча болсун! Гюнахсыз, хур кьызча ѳссюн!— дей, санай келиб, гѣген бла бир сууукъ сууну кьагьанакъ сабийге кьантарды.

Кьатынла бири бирини сѣзюн бѣле:

— Амин! Амин! Амин!— деб юйню дауурдан алдырдыла.

Джанлы суратчыкъ джыйырылды, кьарыусуз тауушчукъ этиб, ынганы бериб джылады. Ары дери тѣзюб тургьан Ахматны анасы, кьарт амма, сабийни кьарыусуз кьалтырагьанын кѣргенинде, акъ хончаларын джаулукъ ичине джыя:

— А кьыз, Гьджыу! Айыб тюлмюдо, кьарыусуз джаннга бармакъ тѣзалмагьан сууукъ сууну уа кьалай кьуяса?!— дей, кѣлчюк болуб тургьан зыбыр кийизден алыб, тери хотасына чырмады...

Гыллай афенди быланы джоқьлагьанлай турады. Аллах сакъласын, ол аланы юйлеринден кьалай чыгьар. Артыкъсыз да бюгече уа аллай сыйлы кечелени бириди. Хаух дуниягьа гюнахлы джан туугьанды. Гыллай а борчлуду. Ол дин тамадады. Гюнах-сууаб аныкьыды. Тилеги кьабыл болуб, аны дунияны джолуна салалса, афендини да сууаб базманьына бир талай зат джазылыр. Алай болмаса уа, туугьан джан афендини да биргесине тарта, джаханни таба атланьыр.

Афенди бла Ахмат бир джылгьыладыла. Гыллай Ахматдан юч джылгьа алгьа юйленгенди. Аны да бирди сабийлери. Ахмат Гыллайны былагьа келиб тургьанын алай ушатмайды. Алай болгьанлыкьыгьа джукъ да айтмайды. Айтыб а акъылынданмы аджашханды...

— Алли, тапг мычыдын!— деб Ахмат тынчлыкьыгьы болду.

— Мен кѣргенин кѣрсенг...

Ангылатмыдын.

Сси гьарасанг, кьаллай бир сюйсенг да, эркилик берир эдим.

— Кьой, болмагьан джелни тартма.

— Мен тартмасам да келгенди ол. Оджакъ бла бирге атыб иеди деб кьоркьдум ансы,— дей, Аслан, кюллюгюн тыялмай, оджакъ башындан секириб тюшдю.

— Кьошаса.

— Оллахий, таула бла!..

— Кѣрдюнг?

— Кьымылдагьан гинджичик.

— Таякъ туталлыкьымыды?

— Аны уа элемедем.

— Кезлери ачылыбмы эдиле? Огьесе джабылыбмы эдиле?

— Аны да айталмам.
— Тамагы бителибми эди?
— Ол а ачылыб эди!

— Сора неге сейир-тамаша боласа?
— Тынчлыккылы олтурсакъ айтырма.
— Джел да джилектерибизге ёте башлагъанды.
— Къайда къысылабыз да?
— Аякъ юсюнде тангга чыкъсакъ да бизге не?
— Абайланы къагъанакъ къозучукълары ючюн да чыкъгъанбыз.

— Мен къонакъ, сен къонакъбай. Фатар а сени бойнунгдады. Аны меннге сормасанг да, кесинг уста билесе,— деб Аслан тенгини имбашындан адамыча къакъды.

Бу таулула, къойну ауузундан чёб юзмеген адамла, бир тюз адамгъа бир уллу аманлыкъ этгенча, тансыкъ болуб келген юлерине кирирге уялыб, абына-сюрюне, сызгыргъан джелден къачыб, эшиклени шыкъыртсыз ачыб, баугъа акъырынчыкъ киредиле.

— Акъырын бол, алан, гудучуладыла деб къайсы болса да тынчлыкыбызны бузмасын,— дей, Аслан къургъакъ джер излер къайгылы болду.

— Сора сен къайтар.
— Огъай, мен къонакъма. Сен айт.
— Аллахдан сен таб.
— Башла!

— Минги Тауну тебмезден къадамалыгы бла, Къобан сууну таймаздан саркъгъаны бла, тар ёзени сыйы бла, таулу халкъыбызны намысы бла, хурметли джерибизни берекети бла биз ант этебиз: бирибизге улан туууб, бирибизни къызыбыз болса, тауда-тюзде, агъачда-чауулда, узакъда-джууукъда, къайда болсакъ да, айырылмаз татлы джууукъла болурбуз. Алай болмаса да халал тенглей къалырбыз.

— /Халкъ айыб этсе уа?

— Не ючюн?

— Биз алайсыз да джууукъладан да джууукъбуз да?! !

— Бизни атауул бла сизни атауулдан бири бири-ни сютюн ичген болмагъанды. Энди туугъанланы да Гыллай сау болуб бири бирине иймез,— деди Аслан.

— Аны уа мен да эслейме. Алай а, не медет?!
— Баш сеники. Бёрк сеники. Юй сеники...

Тенгле чепкенлерин тюблерине атдыла, джамчыларын юслерине джабдыла. Бир талай кечени тынчаймай тургъан малчыла тангга алай кёб къалмагъан заманда терен джукъугъа сингдиле...

* * *

Танг атханды. Джелни ачы ауазы тохтамагъанды. Ол тюрлю-тюрлю макъамла бла сызгырады. Тенгле иги элеб къарасала, къаты къарчыкъла чалман эшикден ётюб, бауда къорт къаланганды. Асланлагъа келген къонакъла бла Ахматлагъа келгенде, барамтада юлерине кетелмей, ол кече къонакълыкъда къаладыла. Ма ол джыл тар ёзен ёмюрюнде кёрмеген затын кёрдю. Танг аласына белге джете терен къар тюшюб тура эди. Кёгетлери джыйылмай къалгъан тереклени огъай, эл ичинде чегет тереклени да бутакълары ууалыб, джерге салынгандыла. Ышыкъгъа джыйылмай къалгъан малла да джер-джерде къурушуб-къурушуб сойлангандыла. Тенгле сюрюб келген согъум малла да бычакъгъа джетмедиле.

— Да, не этейик, не да джарлыгъа бола эсе,— деб Аслан онг къолу бла сол джанында джюрегине уалды.

— Озгъан джангурну джамчы бла джеталлыгыбыз джокъду.

— Бизни небиз да озгъанлай турады.

— Тюпене юйюбюзге джыйылсакъ, былай болуу болмаз эди.

— Арабий, тюшюме кёре, муну бла да къалгъа эдик.

— Аман джораны къойдукъ.

— Бизни армау болгъаныбызгъа къара,— дей, Аслан, таукел болуб, тенгини арбазындан чыкъды.

Таулуланы юйде сакълагъан къууанчлары сакъгыш этдирген бушууларын унуттурду.

ТУУДУКЪЛА

Джер-төгерек айлана, заман суратын сюйгенича сала, хар зат да тюрлене барады. Алай а, бир къауум адамланы айтханларына тынгыласанг, ала кеслери

да иги ангыламагъан бир китабны ачыб, былай айтадыла: «Адам улу джашагъан Джерни джаябаш, къонгур ёгюз кёлтюрюб турады. Айхай, аны да джаны барды: ол бир талай замандан арыйды. Не этсин, ол заманда Джаябаш арыгъан мюйюзюнден солугъан мюйюзюне бошлайды джерни. Ма туура ол сагъатчыкъда джер кымылдайды. Айырылыб бир джерде адамыча сенкилдейди, бир джерде уа белляу этиб къояды. Ол да нек болады десенг, не заманда да джерни гюнахлы адамла теблегенлей айланадыла». Ким биледи, аны айтханланы билимлери бар эсе, анга кеслери да ийнана болмазла. Алай а, не этгин, кесингча бир адам кеси да, сен да ангыламагъан тилден бир китабны ачыб, «алдамайма» деб ант этсе... Аллай китаблагъа терс затла джазыллыкъмыдыла сора?! Артыкъсыз да динни арагъа къошсала. Не башхасы барды, къайсы тилде да джазылсынла.

Алимлени айтханларына таяна, заманны кымылдагъанына сагъыш эте, эшта, учу-къыйыры болмагъан къудретни тохтамай учуб баргъанын киши тыяллыкъ да болмаз. Къонгур ёгюз да джерге миниб, биргесине суйген джерине бара болур...

— Джашчыкъ, Ахматлагъа бар да, къошдан бир хапар соруб келсенг а. Джукъ керек эсе, азыкъ, кийим, башха зат болса да иер эдик,— деб Уркъуят Азретге къарады.

— Гыллай анда эсе къалай барайым, ання!— дей, джашчыкъ терс джары чабханлай кетди.

Ахматлары алай узакъ да тюдюле. Эки юйню арасында джангыз къоз терек бла сослан ташладан къаланган хуна барды. Джашчыкъ, не хо, не огъай демей, хоншуларына таууш этерге уялыб, огъары тийреге чыгыб, узакъ кюрен тутуб, джолун бир таллай кере узакъ эте, тегерек айланыб кетди.

— Къызчыкъ, эшикке бир къарачын, кычыргъан болур дейме,— дей, Хану намазлыкъгъа ийилди.

Уркъуят отунчукъла алыргъа арбазгъа чыкъгъанында, Азрет, хоншуларына киралмай, бауну чалдышына таяныб сиреле эди. Джашчыкъ бла къызчыкъ от хоншула болсала да, бир-бирин биринчи кёргенча, бир-бирине джукъ айталмай, экиси да башчыкъларын энишге бошлагъандыла. Таулу сабийле не

заманда да намыслы боладыла. Бу экиси уа эки къат-ха уялчакъдыла.

Къобан джанындан ургъан салкъын аязчыкъ, къара чепкенини этеклерин джелге тарата, къайдан эсе да чыгыб келгенча, къаяла тюрюнден бир узун къара къатын чыгыб келеди. Къатын хар атлагъаны сайын джерге бир узалады. Ол не этиб да табанлары болмагъан гаможларын аякъларында тохталмайды. Аны аллы башха джары эсе да, сабийлене эслеб:

— Ой уялмаз! Орамгъа нек чыкъгъанса? Мен да барлыкъма сизге. Ол заманда...—дей, къатын, Азретге да эрши къарай, узун этеклери бла джерни сибирте, быланы къаты бла озду.

Къызчыкъ, бетчиги къызара, юйге кирди. Джашчыкъ, юйлерине да бурулмай, чабханлай, суу джагъагъа мукъут болуб кетди. Къара къатын да, Ахматлагъа джетиб, сёзге джегилди:

— Аны къуру мен айтмайма. Гыллай афенди да айтады. Сыйлы муслиман китабла айтадыла. Хану, сен алкъын ауаз эшитмегенсе. Сен къарангы тиширыуса. Сен кесинг ангыламай эсенг, бизге тынгыла. Къыз сабий сюркелиб башлагъанлай огъунакъгъа, аллахха къуллукъ эте теберге тыйыншыды. Аны уллулугъу, къудрети — ол тиширыуну акъылын-болумун да эркишиден эсе алгъа келтиреди. Къызчыкъ гюнахны-сууабны да дженгил ангылайды. Сен, иги къатын, къалай сагъыш этмейсе? Сени эринг сенден къаллай бирни тамадады?

Хану ышаргъан да этди да:

— Кертиди, мен къуран-китаб окъумагъанма. Мен къарангыма. Анга къол салама. Бизни юй тамада менден бир джети джылгъа тамада болур. А сизни юй тамада уа сизден ненча джыл тамадады,— деб, ол да алайчыгъын чертиб, мынчакълагъа узалды...

Асият, Фердаус джандетни ичине кириб тургъанча, Гыллай афендини ауазына тынгылай, дин бла бирге ёседи. Къызчыкъ къара кёзчюклерин къызыу-къызыу къагъады, Гыллайны джити тобукъларына олтуруб. Бир-бирде аны бла бирге тюрлю-тюрлю зикирлени таралтады. Юч джыл болгъанындан бери араб харифлени эджиклеб кюрешеди. Къызчыкъгъа фахмусуз демейдиле. Ол эшитген затын азбар этиб къояды. Гыллай да ангылата билмеген адамгъа

ушамайды. Хар аллахны кюню сайын эринмей-талмай кызычкыгъга юретгенлей турады...

Ханыу тийре-тийреде чырлары болгъан юйледе джумуш этиб айланса да, Асиятны эшикге чыгъаргъа, юй джумуш этерге, суу алыргъа къоймайды. Кызычкыкны танывагъан, аны адамларын билмеген, ол къаллай юйде джашагъанын кѳрмеген адам анга джарлы кишини кызычкыгыды дерик тюлдю. Аны бетчиги чыммакъ-акъчыкыды. Аны бетине кюн тиймей, аяз къакъмай, ол адам бетин кѳрмей ёседи. Кызычкык кюнлюдю дерге джарамаз. Ол тенгчиклери бла ойнаргъа сукълана, зар болуб, кийик балача джашайды.

Ахмат джыллыкъ джалын алыб келсе, Ханыу элге джайылмай, азыкъ бошалгъынчын юйюнден чыкъмай, беш ууахты намазын кылыб, динин тутуб, Гыллай афендиден зин алыб, керти дуниягъа хазырланыр. Бир-бирде тиширыула джыйылсала, кеслерине кызычкыкны да кшоадыла. Асият сандан бир сабий кылыкъ этиб, эшикге чыкъса, тансыкъ болуб тургъан тенгчиклери бла ойнаб башласа, не анасы эслер, не Гыджыу джетер, не Гыллай хыны этер. Ол сабий кылыкъ да эталмайды. Къарт анасы болмаса, кызычкыкны киши джакъламайды. Атасыды да джылдан бир келеди. Ол заманда да анга алай уллу оноу джетмейди.

Гыллай, Гыджыу, анасы Ханыу — была муну ызындан къарауул болуб айланадыла. Аны эшикге чыгыб, адам къатына барыб, сабийле бла ойнаб кѳрселе, отдан кѳлек киедиле. Гыллай а хар келгени сайын фатыуа окъуйду:

— Он джылдан атлай башласа, тиширыу сабий бетин ачмай, тѳгерегине къарамай, киши бла сѳлешмей джюрюрге керекди. Ол кѳз гинджилерин ачыб, билдирмеген кибик этиб эркишилеге къараргъа тыйыншлы тюлдю. Аллахым сакъласын, тиширыу эркишиге ачыкъ этин кѳргюзсе, ол джери айырылыб, джаханим отда чырылдаб кюерикди. Аны бла биргелей, къарагъан эркишини къаллай бир гюнахы бар эсе да, ачыкъ этин кѳргюзген тиширыугъа кѳчеди. Айхай, аны бла къалса уа, аны азабы аны табхан атагъа анагъа да джетерикди!

— Джаным, ким терсди?!— деген болмаса, Ханыу

анга чыртда башха тюрлю джууаб къайтармагъанды...

Кызычкык эсличик болду. Ариу халиличик, аманни-игини айыра башлады. Афенди не эркелетсе да, Асият бир-бирде Гыллайны джюрегин кыйнайды.

— Ання, аначыгъым, энди сен айтхандан чыкъмам.

— Айтма алай. Сен мен айтхандан чыкъмагъанса.

— Мен тилеген этеме.

— Нени, бала?

— Энди мен окъуй-джаза да билеме. Ма, бери къарачын: эджиклемейме, кескин окъуйма, къалай ариу джазама, намаз да эталама. Афендисиз да, не айтсанг да, айтханынгы да эталлыкъма. Ораза да туталлыкъма ансыз!— деб тилейди, кѳлтюрюб айтады.

Ханыу ариу айта келиб:

— Ай уялмагъан а! Алай къалай айтаса?! Аллах бирди, аны киши эшитмесин. Сени алай айтханынгы кеси эшитсе, аллах сакъласын, бизни таба бир-эки атлам да этмез.

— Аначыгъым, джанчыгъым, келмей а къалгъа эди?! Андан бизге не болушлукъ барды?! Атдя келтирген кѳйчукъну да аны болушлугъу бла бошаб барабыз.

— Ауузунгдан чыгъарма! Майнама, кѳремисе?! Майна, Асланлагъа дин ахлу адам да келмейди. Ма аллай сѳзле ючюн кирмейди алагъа афенди да. Ол сенки эсе, ауузунгу къаты кыы! Гыджыуну башы ийлигидан къарады,— дей, Ханыу эшикге чыкыды.

Кызычкык аны эслегенлей, къураннга бауурланды. Сыйлы китабдан къоркъуб, бир джукъ айтмай къоармы эди деген акъылда. Алай болгъанлыкъгъа, Къара къатынны безиреучюсюн бек да тыярса.

— Къара-къара! Афендисиз кеси окъуй тургъанына! Сени мен бир кѳрейим!— дей, кызычкык суймеучю Къара къатын, этеклерин суйрей, босагъадан тюшдю...

Асият онюч джылдан атлаб онтѳртте кирди. Кызычкыкны, билимчигича, эсчиги да алгъа келди. Ол ангылагъаннга кѳре, кызычкык Гыллай бла Гыджыугъа тюз кѳз бла къарамай башлады. Аланы айтханларына ийнаниган огъай, кеслерин кѳрюрге

своймейди. Аланы сёзлери бла анасы да кыызчыгына артык селешеди.

— Хауаны джандетден кысталганыча болуб кьалырса, афендини айтханын этмесенг,— дер Гыджыу.

— Адамла джашамагъан джандетде болгъанымдан эсе, адамла джашагъан джаханимде болургъа разыма. Анда джашаудан эсе, мында джашау кёб да игиди,— дер ол да.

— Ай фыргъауун! Ай уялмагъан!— деб урушур Ханьу.

— Сенлей болсун джауум!— дей, дунияны кьуяр Къара кьатын да.

— Къоюгъуз, алай кьалай айтасыз, джандет балагъа! Ол алкьын акъыл-балык болмагъанды,— дегени бла, афенди тюклю кьолун узатыб, кыызчыкны башчыгын сылагъанлай, Асият кьачыб эшикге чыгыб кетеди.

Кыызчык джууаб да кьайтарады, ауазгъа да тынгылайды, намаз да этеди, муслиманча да окъуйду, Гыллайгъа кьошулуб экир да айтады, назик санчыклары кьарыусуз болсала да ораза да туталды. Суусабдан тили тутулургъа джетиб тургъанлайына, кьарнын кыстыргъан айны бир кюнюн да алджамай, эртденбладан ингир кьарангыгъа деричин, ингичге белчигине кюмюш кямарчыкны кьаты тартыб, аууз ачмайды...

Асият бла бир кече туугъан Азрет, тау кьушча, эркин табигъатны эркинлигине тюшюб кьалгъанды.

Аны кече-кюн да тау джел сюреди, ачы аяз чимдейди, исси кюн кюйдюреди, тубан джангур джибитеди. Бу кишиден ауаз эшитмейди. Аны киши окъутмайды. Эшта, аны кесине сорсакъ да, ол эркин айланыргъа сюе болур. Анасы Уркъуят бир джолда сагъыныб да кёргенди. Тилеген да этгенди:

— Джашчык, джанынга, намаз керекге бир юренсенг а! Гыллай афенди сураланы юретирге огъай дерик тюлдю. Ол аны борчуду. Ол анга сууабды. Былай кьарайма да, намаз керекни билмеген джокъду.

— Аначыгъым, Ахматны кызын окъутханча окъутурукъ эселе, атын да сагъынмагъыз. Мен эшикге чыкмай, чабакъ тутаргъа бармай, Къобанда джууунмай, алай юйге кириб тураллыкъ тюлме. Бу джолдан сора айтмагъыз, аначыгъым!— деб, анасы-

ны бойнундан кьучакълаб, отун этерге кьачыб кетди.

Азрет эркек улан болса да, анасына суу алдырмайды, отун джардырмайды, малгъа кьаратмайды. Джашчыкдан анасы кьууанады. Алай а ол камсыкды. Ол чёрчек ёседи. Бир игиси, Азрет киши бла тьойюшмейди. Киши аны джылатмайды, ол да кишини джылатмайды. Джашчыкгъа бир-бирде уллуладан, зар кёзледен артыкълык джете да тургъанды. Аны ючюн деб ол кишиден тарыкмагъанды. Аны да бир тюрлю бир халиси барды. Ол хар кюн сайын, тийре сабийлени ызындан тизиб, чабакъ тутаргъа Къобаннга тюшеди. Бир-бирде уа, биргелерине элтселе, джашчык кесинден уллула бла кийик уугъа да чыгъады. Ким да танырча, чыныгыб ёседи ол: джай да, кьыш да арыгъаны-тыхсыгъаны болмай, мийик, тайгакъ кьарлы таулада айланады. Таулу джашчыкны аллын не кьутургъан Къобан, не чегет джаныуар, не барамталык, не башха тюрлю бир зат тьймагъанды...

Аслан бла Ахматны юлерин джангыз кьоз терек бёледи. Ала от хоншуладыла. Была бир-бири бла халал тенгле болгъанлыкгъа, аланы тиширчулары бири бирини юйюне кирмейдиле, сабийлерин да иймейдиле. Азрет юйде аз болады. Асият а эшикге аз чыгъады. Джаш бла кыыз бир-бирине тюбешиб кьалгъанлары болса да, ала орамны эки джанына кьарашыб, бири бирини эселегенча этиб, ташлагъа абына, гузабагъа кирдиле. Алай болмаса да, ызларына айланыб, юйлерине кириб кетедиле.

— Джашчык, хоншуларыбызны кыызчыгъы Асиятчык бла уа кьалай саламлашмай кетесе,— деб Уркъуят бир талай джолда сагъыниганды.

— Хаманда алай айтаса да тураса. Аннячыгъым, мен андан кьачмайма. Ол кеси мени кёргенлей кьачыб тебрейди,— дей, бети кыызарады джашчыкны.

— Эркишпле джюрюген джол бла уа кьалай алаяласа? — деб, урушады Ханьу да кызына.

— Джарыкъ кюн кьайсы джанындан тийгенине кьарайма,— дер Асият да, бетине джаулукъчугъун тарта.

Юй тамадала юйлерине келген төрелери болса, Аслан Ахматны кьонакгъа чакъырыр. Ол да аны. Ол заманда джаш бла кыыз бир-бирин кёредиле, сё-

лешген да этедиле. Аталары излеген да олду. Аслан бла Ахмат, сёз урумлары бла, аланы сабийлери бир-бирин иги джууукъ танырларын излейдиле. Мыдах ёсгенден эсе, джарыкъ болуб, дуния джашауну ангыласала сюедиле. Была элде болмасала уа Азретни анасы Уркъуят хоншуларына кирген, селешген да этеди. Асиятны анасы Ханьу уа, Асланлагъа баргъан огъай, къатларындан джанлаб озады. Аланы киргенлерин да ушатмайды.

Джукъ айталмаса да бет тюрсюнюден белгилиди.

Уркъуят алагъа ненча кирсе да Гыллай афендини анда кёрюр. Ол не Ханьугъа зин алдыра, не Асиятка къуран аятланы окъута турур. Уркъуят кириб барса да, аланы тишлери ачылыб, джууукъ этерге излемезле. Не ючюн эсе да Асланлары Гыллай бла Гьджьуну кёрюб болмайдыла. Нек алай этгенлерин башкала билмейдиле. Кеслери уа биле болурла.

Ханьу бютюн тюрлю адамды: ол тюклю палтон джаулугъун гыламала байлаб, башын хоншулары таба бурмай, от кёсеу керек болса да, арлакъгъа, башха юйлеге озуб кетеди.

— Ханьу, алай къалай этесе?— деселе:

— Гьрт дерик эдим! Алагъа уа кирмей, афенди кирмеген юйге!— дей, отдан кёлек кийиб, башын алыб джанлар.

Ханьу ангылагъаннга кёре, Асланлары намазларын этиб, оразаларын тута болурла. Дин тутхан адамлагъа уа ушамайдыла. Ол алагъа джылдан бир киргени да, юй тамадасыны кючюдю ансы... Гыллай афенди бла Гьджьу да аланы кёрюб болмайдыла. Эки къаууму да бир-бири бла алай тюз тюлдюле. Къошчула уа, ич сагъышларын, этген антларын, джашау муратларын кишиге айтмагъандыла. Башха адамла огъай, сабийлени аналары да билмейдиле. Айтсала да, разыладан эсе разысызла, бузукъ болдукъла аслам болдукъдула.

Бу эки юйдегини джашау джоллары да башхады. Асланлагъа Гыллай бла Гьджьу кирмегенликге, элчиле-тийречиле аладан чыкъмайдыла. Аланы болушхан заманлары да болады, болушлукъ да излейдиле, табхан да этедиле. От хоншула бирге ишлеб, бирча джал алгъанлыкъгъа, Асланлары Ахматладан эсе такъыл джашайдыла. Уркъуят—хурметли тиширыу—

Асланны къыйынын зыраф этмейди. Къая ранны, чауулну ариулагъандыла да, кеслерини гардош бачхачыкълары да барды. Азрет кюндюз кёрюнмесе да, кече бла барыб, бийлени-байланы илипинлеринден суу бёлюб, бачхаларына суу салады. Мюрзеулери аз болса, гардош бла да кечинедиле. Тышына джукъ тилей чыкъмайдыла.

— Аначыгъым, мен сени кийик эт бла асырасам да инджитмезме. Башха адамгъа барыб джукъгъа джалынма,— деб тилейди Азрет.

Ханьу уа Ахматны джыллыкъ къыйынын бир айгъа тауусады. Анга ол джаны бла Гыллай бла Гьджьу да болушадыла. Андан сора уа иш излей, ёнкюч тилей тийреге джайылады ол.

— Аннячыгъым, энди, мен да уллу къыз болгъанма, бир джукъгъа джарайым,— дер, кёзчюклеринден джыламукукълары келе, Асият.

Алай болгъаны ючюн:

— Сен меннге тынгыла! Мен сени къалгъанлача юрстирик тюлме. Сен бийчелеча ёсерге керексе,— деб отдан кёлек киеди Ханьу.

ТАБИГЪАТНЫ ЁТЮР БАЛАСЫ

Таулула, таула ортасында джашырылыб, тар ёсенден чыгъалмай тургъанлыкъларына, намысларып атмагъандыла; сабийле тууб, келинле келиб, къызла чыгъыб, къурманлыкъла этгендиле; тойла-оюнла болуб, джангызгъа баргъандыла. Бир-бирде сый-сыра тегюлген джерде къолларындан келген юйторледе шюк-герох атылады, джюрекле тебселе, бычакъла-къамала джылтырайдыла. Ол заманда, мал чарпыгъан бла къалмай, адамлагъа сакъатлыкъ джетеди, ёлгенле да боладыла. Алай къууанч кюнледе акъбаш къамаланы такъгъан бла да болмай, къара-чай джашла тапанчаланы да экинчи джанларына тагъадыла...

Аслан джашын халкъдан бир кесек тышында ёсгенге санаб юретеди:

— Азрет, сен акъыл-балыкъ болургъа кёб къалмагъанды. Сен къалгъан джашладан хомухса деб айтханлыкъгъым тюлдю. Неда сен тойчу болмай амалынт джокъду деб айтханнга да санама. Алай а мен джаш заманымда элни кёрмей, той къатына баралмай кёб

ыйлыкъгъанма, кѣб башымы энишге тутханма. Ма кѣресе, бусагъатда да юреннгенимча барама. Мени айтырым сеннге: сен менича болма! Не джанына да тырмаш. Сен заман табаса. Уялмай тойгъа-оюннга да бара тур. Башынгы кѣлтюр, кесинги мугур этме. Къайда да кесинги джорюте бил ансы, сени киши ыйлыкъдырыб, айыб эталлыкъ тюлдю. Айыб этеме деген да кеси айыблы боллукъду. Халкъдан, элден-джамагъатдан да адам улуну бир кесек хапары бола турургъа керекди. Кѣбчюлюкню джоругъундан, адетинден бир джанында къалыргъа джарамаз. Аны къуру мен айтмайма. Аны джашау кеси айтады,— деб юйге келгени сайын айтады.

Джылны бир джунчуу чагъында, кюнлени бир хыны кюнюнде, танг атмай огъары тийреден бир талай уучу къозгъалды. Аланы ичлеринде джангы джетген джаш — Азрет да барды. Ибрахим тѣбен тийреледен, Таубатыр да суу джагъадан бир талай адамны алыб келдиле. Хар бирини къолундан келгенича бирер саууту барды. Джашла, элден къууаныб чыкъсала да, ауушну тюбюне джетгенлей, бушуулу болдула. «Мен сизни кишилигизни бир кѣрейим» — дегенча, къарны да биргесине сюре, уллу боран джетеди. Ач бѣрюле къарангы кече улугъанча, ачы джел тюрлю-тюрлю ауазла бла сызгырады. Уучуланы аллары тыйылады, кѣбюсю ызларына къайтыргъа разы болдула. Азрет хош болмай, ала солуу алгъан кесекге чынгыл къаягъа ёрлеб кетеди. Алай кѣб да турмай, нѣгерлери аны джокълагъынчыннга, ол эки къуш балачыкъны тутуб джетеди.

Джаш адамны джигитлигине сейирсине, борандан башларын байлаб ёзеннге саркъадыла. Анда уа джаңдетди: аяз да къакъмайды.

Уучула сагъышлы болуб огъары тийрени къыйырындан кирирге харс тауушла эшитедиле. Эригиб тургъан джашла той таба буруладыла. Азрет тойгъа биринчи къошулады. Атасыны тилеги эсине тюшмесе, ким биледи, ол кюн да джанларыкъ болур эди. Ол артына тартса да, джангы джетген джашны тойгъа тартадыла, къалай аякъ кѣлтюргенин кѣредиле...

Джаш къуш балаланы нартюх гѣннге бошлайды да, уудан джукъ келтирмегенине тартыныб, атасынасы да соргъунчуннга, кенгден келтириб хапар башлайды:

— Тойгъа буруллукъ тюл эсем да, атам къайтарыб тургъан эсеме тюшдю да, нѣгерлерим да къадалгъанларында, джанлаб кеталмадым. Тойгъа къошулгъунчуннга да джолда да бир даулашханлагъа да джолукъдукъ. Алагъа уа тынгыламай кетерча тюл эди.

Бир, менден эсли болур эди, бойнун созуб тилейди. Бир сѣзлерин бурмай кеслерича айтайым:

— Джангыз бюгюннге бер.

— Бешли ууаныкны багъасын а бералмам.

— Башы-тюбю бла демегеними уа билесе.

— Кесиме уа?..

— Кюн ортагъа деричин.

— Алан, къоярмы эдинг накъырдыны!

— Къызарышхан а этме!

— Болдунг!

— Джангыз бир кере тойда атыб ызына къайтарырма.

— Биз къошда тюлбюз.

— Этме алай! — деб, тилекчи къуран-китаб бла тилейди.

Аслан ичинден къууаныб ышарады. Бир зат сорургъа деб ауузун ачады. Алай болгъанлыкъгъа, джашыны сѣзлерин бѣлюрге кѣзю къыймай, ызына джабады.

— Артлары не болдула экен? — дей, Уркъуят отха узалды.

— Аначыгъым, мени сартын, аланы сѣлешгенлерин мен джаратмадым. Сабийлеча, мазаллы джашлагъа алай даулашыргъа ушагъыусузду. Ким биледи, мен иги ангылай да болмам. Андан юйге бурула айланмай, тойгъа бурулдукъ. Джашла уа къызыуда даулаша къалгъан эдиле.

— Ма бюгюн алай бармасанг, аланы да кѣрлюк тюл эдинг деб, — Аслан да сѣз къошду.

— Джашчыкъ, джанынга болайым, джашырмай бир айт. Тойда тебседингми? Ким бла тѣгерек бурулдунг? — дей, къууанчлы ана ашарыкъ къайгылы болду.

— Къой-къой, анам, Таубатыр къолумдан тартыб, ары-бери бир эки айландырды. Алай болгъанлыкъгъа... Той чайкъалады. Эл тамаданы кенг арбазы адамдан тыкъ-тыкъламады. Джашла башха бѣлюнюб, къызла да бир джанында ёрге сюелгенлей, харс ура-

дыла. Бир ёребокка джаш бла эшмелери инчиклери не джете, бир окъачепкен кыыз арагъа чыгыб исте-меге барадыла. Къуанч этген халкъ чайкъалады. Той тамада джаш да, адамланы аякъларын глоч таякъ бла сермей, ачха джыяды. Ол бизни эслеген-лей:

— Ой сатдыгъымла! Сизден а уллу умутлума,— дей, Ибрахим бла Таубатырны аллына келиб, кызыл таякъны узатды. Биз не этерик эдик?! Уудан ачха алыбмы келлик эдик? Мен тутхан къуш бала-ланы тойгъа ийдик. Алагъамы къоярыкъ эдим, халкъ къатышханлай, алдым да кетдим. Ансы ала-гъа ким къарарыкъ эди?— деб, Азрет олтургъан да этмегенлей тизеди.

Джыйылгъанланы ичлеринден Дженсукъмазны ауазы да чыкъды: «Ачахматланы бий тёртюнчю юй бийче келтиреди! Тийрелени барына да болурча уча-сыра этилинеди! Шкоок атылынган бла да къалмай, тутуш да башланныкъды!»— деб.

Къайсы эсе да, Гыллайны азанчысыды дей эди-ле: «Келедиле-келедиле»— дей, терлеген башын ачыб, арбазгъа хырылдаб кирди. Бир тери кёнчекли джаш-чыкъ да, анасыны этегине чырмала, гебенекчикни ичинден да джалан бутчукълары къарай: «Мен айт-хан эдим да алгъа келген Гыллай афендиди деб. Аны аты уа озар! Озар эди, озар! Бизни аллай джигит уста-зыбыз барды!— дей, джашчыкъ ёрге-ёрге чынгайды.

Юй башладан акъсакъал къартла бла кёнчексиз сабийле къарайдыла. Хуна буруулагъа миниб, ууакъ къызчыкъла бла джаш тиширыула сиреледиле. Ке-линлик, кюеулик сайлагъан тиширыула да, къалгъан-ладан бир джанына айырылыб, энчи ушакъ этедиле. Аланы къайгъылары алайда джыйылгъанланы ба-рыны къайгъысындан да уллуду. Аланы ичинде сёзчю къатынла да кёрюнедиле. Аланы бири да Гы-джыуду.

— Къой-къой аны: неге ушайды бютеу къакъ кибиб,— дейди Къара къатын.

— А кыыз, алай а къалай айтаса?— дей, чар-лайды Ханбу, палтон джаулугъун джангыдан кыса.

— Къоярыкъ эдигиз! Келин келтирликни не ай-тыргъа да барды эркинлиги,— деб, дагъыда бир ул-лайгъан тиширыу къошулады.

— Уллу адамны къарышындан базыкъ бели бол-гъан кыыз — кызымыды,— дей, кюеу дженгерлеге къа-рай, бири да алайдан джанлады.

Керги, джашчыкъ айтханча кёб да мычымай, ал атлыла туурагъа чыкъдыла. Джыйылгъан халкъ ал-лына силкинди. Алда кёк аджирде Гыллай...

— Сиз а къайдан къарайсыз?— деб анасы джаш-ны сёзюн бёлдю.

— Ай юйюнге! Тюзелиб, хапар айтханны сёзюн а къалай бөлесе,— дей, Аслан джарыкъ джантан отдан бир джанына турду.

— Уллу арбазда, бир уллу къадау таш бар эди да, биз да анга миниб, Ибрахимни да арагъа алыб кенгден къарайбыз. Да сора, айтханларыча, Гыллай акъ аджирде, аны ызындан да къабарты бий, Азамат-герийни биринчи юй бийчесини къарнашы, дагъыда бир джаш адам,— ючюсю да бирден кёрюндюле. Джолоучула узакъдан атланганлары белгилиди: ат-ланы ёшюнлери чыммакъ-акъ кёмюк этиб дуу джанадыла. Акъ аджирдеги джетер-джетмез, арбаз-гъа алгъа кире, тюр юйге мыллык атды. Кёб да мы-чымай бир алтын ат керскин аджирни юсюне атыб, кём-кём дарий къапталны да къулагъына тагъыб, Гыллай къыппа-къызыл къызарыб чыкъды. Сени джауунг да аны кёрсюн: къабарты бийни бети тюр-ленди да, атын баш юйге бошлады. Бийни аты, кы-лыкъсыз хайбуан, баш юйге минерге унамай, бас-хычеланы ортасы сюремден арт аякъларына тиш ту-руб, ызына секирди. Черкесли, атха къамчини бир-эки кере да тешёб, арбазда джайылыб тургъан къа-тапа кюйюзлени юсюнде ойнатды. Джыйылгъанла кызымыз къарайдыла. Джукъ айтхан киши чыкъма-ды,— деб Азрет былайда бир кесек мурукку этди.

Азрет тюз айтады: Ачахматлары ёзенде эм бай-ланы бирлеридиле. Кеси да Азаматерий уллу эли старшинасыды. Къалгъанлада уялгъан-тартынган боллукъ эсе да, Гыллай сёз къошуб, байлыкъларын халкъгъа кёрюзе, ташлы арбазны тюрлю-тюрлю кюйюзледен джасагъандыла. Арбаз джим-джим джылтырайды...

— Джашчыкъ, хапарынгы бошмадын да?

— Тынгылаб турабыз,— дей, атасы бла анасы джашларыны айтырына разы. болуб, эс бёлгендиле

— Ат бир кесек эс джыйгъандан сора джаш бия-

гъы баскычлагъа къара торуну бошлаб, къамчини-къамчини джетдирди. Алаша ёрге секирди, алгъын-дан тири къымылдады. Ётюрок харамды: «Къачы-гъыз аллымдан,» — деб черкесча къычырды, деди-ле. Андан не келсин, ариу джукъ айтмай къойса да: юйден чыгъыб келген бир тиширыуну тебетди. Да-гъыда, тюрбюнде джыгъылыб тургъанны да эслемей, атха къамчини сылаб кюрешеди. Халкъ къатышыб тургъан болмаса, ол тиширыуну атны тюрбюнден алалмайдыла. Ибрахим андан ары тѣзалмай, ташы-ны юсюнде тебджилдей туруб: «Чынга! Болушлукъ эт!» — деб Таубатырны тюртдю. Кеси да ызындан мы-чымай тюртдю. Ма ол кѣзюучюкде джыйылыб тур-гъан къара халкъ да юслерине мыллык атдыла.

— Сен а? — деб сорду Аслан топпанга узала.

— Айта тура шойду да.

— Хо, тынгыласагъыз, айтырыкъма.

— Тынгыламай а!

— Джаным, къулакъларыбыз сендедиле.

— Таубатыр адамланы ары-бери тартыб, кесине джол айырды. Атлыгъа джууукъ кириб, кишиге да джукъ айтмай, ол атны ёшюнюне имбашын джетди-риб, аллын ёрге кѣлтюре келиб, артына теберди. Бий, башлы-тюрлю бола, огъартындан кетди. Ибрахим бла мен да джетиб, сойланыб тургъан азгъан тиширыу-ну кѣлтюрюб, арбазны бир джанына чыгъардыкъ.

— Сауму эди, джарлы?

— Къайдам, аны тюзеталлыкъ тюрлме, эрлай къо-ратхан элле.

— Кѣресе андан келиб, мында ат оюн этдириб айланганны!

— Къой-къой, атам, той-оюн болгъан джерде алай бола тура болур.

— Сен айтханча алай бола турса уа, киши да сау къалмаз эди.

— Сора къабарты бий, кеси да, аты джыгъылыб, къара торусуну тюрбюне тюртдю. Биягъы Ибрахим бла Таубатыр анга да чабдыла. хырылдай тургъан бийни атны тюрбюнден бошладыла. Ойсураб тургъан джаш аязыды. Ол кѣзлерин ача келиб, Таубатырны эсле-генлей, тапанчасын чыгъарыб, эки-юч кере да атды. Аны атхан окълары, Таубатырны чырма бѣркюн юй-юкдоре, тойда тебсей тургъан къызланы бирини кю-мюш тюрмесине тийди. Насыбха, къыз къычырыкъ

этиб къоркъгъан болмаса, алай хаталы зат болмады.

— Бийни арты уа 'не болду? — дей, Аслан ашыкъгъанын билдирди.

— Тынгыла. Айтыр, — деб Уркъуят да ушатма-ды.

— Болуб а, не боллукъ эди? Хар зат орнуна джа-рашкынчынгга, джюзден артыкъ кюеу нѣгер арбаз-ны толтурду. Олсагъатлай атлыла джаяуланы, джа-яула атлыланы тартханладан толдула да къалдыла!!! Алайгъа къарасанг да, шкок-герох атхан, былайгъа къарасанг да, бычакъ-къама джылтырагъан, къы-чырыкъ-хахайдан къулакъланы сансыта, тѣгерекге от джилтинле чачыладыла. Адам кѣзю бла кермесе къулакълары бла ийнанмазча бир иш болду.

— Къыз бла Таубатыр а не болдула? Къыз, джа-ралы да болмагъан эсе, бош къоркъгъан кѣре эдим.

— Аначыгъым, алай къалай айтаса? Учхан окъ келиб тийсе, тиширыу огъай, менме деб тургъан эр-кишиле да къоркъарыкъдыла. Атам эрикгенча да кѣрюнеди. Алай болса да соргъаныгъызгъа джууаб этейим. Къызны не болгъанын эслемедим. Таубатыр а бийни белибауун юзюб, героху къатыш алыб, къая тюрбюне шууудатды. Джангы келгенледе джашны нѣгерлери болур эдиле: кими ат юсюнде, кими джаяу болуб, Таубатыргъа мыллык атдыла. Болгъа эди да, менге да чабдыла. Ибрахим халны табсыз кѣрюб, бизге чабханланы юсюбюзден айырды. Аны бла да къалгъа эди, Азаматгерийни къауумундан да бир къауум чыгъыб, юсюбюзге илиндиле. Алай а ала бары да, Ибрахимни сѣзлерине джууаб эталмай, кес-лери къайгъылы болдула. Къююгъуз, атам, мен тойчу джаш болаллыкъ тюрлме. Аллай той-къууанч менге керекди деб мен айталлыкъ тюрлме. Тойла ба-ры да амандыла демейме. Алай а алада къан да тѣ-гюле кѣреме. Кертиди, аллы къууанч болады. Артын-да уа — аллах сакъласын!..

Мен алайда бир кесекчигин кѣрдюм. Джер-джерде кюлкю, къол таш атыу, джау джибге ёрлеу, ат чабдырыу, тутуш, той-оюн, ашау-ичиу уллу эди. Къууанч бир талай кюннге барлыкъды дей эдиле. Ким биледи, бюгюнча болса, кѣб тюрлю затла бол-лукъ болурла.

— Джашчыкъ, джукъ да боллукъ тюртдю. Ол алай ал кюнюнде болгъанды. Кѣси да, эсирик къо-

накъ, зсирик атда ойнайма деб, болгъанны аны бла къатышдыргъанды. Сен, бала, тойгъа юренмегенсе да, андан эсе, тауда-ташда, айланыргъа уугъа джюржорге сюесе, аны ючюн кёрюнеди алай,— деб Уркюят джашчыкъны джюрегин басаргъа излейди.

— Алай да болур. Анга да хома. Алай болса да, амалы болса, мени тойчу болурумуну излемегиз. Андан эсе, атам къатыш къошха барайым,— дей, Азрет эшикке чыгыб кетеди.

Атасы бла анасы джашларын хапар айтханына бек къууандыла. Джаш ёсуб келгенини, аны мындан ары къалай боллугъуну юсюнден экиси да кечени ортасына дери ушакъ этдиле.

* * *

Азаматгерийлагъа келин келгени юч ёзеннге да, зин берилгенча, дженгил джетди. Ол болум, таулулаы тойлары-оюнлары, сау ыйыкъны барды. Алай а, ол кюнден сора, адам ачыгъан болмады. Къабарты бий да тутулама деб, къууанчны да къоюб думп болду.

Азрет, ол барыудан барыб, къара атханлагъа къошулду. Алгъы бурун кюмюш сомну джюз атламдан марадыла. Джыйырма мараучудан бири да тийдирелмедиле. Азрет берлакъда сиреледи. Аны къайсы эсе да эслеб, таууш этиб чакъырды. Алайда тамадалыкъ этген Гыллай:

— Къоярыкъ эдинг, бурун сууун сюрталмагъан сабий а не аталлыкъды?!— деб, эки къолун да бир-бирине уруб кюлдо.

Атына суу ичириб келе тургъан Ибрахим айтханы да, сирелгени да таныб:

— Оллахий, афенди, сени мухурабынгда китابلарынга чабмайды бу джашчыкъ. Къара атаргъа къайсы бирибизни да эркинлигибиз барды. Аны атханы тиймесе да, сизнича болур. Къайда, мен кёрген Азрет эсенг, сен Никалай сомну бармакъ таш бла да урлукъса,— дей, атыны да нохтасын бойнуна атыб, былагъа бурулду.

Шкокну джаратмаса да, Азрет ары-бери буруб, сымарлаб кёрдю. Ол къалгъанлача къолларын къалтырата турмай, алача тобукълангъан да этмей, ёретилей къолуна алыр-алмаз сампалындан тартды. Тютюн чачылыб, барыб къарасала, сом тургъан дже-

ринде джожъ. Алайда джыйылгъанланы бир къаууму чабыб, джашчыкъны ёрге-ёрге атдыла. Бир къаууму уа, кечеча къаралдыла.

Биягъы Гыллай:

— Былайда тамада менме. Ёч алай бош зат тюлдо. Бу джаш кибики атасыны мюлкюнден эсе асламды. Мен джаш ургъанды деб ийнанмайма,— деб джангыдан атарына разы болду.

Ибрахим оноуну къолгъа алыб, кюмюш сомну чартламазча бегитдиле. Гыллайны эсирген ауазы, Ибрахимге огъай, Азретте да ачыу болуб:

— Мени атам кеси къыйыны бла джашагъан бир къара кишиди. Ол тюздю. Алай а ма былайда бу адамланы шагъатлыкълары бла артда, афенди, сен джукъ къошмазса. Аслан аякъ юсюне мингенли, ары дери да, бир кишини къыйынына сукъланмагъанды. Сен, афенди, не бай эсенг да, сеннге ол да, аны джашы мен да, башыбызны аушдурмайбыз! Аны бла биргелей, бизни юйюрюбюз садакъа ашамагъанды, ашарыкъ да тюлдо. Садакъадан болгъан, андан къуралгъан байлыкъгъа биз сукъланмайбыз. Ма, бу ёч ючюн къыйнала эсенг, мен атыб алайым да, сеннге берейим. Аны бла да бир джеринг джамарса! Алай а, къайтарыб айтама: ашым, ысхатым, садакъам ючюн да берликме. Сен, тамада айтханнга кёре, багъалы ёч бары ючюн да джетерик болур! Ма, ийнанмагъан кёзлени окъну ызындан бошла! — дей келиб, джаш шокну бир къолу бла тутханлай, сампалын ычхындырды.

Гыллайны бютеу санлары къалтырайдыла. Аны хубар бети шорпа башы сюртюлген чарыкълыкъ киби джибиди. Аны тили тутулду. Алай болса да Ибрахимден илгениб, къалгъанлагъа къошулуб, къарагъа бардыла. Барсала уа, не! Къызгъан окъ туура ортасындан ётуб турады. Ётге эди да, патчах суратны башын тешгенди.

— Оллахий-таллахий! Таурухлада болмаса, кёрген огъай, эшитген да этмеген эдим быллайны!

— Ант этдире эсегиз, ант этейим! Бу джаш учхан къушдан тюк аллыкъды!

— Джаша, ёхтем таулу!

— Джаш болсанг да, бапса!— деб алайда джыйылгъанла джашчыкъны кёкге-джерге миндирдиле.

Азрет къарасауут бла боялгъанча къара аджирге

алтын суу бла боялган кюмюш ат керекни салды. Джамчыны, тонну, чепкенни, квалган кийимлени к'анджыгыасына кысыб, тесук'а эте турган аджирге секириб минди...

ГЮРГОКЪА

Заман джолун ача, ишин эте, энтда бир талай сууукъ кыш к'арамдан ауду. Бир талай хурметли ачыз да шыбыртсыз джетди. Тау сууланы башлары ачылыб джерге джылыу урду. Адамланы, малланы, джаныуарланы, кийиклени—быланы барыны да джю-реклери башха тюрлю джарыды, санлары да башха тюрлю кымылдадыла. Хоншу джапчыкъ бла хоншу кызычыкъ да ёсдюле, адамны кёзю илинирча, узунчукъла болдула. Ала субай ёсген нарат терекчиклеге ушадыла. Тау аязда аллай терекчикле к'алай бюгюле эселе, бу эки сабий да, джолда джюрюселе, алача, узун санчыкълары ары-бери бюгюледиле. К'аллай кийимле кийселе да, алагъа кийим да ариу джарашады.

Асият, алгынча болмай, юйде джумуш этеди. Заман аны огъай, анасы Ханууну да бир джукъгъа юрете башлагъанды. Хануу элден джыйыб келген терилени, кызычыкъ ирагъач бла созады, к'абукъларын алады, джумушатыб береди. Алай а, энтда алгынча, эшикде, арбазда джумушха бошламайдыла. Артыкъсыз да Гыллай, Азрет бла бетден-бетге сёлешгенден бери аны, не унутуб, не к'урутуб к'оймайды. К'олундан келсе, Асланны тёнгерте юйчюгюн тийреден тюр этерикди. Айхай, афенди Ахматлагъа хар кюн сайын келеди. Ол заманда, Асланладан кимни болса да эслейди. Алай болса уа, Гыллайны тюрлю к'ойнуна от тюшеди да к'алады. Асият дуня джарыкъны кёрюрге бек да сюеди. Терезеден тышына к'арарча да, юйлерини терезеси да джокъду. Башына башха мадар табалмай, Асият:

— Ання, атдя к'ачан келликди? — деб, хамаңда сорганай турады.

— Уллу кызы болгъанында да, бош затны к'алай соруб тураса? Айыбды! Аны афенди эшитмесин,— дей, анасы хыны этиб к'ояды.

— Бу юйю к'урумагъан бла хамаң мени к'орк'ут да тур! Кимди бу? Ана к'арнашыммыды?..

Ислам Асиятдан юч джылгъа гитче болса да, анга анасы алай тюрлю. Аны эркишиге санайды. К'уран-китаб бла да эркиши сыйлыды. Ол джорукъну уа Хануу ычхындырмайды. Эркишини иши башхады: аны аллах да сыйлы джаратханды. Хануу да, аны ючюн болур, кеси да тиширчу бола турганлай, аланы эрши кёреди, аланы ийлыкъдыргъанлай турады. Асиятны сандан бир суугъа да иеди. Алай а нёгерге Исламны к'ошуб ашырады. Асият анасындан к'орк'угъандан, тент кызычыкъларына тюр беялмайды, ала бла сёлешалмайды...

Аслан алай бай да джашамайды. Алай а ол белин тюзетмей урунады. Аны к'аджыкъмай кюрешген деу санлары юйдегисин асырайды. Ол кеси ёксюзлюк сынагъанды, ата джылыу к'рмегенди. Аслан джалынчакъ, мугур да болгъанды. Алай болгъанлыкъгъа, ол таулуну джоругъун, анда болгъан ёткюрлюкню атмагъанды, ол кишиден, бёркюн алыб, джукъ тилемегенди, садак'а джыяргъа джайылмагъанды. Асланны атасы эртде ауушханды. Бу аны танымайды. К'артла айтханнга кёре, к'артха эмина ауруу тийгенди. Джумушакъ ата ууакъ сабийлериме джукъдурама деб к'орк'ады да, джамагъатына-элине келмей, к'айры эсе да терс джары кетиб, аты-чууу чыкъмай к'алады. Аны ючюн айта болурла: «Джолдан джанласанг да, юйюнден джанлама,» — деб. Ол атасын да кёб болмай асырагъанды. Аслан, джарлы джашаса да, ёлгенлерин да атыб к'оймагъанды. К'олундан келгенича, сын ташларын салдыргъанды, ауушхан джылларын джаздыргъанды...

Эл тамада бла дин тамада к'уру джаш бла кюрешиб к'алмайдыла. Ала джашны атасы Асланны да кысадыла.

Азаматгерий ышарады. Аны омакъ кийимлери юсюне ариу джарашадыла. Ол тюрюн тартады. Гыллай а анга джарашдырыб тарыгыуларын айтады:

— Кимди бу?! Биэден онглулугъу муну несиди?! Гюргокъа болмай а! Сен эл тамадалыгъынгы кёрюзалмайса! Бу джол сен аны башын бир к'ашытма-санг, сора меннге айыб этме! Ол заманда уа, мен да кишиликъими танытмасам, адам тюрлюме!

— Тейри, тенгим, уста билесе: Гюргокъа болгъанын. Сен, иги джаш, ауазынгы кѣлтюрме. Ол арда кесинге керек болур. Биз онсегиз джылгъа чыкъгъан джашха джукъ эталмайбыз, сора... Сейирсе, сен. Гюргокъагъа Гюргокъача сѣлешмесенг, арда кесинг сокъураныргъа болурса.

— Да къоркъ сен! Мен а...

— Сен а...

— Бюгюнден къалмай, тюбешейик,— дей, тапчандан ѳрге турады Гыллай афенди.

— Мен чакъыртайым. Къалгъанын кесинг кѳрүрсе,— деб, экиси да алайгъа оноулашдыла.

Гюргокъада алада болгъан билим джокъду. Гюргокъа, бай болса да, къарангы къалгъанды. Ол артында къаллыкъ малладан аны бошатмагъандыла. Къалгъан байла хурджунларына къолларын салыб айлансала да, ол атасындан къоркъгъандан, джалчылары бла бирге сууукъ таякъны тутуб, мал къютюб айланганды. Аны бла бирге, атасыны халсиинден талай зат джюрегинде орналгъанды да, джалчыларына аман тюлдю. Ол аланы тиллерин билгени себебли, аны къара халкъны ичинде сыйы аман тюлдю. Андан сора да, ол алдагъан бла кука сѣзлени кѳрүб болмайды. Ол чыртда артына турмай, элни аллында джарлыны джакълаб, ол тюз эсе, терсени, ким да болсун, хыртха урлукъду. Ол кесича байла бла тенглик джюрютгенден эсе, Ибрахимчала бла джюрютюрюкдю. Артыкъсыз да, Ибрахим себебли ѳседи аны кючю.

— Оллахий, Гюргокъа, кесинге тансыкъ этесе. Джаш заманынгда тойланы бир джокълагъан да этиучен эдинг, энди уа унутуб къойдунг да,— дей, Гыллай кенгден келтире башлайды.

— Тейри, тенгим, мени асыры излегенден, сен, дин ахлу адам, дарман суучукъгъа узалгъанынгы да къойгъан хапарынг чыгъады. Сау бол. Мени скойгенингча аллах сени алай сойсюн!— деб, Гюргокъа къара мыйыкъларына узалады.

— Бирда андан сора огъайым джокъ эди. Алай болса да, аллай тилекни орну башха джерде эди.

— Айыб этсенг, эт! Орну, эшта, алай болур эди.

— Къойдукъ-къойдукъ ол сѣзлени. Сен, Гюргокъа, бизни скойген тенгибизсе. Сен анга ажымсыз

ийнан. Узакъдан келтирмейим. Сен мени сѣзлерими орунлары болмагъаннга санама. Асланны джашы Азрет камсык джашды. Къалай эте эсенг да, аны элден къош таба къорат. Атасына джараса, сеннге да джарар,— дей, Азаматгерий да сѣзге къошулады.

— Мен да къыйдырмай айтайым. Чанка болгъанын г сѣзлерингден белгиледи. Сени айтханын г тилекмиди огъесе буйрукъмуду?

— Тилекди.

— Сени джашынга ненча джыл болгъанды?

— Онсегизден атлагъанды.

— Анга ким оноу этеди?

— Ангыламадым.

— Сени джашынга ким оноу этеди? Аны ким асырайды?

— Мен деб турама.

— Сора Асланны джашыннда сени, мени да не оноу-убуз барды?!

— Алан, сен ишни серге ийме да, ангыла!

— Ангылайма! Мен оздуруб ангылайма. Алай а мси свѣзе тенглик этала болмазма. Аны ючюн ангылатыргъа кюреше болурсуз!

— Не чертдинг? — деб, Азаматгерий Гыллайгъа бурулады.

— Энди белгили болду бизни кеси джюрютген маллача бир кѳрмегени,— деди Гыллай, бети тюрлене.

— Мен аны эртде ангылагъанма,— деди, Азаматгерий ышара.

— Тюздю. Сиз мени аллымда малларым болсагъыз, не асхаб, не ауруб, не къарныгъыз ичигизге кюруб айланлыкъ эдигиз.

— Къой, накъырдамы тюзге бурайыкъ. Эт сен биз айтханын.

— Аслан менде, мени мюлкюмде ишлейди. Къош меникиди. Азрет а Асланныкъыды! Джаш мени къолумда ишлемейди. Мен анга оноу этерге ишим джокъду. Аслан а бир талай адамны ишлегенинден эсе иги ишлейди. Мен анга джалны да эки-юч адамгъа берилген чакълы бир береме. Аны кесини тилеги — джашына джукъ айтмазгъады. Атамы да осияты барды: «Аслан бла Ахматха иги болугъуз,» деб.

— Да бизни джалчынгча бир кәрмединг.

— Узун сёзню кысхасы, не излейсиз менден? Оноу этмейме сизге! Сизни оноуугъузну да излемейме! Керек тюлмеми? Керек тюлсюз!

— Оноу этгенлигибиз а тюл эди. Алай а...

— Алайгъа джетген эсегиз джетигиз! Азрет, бир тюз джаш, кёзюгюзге миз болуб чанчылмай эсе, билмейме муну бла нек кюрешесиз?!

— Оздунг да, биз кычырыр орнуна сенми кычыраса?

— Арыгъан чанка бла кызтеке афендиге оноу этдирсем, ол кюн ёлейим! — деб, Абай улу эшиклени хыны ачыб, чыгыб кетди.

Эл тамадала бла бир джумдурукъ болалмай, ала-ны айтханлары джюрегинде туюмчек бола келгенлей, Гюргокъа Асланнга джолугъады. Анга да кёл эте, юйге да къайта турмай, Абай улу къошха чыгыб кетди...

Аслан — джалда айланган малчы киши — джашын джалгъа бериб биреуге джегиллигин суймейди.

«Кесим эзилгеним кыйналгъаным да боллукъду,» — дейди. Атасын разы эте, джашчыкъ эркин ёседи: тийреге, анасына, онгсузгъа, тенгнге хамаан да болушханлай турады. Атасы-анасы огъай, джамагъат да разыдыла анга.

Азрет бир кюн къалыб экинчи кюн эл гюрбе-джиге джорюйдю. Джашчыкъ Ибрахимни болушлугъу бла кёб затха юренгенди. Ашыгыб келгенлени, Ибрахим джетишмесе, атларына нал урады, джюгенлерине ауузлукъ джарашдырады. Арт алада уа кеси пзлогенни да этерге чемер бола башлагъанды. Ол кеси ишлеген чакъкыч бла атылынган шкок этеди. Ма ол джыл Азрет акъыл-балыкъ болады.

Джашчыкъны атхан огъу джерге тюшмейди. Угъа баргъаны сайын сыртына джюклеб бир ауур джюк келтирмей къуру къайтмайды. Хамаан да аны сыртында не кийик эт, не джаныуар терп, не къанатлы болады.

Не аз-кёб айтсанг да, Азрет учулукъдан ити хайыр тюшюреди. Ол киши туталмагъан къара тюлюню тутады. Аны терисин уруя тюкенчилеге бек багъа сатадыла. Джаш келтирген кийик этледен Уркъуят, кыызгъанчылыкъ этмей, хоншулагъа джа-

шыны кыйынындан чачады. Элни огъары джанындан Гыджюугъа дери тюшпоб, юлюшлерин аладыла. Къара кыатын а, эт аз болуб, анга джукъ джетмей къалгъаны болса да, даулаб юлюшюн алыб джанлайды. Аны дуния джашауу уа зор блады. Ол, этни келтирген джашны кёрюб болмагъанлыгына, аны кыйынындан бир джукъ джыртаргъа уа хаппа-хазырды. Ол джуртда джангыз Ханууду хоншулукъ да алмагъан, хоншулукъ да иймеген. Бир талай джолда хоншулукъну ызына къайтарыб ийгенди.

— А кыыз джарлы, алай къалай этесе?! Сабийлени аталары келсе не айтырыкъдыла? Андан эсе ёлейим! Елетден къалгъан сабийни кыйынындан сиз да ауузугъузгъа бир салыб, аууз киригизни бир алгъанлыгыгыгъызгъа не боллукъду? — деб денча джолда айтханды Уркъуят.

— Къайдам, тоба, бир аллах, къалай этерикме?! Къыбылагъа айланыб кесилмеген малны эти халал болурму? Афенди да не айтыр? — дер Хануу, эки кёолун да аллына джайыб.

— Кийик эт, кийик эчки къаядан кетсе да, аны атхан адамны кёолундан ёле эсе, ол халалгъа саналады.

— Бир-эки да айтма, Уркъуят, хар ким да къалай юренген эсе, алай бардырады джашауун, — дей, Хануу палтон джаулугъун да сыртына ата, кёоз терекни тюбю бла ётуб кетеди.

Хоншуларыны алай этгенине Уркъуят пйлыкъгъан, уялгъан да этеди. Ол аны сагъышха башын бошлайды. Ол быллай сагъышлагъа кесин хорлатады: «Биз хоншулабыз. Сабийле да бирге ёседиле. Къошчула да аталарыны аталарындан бери да бирге татлы джашагъандыла. Бусагъатда да ала, бир-биринден айырылмай, бирге ишлейдиле. Ала не заманда да бири бирине таянчакъдыла. Кёрмеймисе, юйге келсе ле да, бири-биринден айырылмай, бирге келедиле, бири бирине киргенлей-чыкъгъанлай турадыла. Ала юйде болгъан кесекде къалай къууанчлы турабыз: ала бизге келиб, биз алагъа барыб. Арабий, мен къалгъан хоншуларыма билмеген аманлыгымы Хануугъа излей болурмамы? Мен мынга не этген болурма? Бу бизни кёрюб нек болмайды? Огъесе биз алагъа барыб Гыллайдан зин алмагъаныбыз ючюнюмю этеди? Огъесе джашчыкъ Гыллайгъа джууаб этгени ючюн-

мю болады? Огъесе Азаматгерийми юстюреди?» — дей, джюреги кыйнала, ол кеси кеси бла селешеди.

Азрет да эте болур сагыш. Алай а ол кишиге джукъ билдирмейди. Эртденбла эртде турады, эки сыбызгылы шкогун сыртына атады да, чегетни къалынына сингиб кетеди. Кеч эте, къаллай болса да, бир сагюнджюсю бла къайтады..

Абай улу кеч эте къой кюшларыны бирине джетди. Анга анда тартынсала да элден хапар сордула. Тартынганлары да аны ючюн эди. Бу кюшда Гюргокъа аз болады. Бери башха къарнашлары джюрюйдюле. Ол себеден муну иги да таньмайдыла. Алай болса да, Аубекирни бу джашын кесине ушатыб:

— Абай улу, сен бизни алай да джокъламайса. Алай а сени Аубекирге ушагъан джеринг барды. Айыб этме да, элден бир джангы хапар айт, — деб кюш тамада, иги келбетли киши, кюнакыгъа гоппан бла суусабын узатады.

— Элден а не хапар? Элде бурунча Гыллай афенди байлай турады. Алай болгъанлыкыгъа, ол асыры малкёзден садакы джыйгъанын кюймайды. Азаматгерий старшина да хар кимни ары-бери чабдырыб кесине ишлетеди. Аны бла да квалгъа эдиле. Игиден туугъан бир иги джашчыкыгъа илингендиле да, аны джер башында джашаргъа кюймайдыла. Аны да, мени кюлум бла тар ёзенден айырыгъа умут этедиле. Азаматгерий бла Гыллай байладыла, Алагъа ийнанмагъыз. Мен бай тюлме... Мен Гюргокъама...

М А М У Р А Ш Ч Ы К Ъ

Таулу — таулуду да таулуду. Аны джюреги отча джанады, къамасы джим-джим джылтырайды. Таулудулада басымсызла да бола болурла. Тёзюмлюлери да, басымлылары да, акылылары да джетишедиле. Алай болса да, бычакъ кынындан бир чыкыса, не артыкылыкъ этгенге кирир, не кюнакыгъа мал союлур. Аллай таулуданы бириди Азрет да. Азрет ашыкымайды. Ол кёб селешмейди. Аллай джашды

ол кюрген затын эрлей этеди, эшитгенин чыртда унутмайды, сагышы, эсин кёб затка чачмайды. Керекли затны уа, не билгинчинге, не тындыргъынчыныга тохтамайды. Ол эринген, эрикген не болгъанзын билмейди. Азрет джаш болса да, онгсузну, къартны, тиширыуну джакъларгъа артына бармайды. Тау хауада эркин, ёхтем ёсген джаш кийик эчкини терисинден тар кийимле киеди. Аны башында ёре керпе боккачыгы, тышындан тар чепкенчиги, наршаб белибаучукъ бла къаты тартылыб. Эки сыбызгылы шкогу, гитче къамачыгы бла кезлик бычакычыгы барды. Ингичге чилле аркыаны уа биргесинден кюрумайды. Ол тютюн ичмейди. Алай а, тышында айланганы себедли, кюуу бла чакыкычы биргесинден кюрумайды. Элде хазна эркиши квалмайды. Бары да тауда, малда боладыла. Азретге тенглик этерге табылгъанла быладыла: къартла, сакъатла, сабийле. Ол ала бла да джарашады. Ала бири бирини тилин ангылайдыла. Джаш а киши бла джаулукъ джюрютмейди. Алай а аны сюймегенле, анга зарланганла тюбейдиле...

Джайды. Хурмет тегюлгенди. Табигъат таулагъа нисюн джайгъанды. Юй хайгуанла керпеслениб отлайдыла. Минги Тау болмаса, хар зат кем-кёк кегергенди. Къайдан эсе да къарачай арбаны джызылдагъан тауушу келеди ансы, тар ёзенни тийрелери ражатдыла. Анда-мында чынгыл къаяладан таш тегерейди. Кесича бир талайны да джолда кюша, таууш-туйош этдириб тюбю керюнмеген бугюйлагъа ташаяды. Сандан бир джумарыкъ тауукъчукъну тауушу аз эшитилинеди. Ма аллай салкын кечелени биринде Азрет кечени кече узуну уудан къайтыб келеди. Ол джарыкды. Кёб селешмеучю джаш ичинден кюуанч джырны таралтады. Аны кеси кесине шыбырдагъаны бир-бирде джыр, бир-бирде ийнар болуб чыгъады:

Джашла, суугъа кирмегиз,
Кёчоую барды, сайды деб.
Къызла, эрге бармагъыз,
Малы барды, байды деб.

Джаш ийнарны айтыб бошагъаны сайын дагыда къайтарады. Адам эшитиб кюймагъа эди дегенча тегерегине да къарайды. Ол танг атхандан ашхам

къарангыгъа дери уугъа айланыб, кече тангга дери джолдады. Алай а ол джырлаб келгени себебли, не арымайды, не джукъусу келмейди.

Азрет, кёкню кыйыры джангы джарый, джулдзула да тюгел джашырылыб бошагынчынга, элни кыйырындан киреди. Танг бла биргелей тубан джауумчукъ да акъырын-акъырын себелеб башлайды. Джашны сырты бош болса да, къолтукъ тюбюнде уа бир чырмалгъаны барды. Ол джюгюне да алай къарамай, тири атлаб келе тургъанлай, Асият агъач челекленн суудан толтуруб аллына чыкъды да къалды. Бу джол джаш тирилди. Ол, алгынча джанламай, кызыны къатына джууукъ келиб тохтады. Къыз да алгынча къачар къайгъылы болмай, туракълады. Ким биледи, ариу ала бир-бири бла селешмей, джанлаб кетерик эселе да? Тар джаяу джолчукъ алларын кесди. Не ючюн десенг, джаяу джолчукъну бир джаны мийик къаяды. Бир джаны уа—терен джарды. Джолчукъ кеси уа тарды. Къымылдар джерлери джогъду. Къаяны башы тауладыла. Джарны тюбю уа — Къарачай Къобанды...

Асият суюмлю къара кёзлерин Азрет таба бошлады. Азрет да, кёзлерин къакъмай, кызыны башындан энишге къарады. Джаш кыздан мийик эди. Кеси да огъары джанындан тюшген эди да, артыкъсыз да мазаллы кёрюнгенди. Эки хоншу, эки джаш адам, эки тенг — бири джаш, бири къыз — бири бирин биринчи кёргенча, бири бирине джукъ айталамай иги кесекни симсиредила. Ала, уллу джунчудула, юслерине сууукъ тер урду. Джашны тау аяз кюйдюрген бети къыппа-къызыл къынача къызарды. Къызныкъы уа чыммакъ-акъ агъарды. Азретни узун джаякълары джибидиле. Бушуудан тюл, къууангандан. Асият да кёб болмай кёлтюрген кирпичлерие аякъ бурунларына бошлады. Ауур челекле да, назик имбашларындан басканлай, къыз къара кёзлени, джерге чыракъ ийиб тургъан болмаса, ёрге кёлтюралмады. Ала ол болумда кёб-аз турлукъ эселе да, джашны къолтугъунда не эсе да къымылдады да, Азрет тынчлыкъсызны башчыгын сылады. Ол къызгъа къараб, били-билмес ышарды.

Асият джашны ауузун ачыб, бир джукъ айтырындан тюнлюб, ариу акъ тишчиклерин ачыб:

— Азрет, къолтукъ тюбюнде къымылдагъан не затды?

— Уугъа баргъан эдим да, балалары болгъанын билмей, бир ана айкою ёлтюрдюм да, аякъланиган эки балачыгъы къачыб кетдиле. Бу уа, онгсузуракъчыкъ болуб, къутулалмады да, кесин джазыкъсындыргъанында, ма алыб келеме.

— Энди аны не этериксе?

— Ит орнуна юретирме да биргеме джюрютюрме.

— Къоркъмаймыса? Ала тукъумлары бла да огъурсузла боладыла. Джаныуарла тюлмюдюле?!

— Адам улуданмы огъурсузду?

— Биз адаммы ашайбыз?

— Адам улугъа не ышаныу барды?

Джаш адамла кёб заманын бир-бирин кёрмей туруб, джунчугъанлары кетиб, ушакъгъа къыза башлагъанлай, Къара къатын къая башындан къарады. Танг джарыгъы бла Гыджыуну тюрленгени ачыкъ танылды. Аны бети кёбдю-юрюлдю, къаралды-агъарды. Къанлары эмилген мор эриллерини пчинден кырс тишлерин ачыб, базыкъ тюкледен толгъан баш эрнин кыйыгъына джиберди.

— Азрет, аллах сакъласын, алай къалай этесе? Ол джарлы атанга да бир ушасанг а!— дей, ызына джууаб сакълай, бир кесекни тынгылады.

Ала ол болумда, кёб-аз турдула эселе да, илгениб уянганча бир кесекчикге аязыдыла. Азрет, башын да джерге бошлагъанлай, келген джанына бурулуб, тик ёрге атлаб башлады. Асият да, джол бош болгъанында, сары джарны эрни бла къызыу-къызыу атлаб, тийреге айланыб кетди.

Джаш, чауулланы ичин джырыб элни баш джаны бла узакъ айланыб, кюн иги къызгъанында, юкюне Сириччи кере келеди алай. Ансы къарангыда кетиб, къарангыда къайтыучан эди. Ууда къаллай бир джюрюген эсе да, бюгюнча бир арымагъан эди.

«Ушаматгъан — джукъмайды» деб бош айта кёреме деб, джашны кёлюне келе, джамчысын да суйрей, юй башына чыгъыб кетди. «Алкын мен аталадан хапарым иги болмаз. Алай а анала уа бирча болмай кёреме», — дей, джаш сыртындан тюшдю.

Амин бла Гыджыу бир юй болуб джашагъанларына толу отуз джыл толду. Алай бир заманга ала энтда бир-бирин толусу бла таныб бошамагъандыла. Аланы бир-бирине ушагъан джерлери да джокъду: не халилери, не тюрсюнлери, не акъыллары, не сюеклери, не ишлери, не сёзлери. Амин алаша сюекли, бал бетли, теренден къарагъан, джилтинлери бошала башлагъан, кём-кём кёзчюклери, чыммакъ-акъ къарча узун мыйыкчыкълары энишге-энишге салыныб тургъан, къарысуз кишичикди. Анга элли джыл болгъанлыгына, мухур басыб, джюз джыл бериб къоярыкъса. Ол къатынындан онбеш джылгъа гитчеги. Бола турсун: Гыджыу андан эсе джаш кёрюнеди. Анга шагъатлыкъ этген затла бардыла.

Окъугъанла разы болсала, джазгъан эринмесе, Аминни юй бийчесини юсюнден бир ангылашырмагъан затны биргелей бир къарар эдик. Кенг адамла айтхан бла болмайын, биз Гыджыуну кесини сёзлери бла башлайыкъ:

— Амин, сен алкъын сабий кёреме. Бир джукъ айтсам: «Мен къалын чегетни кёнгур айюсюме, къарлы таулары кийигиме, Къобан сууну чабагъыма. Мени джетмеген, джетишмеген затым джокъду,» — деб махтанаса. Тоба, бир аллах, бир къарасам, сенге не ышаныу барды. Джарлы, джакъсыз тиширюну ала барыб джолдан къайтарыб иймезсе деб. Бир къарасам тулпарса, бир къарасам нартох бюртюкчюклени ташыгъан къазма чыгъанса,— деб Гыджыу тюрлю-тюрлю лагъымла бла джангы сакъал-мыйык чыгъа башлагъан джашчыкъны терилтгенди.

— «Къайдам, тейри, къыз, атха аталмасам да, суйреб да элталмазمامы?!» — дей, кесинден онбеш джылгъа тамада болгъан Гыджыуну Аминчик къачырыб кетгенди, дейдиле.

Келин келтирирге, кишини да акъылында болмагъанды. Кишиге келечи иймегендиле, къалым берилмегенди, берне кийилмегенди. Хазыр, кишини да къыйнамай болгъан ишге, къууаныб къойгъан болмаса, чарлагъан болмагъанды.

Гыджыу Аминни кёзундан тутуб келген ингирде:

— Ой, юйге игилик! — деб, ала отоугъа кирген сагъатларында, тёнгерте юйде киши болмагъанды. Къайда эсе да малда, Къысырла сыртында болгъандыла.

Джашларыны болумун биле болур эдиле: ёмюрде таулулада бола келмеген ишге, сейирсинген болмаса, джууукъ адамлары бары да разы болуб къалгъандыла: «Биз скойген да алай эди» — дегенча тойоюн этиб, уча-сыра бла джангы джууукъланы сыйлаб, айыбсыз ашырыргъа кюрешгендиле. Андан бери уа иги кесек тау суу тик энишге саркъгъанды. Элни къыйырында эмен отунла огъай, нарат чегетле да джукъаргъандыла. Аминни да атасы-анасы, къалгъан джууукълары «джалгъан дуняны» атдыла. Керти дунягъа, сюе-суймей эселе да, къайтдыла. Алай а разы болубму, разы болмаймы? Алайчыгъын а билалмайбыз. Аладан къалгъан мюлк: юй ырысхы, малчыкъла, биченлик Гыджыуну оноуна туюуб, бир-эки джылгъа седредиле, джокъ болдула...

Амин бла Гыджыу бир от тамызгъанлы отуз джыл, джолдуз учханча бир кёрюнмей, заманны бир кесегин бёле кетдиле. Алай бир заманга, бир къауум таулу джандетге ётерге тынч амал излей, Стамбулгъа да кетдиле. Бир къауум таулу уа, эминаны да хорлаб, ач джылны да хорлаб, кеслерини берекетли тауларында баш кечиндирирге кюрешедиле. Бир къауум таулу уа, Стамбулдан ары ётуб, Къабагъа барыб да келедиле. Бир къауумлары уа баш эркинликни къалай табаргъа, не амал ётерге, сагъыш эте башлагъандыла. Бир къаууму уа бир зат къайгылы да тюлдюле. Джангыз башларын бир кечиндиралсала. Амин бла Гыджыу къайсы къауумуна кёшула эселе да, ким биледи. Гыджыу болур, бир масхабны да тутмагъан ансы, Амин бир джукъгъа да келишеди.

Отуз джылны бирге джашасала да, Амин бла Гыджыу энтда, бири бирини халисин билиб бошагъан огъай, билмейдиле. Артыкъсыз да Къара къатыны халисин билген алай тынч тюлдю. Ол хар аллахны кюнуне бир талай джолда тюрленеди. Амин Гыджыугъа ауузун ачыб джукъ айтмайды. Гыджыу уа Аминден ауузун алмайды. Къатын аны кёрюб болмагъанлыгына, ансыз оту джанмайды, шхууру бишмейди, джанбаш юйчюгю джылынмайды. Са-

бийлери бирери-бирер джерде буюгуб турадыла. Гьджыуну сюеги да, кьарыуу да Аминча эки да барды. Алай а ол аны кьууандырмайды. Аз джашауун да аман бла ашырады. Аны джашагъан ёмюрюнде сыртындан джауурлугъу алынмай, кьарны джылы хантдан тоймай тургъанлай да, ариу сёз эшитмейди.

Амин сёлешген сагъатында, ауазы асыры акъырын чыкыгъандан, не айтханын, не чертенин, нени юсюнден сёлешгенин, кимге ачыуланганын, кимге ариу айтханын, кимден кёло кьалгъанын, кимге бюсюреу этгенин билаллыкъ тюлсе. Аны тилин ангылар ючюн, аны чыммакъ-акъ мыйыкчыкыларына кьараргъа керексе. Ол кьууаныб хапар айтса, сёлешгенин эшитмесенг да, бир мыйыкчыгъы ёрге чончайыб, бир мыйыкчыгъы да энишге салыныб, гулоч бурунчугъуну тюбюнде ойнай турурла. Алай болмай кьууанчы болмаса уа, мыйыкчыкылары экиси да энишге-энишге салынырла. Сен кишиге сормай билликсе ол заманда Аминни ичинде отсуз эт кьазанла кьайнагъанын. Амин дженгил унутуб кьояды ансы, кьарт анасы кьуру да айтыучан эди: «Бала, асыры джууашса. Болма алай: кесингден аманланы, кесинге джетмегечлени, ишлерге зрингенлени юсюнге миндирликсе,» — деб.

Андан бери, заманла джумдурукыларын тутта, бир талай джюреклени кемирген джыл арадан джанлады. Кеси уа алай бош озмады, санланы титиретиб гузаба озду. Озса — озсун: андан не Аминнге!!! Амин ёсмеди. Ол ёсюб мындан ары да Гьджыуну кьоркьутуру керти болмаз. Анга ышаныу да азды. Аны орнуна Кьара кьатын ёсенди. Алай а андан не келсин?!

Амин сёлешиб башласа, эки сёзюню бири Гьджыуду. Гьджыу сёлешиб тебресе уа, Аминни юсюнден джукъ айтмаз. Амин а Дженгсукъмазгъа тюбесе да:

— Ай юйюнге, аллымы тыйма! Кьара кьатын сакълаб турады,— деб башын гёджебден алай алыргъа кюрешеди.

Гёджеб а, Уллу кёпюрню джанын сакълаб, кьайсы болса да бири бла тутушмай иймейди.

— Ой, алай тохта! Гьджыуну джумушчуеу!— дей, джарлы Аминни аллын тыйыб, кесин джыкы-

гъаны бла да кьойгъа эди, кёк эшегин да джыкыгъанды. Ма алайды бу Дженгсукъмаз! Биз аны бла артта да бир тюбеширбиз, джитит болсун ансы.

Амин кесича джууаш адамгъа тюбесе, ёмюрюнде кишиге башха затны юсюнден хапар айтмаучу таулу юй бийчесини юсюнден джарашдырыб хапар айтыб тебрер. Алай болмаса уа кёлю чапырылмайды, джюреги гыб-гыб эте, кош болмайды. Джолоучу болгъан сагъатында абыныргъа ёч болады, этер ишин заманында тындыралмайды. Кеси уа тарыгъады деб турсанг, халкыгъа белгили кьара кьатыны махтаб тебрер... Эл таныгъан, мыйыкылы кьара кьатындан Амин кёб артыкылыкъ сынаса да, джаны-тини, кечеси-кюню, эси-сагъышы да олду. Ансыз анга джарыкы кюн да джарыгъын бошламайды. Ансыз ол кече да джукылаялмайды...

Амин бла Гьджыуну отуз джылны джашагъан джашауларында алагъа онбеш сабий туугъанды Туугъан тууса да, ёлюрге да керекди. Ол себебден была, сабийледен тёртюсюн кьоюб, кьалгъанларын кёзкёрмезге «ашырыб» иедиле.

Сау кьалгъан сабийлери уа, была кьарт болгъанлыкыгъа, мандалакълача ууакъдыла, алкын кеслерине мадар эталмайдыла, аталарына болушалмайдыла. Ол а хар танг атханы сайын тийре-тийреге айланыб отун джарады. Бир-бирде Амин аман сёзле да эшитеди, бир-бирде таякы да кёлтореди. Башхаладан тюл, кесини юй бийчесинден.

Амин озгъаны сайын Уркъуат аллына чыгъыб:

— Амин, бизге кьайтыб, бир ауузлана барсанг а,— деб кьаты болуб кюрешеди.

— Ким огъай дерик эди, заман болса?!— дей, Аминни кьолтугъунда гидасы джылтырай, огъары тийреге таяна кетеди...

* * *

Узун кьатын джел бла учуб, этеклери бла джерни сибириб, элек бла халкыны элеб, сюзгюч бла сюзюб, хар кимни джик-джик этиб айланса да, тийрени-хоншуну ол дунягъа ашырыб бошаса да, Гыллай афендини юсюнден ауузундан джукы чыгъармайды...

Къара къатынны ол халисине джамагъат сейир-синиб:

— Бу Гыллай бла, бу афенди бла тюбенмеген кюню да джокъду. Бу къатын бу афенди бла селешген да эте болур... Къатын Гыллайны бек ариу таныды. Сейир толмюдю: ол аны юсюнден не аман, не иги джукъ айтмайды. Ол ауузун джетдирмеген, не бай, не джарлы джокъду сора? — дейдиле.

Бир къаууму да:

— Къалай ангыламайсыз?! Гыллайды анга гырджын ашатхан.

Алагъа алагъада къошулмагъанла уа:

— Гыллай Гыллай сагъатында джарлы эди. Ол олсагъатда адам эди. Анга ол заманда къызгъанчды деб киши айтырча тюл эди. Ол джангыз юч адам бла тенглик джюрютюрге излейди: Гюргокъа, Азаматгерий, Ибрахим бла. Гюргокъа — байды. Азаматгерий — эл тамадады. Ибрахим а — джарлыды. Алай а миллетни ичинде — аны сыйы барындан да уллуду. Ол кесича къара халкъны къайры десе ары бурлукъду.

— Къой-къой, ол бу сагъатда Узун къатыннга джукъ бергенден эсе, суугъа атар, джелге алдырыр, от бла кюйдюрюр, аякълары бла теблер, — деб бир къауумла да башларын къымылдатадыла.

Эшта, ала, ала да тюз айта болурла. Джамагъат джыйылгъан джерде, межгит, не правлен аллында элни эм байы Гюргокъа элчиле бла саламлашыб, къол тутуб озады. Гыллай афенди уа джашилсыман къапталына акъ дарий сархыны бир джанын салындырыб, башын ёрге тутханлай, ауузун бир кере бир ачыб, кирпичлеринда къакъмагъанлай, хаджилигин билдире, мухарабы таба бурулуб кетеди.

Алан, тенгим, узун къатынны сени бла тенглик тутханы кертимиди? — дей, Гюргокъа афендини къозгаргъа ёчдю.

— Джашланы да къарайдыла Къара къатыннга кёзлери. Сен да къартлыгъында алагъа да, менге да, Аминнге да тёзмей, аллыбызгъа чаба эсенг, не этерикбиз? Ким бай болса, анга джол да кенгди. Ол джаны бла уа сени джолунгдан кенг а болмаз!

— Тейри, афенди, таулулада джюрюмеген затла

бла кюрешесе сен, эшта, ол къылыжкъла сенде болурла.

— Огъай, джангур джаумагъанлай джамчынга чабма. Аминнге къалай этейик ансы, китаб-къалам къолубузда, сеннге этиб къояйыкъ!

— Сау бол. Хыйныгъа-халменге уста болгъанынги уа эшитгенбиз! — деб, къара мыйыккълагъа къол джетдире, къара торугъа къамчини кенгден бошлай, Гюргокъа малларына чыгыб кетеди.

Бир-бирде аллай накъырдамы Азаматгерий бла Ибрахим да эшитдиредиле. Алагъа да табады джууаб: бийге башха тюрлю, темирчиге да кесине джараулу. Афендини темирчи бла оту алай джарыкъ джанмайды. Ала бир-бири бла даулашадыла. Алай а ала бир-бирине бой салмайдыла. Ол Ибрахимден билимлиди, хыйлагъа да устады, байлыкъдан да кзуру тюлдю. Ибрахим къыйышдыра билмейди ансы, аны къанджыгъасына къысыб да кетерикди. Алай а, амма не этгин, бошламагъан затла бардыла. Ол да неди десенг, Гыллайны дин тамадалыгъыды. Дин тамада болуб тели тюшсе да, аны айтханы джерге тюшерге болмайды...

Гыджыугъа джолда джолугъургъа къара кишиле огъай, эл тамадала, дин тамадала, бийле, байла да суймейдиле. Анга къайсы болса да аууз джетдиреди. Алай болса уа — таягы барына да джетеди. Аладан «менме деб» тургъанлары огъунакъ Къара къатыннга джолугъуб къалгъаны болса, орамны къатын джюрюген джанындан ол бир джанына джанлаб кетеди.

БИЙЧЕ БЛА КЪАРАУАШЫ

Старшина, мыйыкъ тюбюнден ышара, правлен таба эниб кетди. Уллу юйню тёрт мюйюшюне къараб тургъан бийче, ариу ала кёзлерине джыламукъла ура, эрини ызындан къараб къалды. Не этсин, башха элге, башха джерге келиб, джагъы-джууугъу джууукъда болмай, бюгюн аны башын сагъыш басханды. Бийни накъырдамы бирда эсинден кеталмайды. Бу тиширыуду. Муну да барды адамлары. Алай а, Азаматгерий айтханнга кёре, ол мында,

Уллу Къарачайда, ёксюздю. Аны, ма бююнча, керекли кюнюнде джетер адамы джокъду. Энди, джакъсыз тиширыу кимге салсын башын? Онгсузланы джакълагъан Абай улу бла темирчиди да, алагъа да къалай айтсын. Гюрюкъа байды да, ол кесичаны джакъларыкъды. Ибрахим а ийнамаз бийчеге болушлукъ керек болгъанына. Бир-эки кюн тюл, бир талай заманны билдиреди бий. Сора бийче терсмиди да? Ол кеси алай да суймегенлей, анга кесини адамлары къан джаудуруб къойгъандыла. Ансы кесинден юч кере тамада Ачахмат улугъа келмесе да, табарыкъ болур эди кесича бир...

Автор Ханкъзыны сагъышын кесине алса да, бийчени сагъышы уллуду. Аллай сагъышха, аллай ырджыгъа джол алай тынч тюлдю. Анга болушалмакълыкъ да тюз джолдан таймай къарыу эталлыкъ болмаз. Алай болса да, Ханкъыз ангылагъан бла, анга болушлукъ керекди. Болушлукъ а къаллай болушлукъду?! Бийчени сабийи джокъду. Анга сабий керекди. Ол алай бош зат тюлдю. Ол болур ючюн а, таб оноу тыйыншлыды. Оноу этерик а, башыбыздан къараб турады. Ким огъай дейди, аллах болушсун! Акъ дарийча ариу бийчени андан сора башха болушлугъу джокъду. Айхай, бийче намазгъа ёч болса уа, оразасын тындырса уа, къуран аятланы окъуса уа, нек джазыкъ эдинг. Аланы бирин да этмегенлей, аллахдан а къалай болушлукъ излерге керекди? Кесин да къайдан табсын: онгда-солда, алда-артда, джерде-кёкде — къалайда да ол кёрюнмейди. Адам улу аны излеб табмагъанды, не кёрмегенди. Кёрюрге да боллукъ тюлдю. Алай а, гюнахлы джанла бла аны арасында джюрюрге деб келечилери бардыла. Аманмыды, игимиди?! Алай болса да, аланы бири да Гыллай афендиди. Ма энди ол болушмаса, гюнажы Гыллай афендини болсун! Арабий, афендини джюрюк ачкычы уа кимди?!

Кечеди. Къарангыды. Аягъынг басханны кёзлеринг кёрмейдиле. Къар джауады, боранлайды. Джол джабылгъанды. Анда-мында кюртле джыйылгъандыла. Ачы джел тарыгъыб сызгырады, къаты къарчыкъла «шоб-шоб» деб бетинге урадыла. Мада-ры болгъан джылы юйюнден чыкъмазча уллуду джунчуу. Таулада къыямыт бир айланса, алай дженгил тохтамайды. Аллай джунчуулу кечелени бирин-

де эки джаш тиширычукъ къыйын джолгъа чыкъгъандыла.

Аланы бири:

— Бийчем, бир таб заманига къоярмы эдик? — деб, къолан таякъчыкъ бла джолну излейди.

— Огъай, джаным, аллах сакъласын! — дейди экинчи.

Андан сора джукъ сагъынмай, экиси да боранига бёлендиле. Аланы юслерине ура, кюрт къаланады. Юй чалдышла бла хуна джанлары адам ёталмазча болгъанды. Къалын кюртно джырыб, сокъмакъ этерге керекдиле. Джаш тиширычукъла батырдыла да батырдыла! Ала джаугъаннга да къарамай, къарангыгъа чулгъана, терен кюртге бата, кюн чыкъгъандан кюн батханнга барадыла. Тиширычукъла, къарыуларына кёре, гузаба атлайдыла. Была артларында къойгъан тийреден барлыкъ тийрелери алай узакъ да тюлдю, алай а джаюу джолчукъну табхан алай тынч тюлдю. Таякъланы ары-бери этиб, сокъмакъ ачаргъа кюрешедиле.

Кюн не джунчуу, джол не къыйын, джел не къаты, къар не сууукъ, кече не къарангы болса да, бу эки тиширычукъ ызларына къайтыргъа излемейдиле, алларына баргъан болмаса. Эшга, быланы ишлери амалы болмагъанча, бююн тынаргъа керек болур. Ансы, аллай сууукъ кече тиширыула огъай, менме деб тургъан эркишиле да инджиледиле, аджашхан да этедиле. Артыкъсыз да тиширыула, аманнга-мы-игигеми джолугъадыла? Быллай кечеледе ач джанлы да элни джокълаучу болады. Алай а быланы джюрюгенлерине къарасанг, тиширыулагъа бир къыйынлыкъ джетгенди, не къууанчлары уллуду, не ары тангнга джетмеселе, джашау джоллары кесиледи. Аланы муратлары не джанларын къолгъа алыуду, не барлыкъ джерлерине джетиудю.

Тиширычукъла экиси да назикчикледиле. Бирини юсю алай аламат да тюлдю. Ала ариймы башладыла да, сууукъму ётдю да, бир кесек акъырын болдула. Къолунда таякъчыгъы болгъан, сыртында джюгю болгъаннга, ызына да бурулалмай, ингичге ауазчыгъы кючден-бутдан чыгъа:

— А къыз, къымылда! Джелни ачы сууугъу джиклериме дери ётдю. Мындан оза эсе — деб, сезюн бёлдю.

— Анамы джаны ючю, къарыуум олду. Бир аллах, алдамайма!— дей, ол да къарыусуз джууаб къайтарды.

— Адам къалай этсин: Алтынчачны кесин да табха эдик?

— Тоба, бир аллах, аны уа тюз айтдың! Бюгюн төбен тийреде кёрюне эди.

— Анга юйюнде болур деб ышаныу джокъду.

— Джюгюбюз а къалай боллукъду? — деб джюклю, сыртын басхан къайгылы болду.

— Ийнан, бу джол джолубуз болса, мен сенге бир джарагъан чепкен кийдирмей къоймам.

— Къайдам, бийчем, бир талай джолда сагъынасыз...

Барадыла-барадыла. Тиширыу бутла джукъ ангыламайдыла. Джолну учу-кыйыры джокъду. Сагъыш этедиле да, быланы тийре бла барлыкъ тийрелери эки иги кычырымдан артыкъ джокъду. Алай болгъанлыкъгъа джол джыллыкъдан эсе узакъ созулду.

Аз-кёб джюрюдюле эселе да, ачыкъ джерге чыкыдыла. Аджашханмы этгендиле да, юй ышыкъ эселемейдиле. Алай а, не этсинле, джан дегенинг татлыды. Артдагъы акъырын-акъырын сюркелирге кюрешеди. Алдагъы уа, абына да джыгыла, төрт аякълана да кюба, аякълары бла кюоллары къарны тенг сыза, къарыусуз джёбелейди.

— Джетмейбизми?!— деб бийче кызыны артмакъларындан тутду.

— Къара насыбха! Тирелиб огъунакъгъа турабыз!

— Къайда?! !

— Майнама!!!

Ала, къууанч тыбырлы болуб, къабакъ эшиклери болмагъан, эки эшек кирсе, ючюнчю эшек сыйынмазча, чаууллу тар арбазчыкъгъа кирдиле. Бу юйчюкню не арбазы, не бурууу, не хоншусу, не кюнушу джокъду. Кеси да, гитче юйчюк, таш башына сюелгенди. Башына топракъ асыры кълын джабылгъандан юйчюк бир джанына джанбаш болгъанды. Къазакъ мекамчыкъ, кългъан таулу юйлеца, тёнгертеден этилмегенди. Аны ашыкъ-бушукъ этиб, чалман кюшгча төрт четенни ёрге сюеб, башына базыкъ аркъаулары тартыб кюйгъандыла. Алай болса да,

тюзде атылыб кългъандан эсе, ол да ышыкъды. Зир да къуруса да, сызгыргъан джелни тыяр.

Чамчыладан чыкыгъан затмыды да, не сейир эсе да, бу джанбаш юйчюкте Гыджюулары дейдиле. Къара къатынга башсыз къатынды джерге уа джарамаз. Нек десенг, Амин эки мыйыкъчыгъын да энишге-энишге салындырыб, чыракъ отунланы таудан ташыйды. Аны кючю бла кёб таулуну юйю джылынады, джилтинле чачылыб, юйню ичи джарыйды...

Бир кесек мурукку эте, уялгъаны бла кюркыгъаны белгили болмай, сууукъданмы къарыусуз болгъанды, джолоучулукъдамы арыгъанды да, джюксюз таякчыкъ бла акъырынчыкъ эшикни теберди. Эшик алай тынч ачылмады. Джюклю сыртын салыб тебергинчинге, бийчени таякчыгъы джукъ эталмады. Кечени ауурлугъу джанлай, джанбаш юйчюкте бюгечели бери кюртю джырыб келген тиширыула абына-сюрюне кирдиле.

От мыдахды, джилтинле чачылмай, мыдах тюнлейди, Бу джолгъа дери чыракъ отунла чыкырдаучу оджакъ бу джол чий дюккючледен пысылдайды. Амин тобукъланыб отун джарады. Гыджюу от бла кюрешеди. Төрт сабий да тонну тюбюнде бир бирине кысылыб, хурулдаб джукълайдыла. Мулдjar салам төрт къазыкъны юсюне орналгъан четенге төшелгенди. Къурум оджакъны ортасы бла къаппа-къара сынджыр салыныбды. Анга ичин къардан толтуруб кёб болмай бир джаны чартлагъан бир багъыр къазанчыкъ тагылады. Оджакъадан узакъ болмай бир сюелген талкы кёрюнеди. Эки къангасы болгъан табхада да бир талай эски агъач сауут тизилибди. Тыбыр ташны юсюнде да агъач челекде къар кёрюнеди. Къара суу алай узакъ да тюлдю. Алай а анга баргъан алай тынчмыды Къара къатынга. Анга баргъандан эсе, бир талай тийрени хар юйюне эки къат айланыб келликди Гыджюу.

— Ой, юйге игилик! Замансыз кюнакълa алмаймысыз? — деб, джюксюз къарыуусуз ауазчыгъы бла ауузун били-билмес ачды.

— Келгениге да игилик!— дей, Амин андан да акъырын эки мыйыкъчыгъын кымылдатды.

Гыджюу да турду ёрге, алай а ол кёз-къаш бермеди. Кечеги кюнакъланы кёргенлей, эшикге чы-

гъар къайгъылы болду. Амин а, не аланы олтурталмай, не кеси олтуралмай, къатларында сымашча симсиреди. Юйню ичинде джукълагъан сабийледен къалгъанла бирери бирер джерде башлары къайгъылы болгъандыла. Къонакъланы таякъдысыны кёзлерине джыламукъла урдула. Экинчини да сыртындан ауур джюк басханлай, босагъада агъач чойча бегигенди. Аны джалан пичиклери кыппа-кызыл кызаргъандыла.

— А марджа, къатын, къонакъланы терге ёт-дюрсенг, а?! — деди отуз джылны ичинде Гыджыугъа джукъ айтмагъан киши.

Къара къатын къарала, саргъала келди да, былай айтды:

— Юч минг десятинасы, он минг къою, беш джюз уллу тууары, аллай бир джылкъысы, — къалгъан рысхысын сормай да къой, — темир къюбюр бла бир алтыны болгъан эл тамаданы къаракъаш бийчеси, ыйлыкъмай, джангыз бир тиши гылыучукъ бла бир джюкмю алыб келеди?

Джерден ёрге къобалмагъанлай, бийче сёзю те-реннге иймез ючюн, кенгден, къурушхан къоллары бла узалыб, къара артмакъладан бир темирли акъ ун бла бир бютеу къакъ этни чыгъарды. Къонакъла да, къонакъбайла да бир-бирлерине къарашдыла. Экиси олтурадыла. Экиси сюелибдиле. От аланы бетлерин бир джарытады, бир кёлеккени бошлайды. Оджакъны башындан ургъан аяз, тютюнню бир кёзлеринге урады, бир тамагъынга кийиреди.

Кёлю бламы, алай бошму, аны ангылагъан кыйынды. Ол ёрге кёлтюрюлдю, томураучукъгъа олтурду да:

— Ханкъыз, бир-эки да айтма: келтиргенинги ызына къорат! Аллай бирчикге аллах да разы болдукъ тюлдю! Мен да разы тюлме! Атамы ёлген джаны бла ант этеме, аллыкъ тюлме!

— Аллахны сюйгени, Алтынчач! Аллах бла тилейме, этме алай!

— Замансыз заманы хатери болсун! — дей, Гыджыу агъарды, къаралды.

Чыммакъ-акъ къарча акъ бийчени, андан ары къарыуу къалмай, бютеу санлары безгекден къалтырагъанча къалтырай:

— Ма! Джарат! Атам хариб бир сюрюу малгъа алгъан эди — деб, накъут-налмаз ташчыкълары джылтырай, акъ бойнундан тогъуз кере чырмалгъан алтын сынджырчыкъ бла алтын медальонну сылджыратыб Къара къатынны юсюне атды.

Алтынчач ышарды, кёзлери кенгнге ачылдыла, кирпичсиз кёз къаблары дженгил-дженгил ачылыб-этилиб башладыла. Къансыз эринлерине били-билмез кызыл-ала къан урду. Тишлери кеслери алларына ачылдыла. Киши эслемесин дегенча къара къолу бла джим-джим джылтырагъан медальонну алыб, къара чепкенни бир тешигине бошлады. Къара къатын Амин таба да бир бурулуб, къазанчыкъгъа агъач челекдеги къарны къантарды. Бютеу къакъдан балта бла уруб, бир талай сюекни эримеген къаргъа атды.

— Бийчем, болгъанынг юшюб турады да! — деб, къарауашы къазандан къарны алыб, Ханкъызны бети бла къолларын ышыб тебреди.

— Сен да андан онглу тюлсе, — дей, Амин да акъ мыйыкъчыкъларын кымылдата, кызыны агъара башлагъан аякъларына узалды.

Къыз бийчени сылаб-сыйпаб къорешеди. Амин да кызыны къоркъунинган аякъларын хыртды къоллары бла уады. Гыджыу а, къойнундан алтын сынджырчыкъны чыгъарыб, къарайды да ызына салады.

Танг да ата кеслери келтирген этни исси шорпасындан да иче, джолоучула ызларына айландыла...

А Д А М С Ы З Л Ы К Ъ

Гыджыу джел къайры сюрюб баргъанын унутду. Сагъыш этиб да кыйналмай, ызына дженгил бурулду. Кюнбет къотурланы тюбю бла джаюу джолчукъгъа айланды. Ол не ючюн ызына айланганына сагъыш этмей, Гыллай кёсюне кёрюндю, кёб тюрлю затла эсине тюшдю. Ол таулагъа къарады, Къобан таба да бурулду. Алай болгъанлыкъгъа, аны эсине бир зат тюшюб тургъан болмаса, башха затланы башындан бир джанына атды. Къая тюбюнде Къара къатыннга Азаматгерий джолукъду. Бий бир джанына джанлаялмай, бети тюрлю-тюрлю болуб джунчуб:

— Джол болсун, Алтынчач! Не эсе да ашыкъянсыз? Кесигиз да, элни огъары чаууларына ёрлеген болмаса, тебен джанына тюзюне да энмейсиз. Да биз да Гылыкъушдан аман джашлабыз деб турмайбыз,— деб башын алыргъа умут этиб, къараторугъа къамчини тешеди.

— Гырт дерик эдим! Бий болмайын а: сен сыппабаш да!— дей, Гыджыу старшинаны ызындан тюкюрдю.

Гыллай Гыджыуну бир талай атындан эркелетиб «Алтынчач» дейди. Ариу айтыргъа башласа, ол атны Азаматгерийге да айтдырады. Алай а Къара къатын, Гыджыу а, кеси афендини бир талай алаамат атындайды. Была уа, асыры джалыннгандан, чынты ариу айтабыз деб, башларына палах этиб къоядыла. Гыджыу уа, кеси афендини бир талай алаамат атындан «Уллубурун» демесе, джюреги орнуна джыйылмайды. Кёбгенлей турады. Гыллайда да андан аз ат джюкьду: Гулочбурун, Уллубурун, Къочхарбурун, Гылыкъуш, Къартчыгъакёз, Гыллай афенди, Гыллай хаджи, Гыллай. Ким къайсы атны джаратса, аны айтады. Бир къауумлагъа бирер джарагъан ат да табылмагъанлай, была уа бир талайын да кеслери хайырландырыб турадыла. Кимни да не иши барды: ким къалай суйсе, алай бардырады кесини джашауун. Ажымсыз, Гыллай бла Гыджыу да джашаууну алай таб кёрюб, бир акъыл бла джюрюй болурла. Дуния джашау хар адамгъа да ёлчелениб берилмегенди. Аны ким къалай сермеялса, аны бла алай хайырландыргъа кюрешеди...

Гыджыу ёрге атланды, энишге тюшдю, ызына бурулду, тегерек айланды; чынг артында айланч джолчукъгъа бурулуб, Уллубурунну бир-бири башында эки къатлы юйлери таба тебреди. Гыллайны башлы-тюблю юйлери кенген да кёрюнедиле. Ма ары асыры ашыкъянгандан, Къара къатын, аякълары бла басканны кёзлери бла кёрмей, ташха абынады. Ол башын ары-бери бурду, киши эслемеди. Кёккё-джерге къарадыда: «Ой, аллах! Мен сеннге не ката этгенме?! Энди, меннге адамла бла болмай, ташландыдамы юскюресе?!»— деб, ташны аягъы бла тюртеме дегенлей, эски гаможу сары джарны башындан бокъланыб баргъан Къобан суугъа кёмюлдю.

Джайды. Чилледи. Иссиден хауа джетмейди. Иссиден солууунгу алалмайса. Мадары болмагъан сандан бир джолоучу болмаса, хар ким салкъында тюрт-мюрт этерге кюрешедиле. Гыджыу уа, джангур джаууб, ызы бла кюн къыздырыб, джер тютюнлеб чарс болгъанча, къара тютюнлеб, къара чепкени да эгеклери да джолда ыз къоя, бир талай атламгъа солугъан тауушу эшитилине, хырылдаб-мурулдаб джетди. Артха-алгъа къараб, мурукку этмей, мийик юйню къабакъ эшиклерин тартды. Эмен къангаладан джонулгъан къалын эшikle кеслерин хорлатмадыла, ачылмадыла.

— Къан ичген Уллубурун, къайдаса?!— деб, Гыджыу эки къулакъ артындан эки къолу бла тутуб, бирда аямай къычырды. Ызына джууаб эшитмегенинде, кеси кеси бла сёлешди: «Арбаз уллу, юй мийик, тыгъырыкъла кёб,— былайда муну табхан а алай тынч тюлдю. Быллай алаамат мекамлары болгъан адам, джашаууну кёбюсюн тар мухурабчыгъына кириб а къалай турады?! Къызладан сора джашы болмагъан Къартчыгъагъа быллай бир тыгъырыкъ неге керек эди? Афенди юйюн бёлюб, джартысын Аминнге берсе да огъай дерик болмаз эдинг, халкъгъа белгили Узункъатын,— дей, кесине керекли затны сагъынды.

Къара къатынны кертиси бла да джарашыб, алдында къара, энди уа чал мыйыкълары барды. Къатын ары дери таныш болур эди бу арбаз бла, алай уллу джунчугъанча кёрюмеди. Керти, ол айтханча, юй мийикди, арбаз адам аджашырча тыгъырыкъдан толуду. Стауатны теренинде эки топракъбаш юйчюк да кёрюнеди. Орталарында амбар бла къашпакъ да сюеледиле. Бу юй къазакъ юйдю. Алай а бери кёб джерледен келедиле. Гыллай джерни тюбю бла джюрюрге кюрешгенлигине, арлакъ болсала да коншула, анга кимле джюрюгенлерин эслейдиле. Ала кююн деб афенди кече джукъусун, кюндюз ишин къоймайды. Барды анда бир иш: ол кюндюз сохталаны окъутады, кече уа башсыз къатынлагъа «зин алдырады», мюрюдлюкге юретеди.

Гыллайны учсуз-къыйырсыз адамларындан, джангыз къарт анасындан сора, къыска джууугъу болуб кишиси къалмагъанды. Бары да ала Стамбулгъа кетгендиле. Шам топракъда бастырылыргъа. Къарт

amma да, тюблю-башлы юйге чыгъаргъа унамай, тспракъбаш юйчюклени биринде турады. Аммань джукъ кереклиси джокъду. Аны не керекли да этмейдиле: аллына шхуур саладыла, отун этедиле, юсюне къарайдыла. Андан ары, оноугъа-затха уа къошмайдыла. Гыллай не эсе да тиширыулагъа, ала ким да болсунла, алай ышанмайды. Афенди алкъын къарт болмагъанды. Анда джюрек ойнайды. Таулу джаш аладан бир талайын кетериб, бир талайын да харам талакъ бла ызларына келтиргенди. Дин ахлу адам къыркъ джылдан атлагъан тиширыуну тиширыула санамайды. Ол аллай тиширыуну джылтыргъан эски кийимге санаб, узакъгъа атыб къояды. Аны айырылгъан юй бичелеринден юч сабийни къалгъанды. Муслиман динни кючюнден ол сабийлени аналарындан сыйырыб, къаратон къатынына асыратады. Ёлмесхан къаротан тиширыу болгъанлыкъгъа, джашды, суу-суратды. Юй джарлылыкъны джарсытмайды. Азаматгерийге джууукъ джетгени себбли, кука сёзлени ариу джарашдыра биледи. Эркишиге уа не: ариу кийиб, иги ашаб, джюрегине джарашхан сёзлени эшитсе. Ма аланы барын да, Ёлмесхан Гыллайгъа этеди. Алай болгъанлыкъгъа, афендини эсине бир зат тюшсе, къаратон тиширыуну, ариу айтыб, юйюне ашырады.

— Ангылаймыса, сабийлени аналары, эрикген да болурса, ючюсюн да джый да, юйюгюз таба бир барыб кел. Аллахдан-адамдан да айыбды. Къартла да не эте тура эселе да бир кёрюрсе, бир джумушларына джарарса. Аллах сакъласын, ата-ана бла ойнама: аланы къачлары уллуду. Бизни табхан аладыла. Бизни асырагъан аладыла. Бизге бююн-бюгече да къайгъы этген аладыла. Сен къалай сюе эсенг, алай эт. Мен а кимме? Мен а юй тамадама! Мен а бар дейме! Гюнахы-айыбы да меннге джестерикди,— деб Ёлмесханнга билгенича ангылатыргъа кюрешеди...

Гыджыу гаможларын къолуна алыб, аякъларыны бурунларында акъырынчыкъ тиширыула зин алыгучу юйчюкге басхычла бла таяныб башлады. Шыбыртсыз, кеси кесинден илгене, джюрегинден онг къолу бла тута, къыйналса да, башына чыкъды.

Кюн джарыкъ таякъларын джерге бошлаб тургъанлай юйню терезе къаблары джабылбдыла. Кюлан чынар эшик да ичинден къылыч салыныб ачыл-

мазча бегибди. Юйню ичинде кюмюш лампачыкъ тунакъ джанады. Джан-джаныуар да къымылдамагъанчады. Ит да чабмайды. Алай а Гыджыу, бу юйчюкге биринчи келгенча, кёслери къарангы этиб джунчуду. «Быллай бир нек абзырадым? Дин тутхан, зин алгъан менгеми төреди?! Быллай бир нек къыйналама? Быллай бир нек къайгъы этеме? Зин мен алмай шойма да! Аны алдыргъан башхады. Аны алгъан да башхады. Гыллай устазды. Аны билими барды. Ол адамланы окъутады. Анга окъургъа келедиле. Ол алагъа билим береди. Билим а багъалыды. Кереклиге китаб да ачады, дууа да тагъады. Зин алгъан, зин алдыргъан да — ол аллахны ишпиди. Алаы ол этдиреди. Аны келечиси уа Гыллайды. Алай а ол къаратон къалгъан къатынлагъа оноу этеди. Кесини юйюндегисине уа джукъ нек эталмайды? — деб кёл эте, ышарыргъа кюрешеди ол.

Узун къатын ашыгъады. Аны иши кёбдю. Сагасанг сана, аны ишини саны башында тюклеринден эсе бир талай кере да асламды. Ол амалы болмагъанча, Ачахматланы Ханкъызгъа да туберикди. Джарлы джан, къаллай барамта кече Гыджыудан болушлукъ излеб, къалай келиб айланганды. Андан сора, төбен тийреге да энерикди. Асланлагъа эт юлюшюн алыргъа да барлыкъды. Эм биринчи иши уа, Ханкъызны юсюнден Уллубурунга туберге керекди. Аны тындыра эсе уа, ызына бир айланыр эди да! Амин отундан келмей къалгъанлыкъгъа уа не боллукъду. Сабийлени да къарынчыкълары ауруйду, турсунла къысылсынла да юйде...

Къара къатын къысыла-къысыла акъырынчыкъ терезе тубюне барды. Юй ариу юй болгъанлыкъгъа, терезелени алай чемер къолла этген болмазла: джалгъаннан джерлеринден Гыджыуну джити бурну кирлиқди. Аны бурну джитича кеси да джитиди. Ол джукъдан артына тура билмейди. Къатын лампа джарыкъгъа эс ийди, кёзлерин ууду, къулакъларын салды да тынгылады. Ичинден ауазла келдиде. Сыйлы аллах бла Мухаммат фйгъамбарны атлары дженгил-дженгил сагъыныладыла. Зин алдыргъан бла зин алгъан была экиси да — ёрге-ёрге чынгай турадыла. Ала асыры джан атхандан бир-бирде, чынгай келиб, къолан теричикге да джыгъыладыла. Кёзлери сюзюле, бири бирини къолундан тута, къоб-

хан да этедиле. Дагъыда къайтарадыла, чынгау джангыдан башланады.

«Арабий, мен былай нек сууукъсурадым? Кюн да джылтырай шойду да?» — дей къатын тынчлыкъсыз болду. Ол бир джерде туралмайды. Джюрегине киреди да, къозгъалады да башлайды: «Къалай этейим, мен джарлы?! Къайсыны болушлугъу бла баджарылгъан иш болду? Огъесе афендини кесинден чыкъгъан адебсизликмиди? Алтынчач да юлюшюн алмай, сизге алай бошлаб да къойгъа эди! Къайдам, тоба, бир аллах!» — деб, Гыджыу кимни къонушунда къоннганын унутуб, къычырыб ийди. Алай а таушну киши эшитмеди: анга тынгылагъан киши джокъ эди, Гыллай афенди, зин алгъан къатын, афендини анасы сокъур амма — была бары да башлары къайгъылыдыла. Ариу юлерине от тюше эсе да, ала джукъ биллик тюлдюле.

Гыджыу ызына ашыгъады, алай болгъанлыкъгъа къалай этерге билмейди. Эшикни тартады да — ачылмайды. Къычырады да, — башха адам эшитеди деб къоркъады. Гыджыуну къулагъына бек ачыкъ келеди:

— Аллахны атын айтыб, ёрге чыгъа барыб энишге айлансам, керти джандет кёзюме кёрюноб, ичимде джукъ къалмай бош болуб, нюрден толады. Эсиме джукъ келмейди: акъылым, сагъышым кёз туурадан тас боладыла, бютеу санларым алай тургъанлай къаладыла! Ой, аллах, сен этгеннге разыбыз!

— Сенп гюнахсыз «хур» къыздан не башхалыгъынг барды?! Астогъапириллах! сен джюрегинги тазалайса. Таб сени джюрегинге кир къоннган да болмаз. Джандет да сени тум-къара кёзчюклерингденми ариу джылтырайды?! Сен мёлексе, мёлек! Сен сют уютханча, кесинги огъай, мени да уютханса. Бери бир къарачын! — деб, Гыллай къара тышлы къуранны ачды.

Айрыкъуйрукъ къарылгъашчыкъла, юйню шорбатларында уяларымы бар эди да, Къара къатынны башында тегерек буруладыла. Аяз къакъмайды. Хауа джылыды. Бу уа, Гыджыу, сууукъдан ёледи, санлары къалтырайды. Эки ишден къуру къалгъанына да сагъышлыды. Айхай, Гыллай да алай халал адам болса, нек джарлы эдинг?! Алгъан нохта

бауун джашырлыкъды да къоярыкъды. Ким биледи, Хаякъыз да берген затчыгъын афендиге айтмай къоярмы? Анга да ышаныу джокъду. Анга да эки шагъат керекди. Бу да къалай этерге билмей тургъанлай, садакъа джыйгъан сохталаны зикир созгъанлары къулагъына келеди. Сабийле юй-юйге кириб: «Аллах ючюн, Мухаммат файгъамбар ючюн, — деселе, къолундан келген не къакъ этчик, не халыуа кесек, не локъум къатханла, не багъыр шайла береди. Сандан бири кюмюш сом да узатады.

Гыджыу абзырады, кегерген бетине къан урду. Ол не эсе да киши кёрлюгюн да суймейди. Къара къатын, башын полгъа джетдириб, эки бутуну ортасына салды. Аны бети тюрлю-тюрлю болуб, ол джюрегини тыкъырдагъанына тынгылады. Алай а джукъ ангыламады. Туура ма ол сагъатчыкъда бир талай атлы джолну букъулатыб, ташлы джолну ёрге айландыла. Къара къатын башын полгъа басыб тургъанлай, атлыланы ичинде Таубатырны эследи. Аны къара бети били-билмез бозара, ол ичинден мурулдады. Адамла айтханнга кёре, Къара къатын, Таубатырдан болмаса, кишиден илгенмейди. Андан а илгенир...

Гыджыуну джюреги тыпырдагъанлыкъгъа, зин алгъанла джер тебениб, от тюшоб бара эсе да, кишини сан этмейдиле; ол огъай эсенг, ала кеслери къайгъылы да тюлдюле. Зин алгъан тиширыучукъну уа, акъ чилле джаулукъчугъу башына ау атылгъанды. Аны чыммакъ-акъ джаякъларында тер ызла кёрюнедиле. Гыллай да секиредп, алай а аны бети джибимегенди. Не десенг да, аны сюеги-саягъы къатхан болур. Ол кеси да биринчи кере зин бермейди. Ол аллахдан келген къуллукъну эртдеден бери тындырады.

Бир заманда, эркиши да, тиширыучукъ да уча тургъанлайларына, арыгъанмы этдиле да, къолан теричикге джыгъылдыла. Джана тургъан чыракъчыкъ да джукъланды...

Х А Н К Ъ Ы З

Арадан бир-эки деб джарым джылны беш айы ётдю. Минги Тау мийик, ёзен тар, кём-кёк Къобан суу, къарт эл — была бары да бурунча тебмей турадыла. Алгъынча Амин да отун джарыб айланады. Гы-

джыу да къара чепкенини этеклери бла джолланы тазалайды. Алгъындан да кызыу джюрюйдю, бир-бирде джоргъалагъан да этеди.

«Бу Къартчыгъакёз мени бюгюн да алдады,» — деб Къара къатынны бети тюрленди, ауузу от чакъды. Ол илячинча таш хуналаны, тёнгерте буруулан-ны юслери бла чынгай, кешенеледен джанламай, Гыллайны юйде табмагъанында, арбазланы кёнде-лен кесиби, мухураб таба айланды. Джолда бир талай кере абынган да этди. Алай болса да, абындыргъан затха ачыулана, тохтамай джолуна ашыгъыш барды. Бу тиширыу туугъан кюнюнден башлаб бюгюн-ге дери ёмюрюнде акъырын джюрюген болмаз.

Ол заманда патеген лампала джылтырагъан юй-ле элни ичинде хазна джокъ эдиле. Гыллайны муху-рабында уа юч фитилли бир кюмош лампа джары-гъын тегеди. Мухураб сыйлы китаб табхады. Анда ки-табла бардыла. Мухураб джашырылыбды: джер тюрбюнде орналгъанды. Аны ичинде мытчы тартыла агъачдан этилинген керекле унку болгъан-дыла. Аланы, эшта, къурт ашай болур. Гыллай ары-бери бурдура турсун, тышындан келтирген омакъ шкафыны уа мукут ийиси чыгъады. Бу китаб юй-чюкню, джашыртың юйчюгюн, Гыллай бла Гыджыу болмаса, башха киши билмейди. Ары башха адам кирсе да, аны кёзлери байланыб киреди, тышына кече къарангы болса алай чыгъады.

«Антсызма, бюгюн белги салмасам ансы, аккыллы болгъанлай турама, — дей, Гыджыу бирча тегерек ташлагъа сымарлаб къарады. Къара сууу болмагъан кёулакчыкъ таякъ джангурну кючуу бла мазаллы сослан ташладан чауул болгъанды. Кенгден межгит бла мезирте ачыкъ кёрюнедиле, мухураб а, аланы ортасына джалгъаныб болса да, ма ол суу келтир-ген ташланы ортасында джашырылыбды. Гыллайны неси да кёзбауду.

Къара къатын, энишге не ашыгъыш тюшдю эсе да, бирча бир талай сойланыб тургъан ташны къа-тына барыб, бир кесек мурукку этди. «Бисмилля-бисмилля, рахман-рахим,» — деб, ызындан къара-гъан киши кёрмегенинде, къара ташланы бирини бери чыкъгъан дукъурундан кёлуу бла теберди. Адам энишге ийлиб кирирча, бир тегерек тешик ачылды. Ол джанындан ауур хауа Гыджыуну бурну-

на урду. Анга да къарамай, Къара къатын джер гё-зенге тюшдю. Уу джыланны талгыр сыртыча, кёюлан эшик кёрюндю. Мыйыкълы къатын тауушсуз ышарды. Аны кёз аллы бла бир талай заманны юзюклери оздула, мыйысында кёб затла ары-бери къатышдыла. Тебреди Мыйыкълы къатын кеси кеси бла даулашыб: «Сени бла, кёюлан эшик, ненча таулу тиширыу кёууаныб киргенди?! Сени бла, кёюлан эшик, ненча тиширыу сарнаб чыкъгъанды?! Эшик, бер бе-ри джууаб! Мен сеннге сорама! Мен джол уста бол-гъан эсем да, ийген а сен этгенсе! Ачылмай къл-санг а?! Мен джаханимге тюшсем да, сени да бирге-ме элтмей кёоярыкъ тюлме! Ахырат азабдан а ду-ния намыс кючлю кёреме! — дей, Къара къатын бир кесек кёозгъалды.

Муну ангылагъан кыйынды: ол кёуаныбмы сагъынады, огъесе бушуу этибми айтады? Гыджыу айтханын тюз айтады. Алай а ары бу къатынны бо-лушлугъуу бла киредиле. Аны джол усталыгъыу бла ары киргенле быладыла: дарман-дары керекли ауру-гъан тиширыула, юй тамадалары бла джарашмагъан къатынла, къаратон кългъан джаш келинле, хый-ны-жалмеш бла эркишини алдаргъа излегенле. Ай-тыб кёояргъа, аллахны келечиси афендиден болуш-лукъ излеген тиширыуладыла. Аллай тиширыула алай кёб да тюлдоле, алай болгъанлыкъгъа, бир та-лай эли болгъан ёзенде аллайла да табыладыла.

Азаматгерий, Кылычгерий, Гюргокъа, Гидем, Салатгерий, Дженгсукъмаз — быладыла да Гыллай-ны джандан-джанга тенглери, — ала да билмейди-ле афендини ауругъан адамланы бакъгъанын. Ол белгиле тенгледен эсе, Гыджыу тиширыу башы бла эркин айланады сыйлы мухурабда. Азмыдыла халкъны-джамагъатны ичинде болушлукъ керекли тиширыула?! Аланы барына да, сыйлы мухурабха джол усталыкъ этген Къара къатынды. Уллу афен-ди анга болмаса, башха джууукъгъа-тенгнге ышан-майды. Не этсинле, башха болушлукълары болма-гъан джарлы тиширыула, башха дарман табмасала, дууа алыб боюнларына такъмай, афендиге тилек сёзле бла тюкюртмей, сыйлы китабны ачдырмай, не Гыллайны тюкюлю кёолларына хатхуларын сылат-май?!

Аллах сакъласын! Сандан бири болмаса, муху-

рабха бир кере кирген тиширыу экинчи алайын алай джокъламайды. Ахрат азабдан, дуняя намбыс кючлюдю, дейдиле. Не десенг да, бусагъатда хаух, джалгъан дуняяда джашайдыла...

Гыллайны бюгюн да аллай кюнлерини биреди. Тилекчи болуб келген бир джаш тиширычукъ китаб ачдыра турады. Тауушла чыгъадыла. Алай а киши керюнмейди. Къара къатын андан ары сакълаялмай, шымпылдыккыны келтюрюб ол джанына кез джетдирди. «Биз джарлыбыз да джарлыбыз: кимге да джалынчакъ болгъанлай турабыз. Тиширыу джерге джаратылмай къалса да не боллукъ эди? Джаны болгъанлада тиширыуладан къарыусуз джан болмаз. Кёресе, афендиге джалынчакъ болуб келген тиширычукъну? Уллбурун сеннге джарагъан мени болмасын!» —деб, Гыджыу тегерегине сакъ къарай, джабыуну ызына ийди.

— Кертимиди? Энди сабийлерим боллукъмудула?! Бир кере ата юйюнден чыкыгъандан сора, ким излерикиди ызына къайтыргъа? Аллах сакъласын! Аны уа, афенди, сен да билирге керексе? Артыксыз да сен бек джан аурутургъа керексе. Аны къуру мен айтмайма, халкъ айтады.

Сиз мени мен айтханча этмесегиз, ёмюрюмде разы болмагъанлай кетерикме.

— Тюздю. Сени юсюнде мен да болгъанма гюнахлы. Энди, аллах айтса, этген гюнахларымы джуарма. Аллахны сыйлы китабында да сабий табмагъан къатынлагъа джети джандетни джети эшиги да джабылыб, джаханимлене эшиклери ачыллыкъларын билдиреди. Ма, ийнанмай эсенг, акъ къагъытха къара мерекеб бла джазылыб турады. Мен сёзню бурмагъаныма, энди ишекли болмаса,— деб, базыкъ ауазлы эркиши китабны ачды.

—Аны ючюн болур: эл тамада сабийлени бир бек сюеди. Ол бир кюндешлеримден бийни бир талай кенчексиз барды. Алай а аладан меннге не келсин. Ангыла сен алайчыгъын. Кесинги болмаса?! Не этейим, алай бла джарыкъ кюнлерим къарангы, эркин дуняям тар болуб турады. Кёрмеймисе?! Сыйдам бетим да къалай болгъанды? Джарлыма мен! Джазыкъсын сен!..

Гыллай, китабланы, къуранланы къагъыт таууш этдириб, бирин ачады, бирин джабады. Ол кенгден

соза келиб, араб тилден таулуну тилине кёчюреди. Зин береди, ариу айтады, тилек тилейди.

— Аллах бла тилейме! Файгъамбар амин десин! Чолакъ Къасайны уланындан туугъан къара-къаш Ханкъызгъа улан сабий туусун! Азаматгерий сабийчигин къойнуна алыб, ёрге тутханлай, бийни ачылыб тургъан ауузуна джашчыккыны тар сюммекчигинден бокъланган ырхычыкъ секирсин! Ма бу ачылыб тургъан сыйлы къуран болушсун! Амин! Амин! Амин!..

— Амин аллах! Ой, аллах, сен болуш!— дей, бийчени кезлеринден кирсиз суучукъла акъдыла.

— Хар эртден намазда, аллахха салауат салгъан сагъатда, аллахдан тилерге унутма,— деб, афенди уллу бурнун ариу бийчени къулакъ артына джетдириб шыбырдады.

— Аллах разы болсун сеннге! Меннге сен да бол разы. Аллах айтыб, бир болушлукъ болур эсе уа,— деб, Ханкъыз чилле белликчигин ингичге белчигине тартды.

— Айтырым. Ашыкъма. Аллахны байрым кюнлери кёбдюле. Бу дууа суучукъну да ичерсе. Хар байрым кюн сайын,бу китаб юйчюкню джокълай тур. Ажымсыз ийнан: аллахны «амин» деген сагъатына тюбед да къалырбыз. Ол заманда уа экибизни бирибизни тилегибиз къабыл болур. Джолунг мамукъдан!

Джалынчакъ болуб келген джаш тиширычукъ, мухурабдан, чыгыб, кече къарангыгъа бёленди. Таш джанында сакълаб тургъан къарауашы аллына чыгыб, къолтугъундан кирди...

Бюгюн Гыджыу, киши къайгылы да болмай, чабханлай мухурабха тыгъылыб кетди. Къатын эшикни ачалмай, мурукку болду. Этиучюсюча, ол къулакъ тешиклени эшикге салды. Биягъы Ханкъызны ауазы тунакы чыкъды.

— Не дей эсенг да, не эте эсенг да, аллахдан сора сеннге ышанабыз.

— Къымылдама, джаным, мен да сеннге игини деб кюрешеме,— дейди базыкъ эркиши ауаз.

Гыджыу, къулакъларына ийнанмай, эшикни баш джарылгъанындан аякъларыны бурнунда туруб къа-

рады. Къатын кёзлерин ууду. Анга афендини он бармагъы он шайтан болуб къарлы дангыл тюзде чабышханча кёрюндюле. Бийче сыртындан къаты къанга табчаннга джатыб, Гыллайны мазаллы къара бармаклары тиширычукъну чыммак-акъ хат-жусунда ойнайдыла, усталыкъ этедиле.

— Ой, къоярыкъ эдинг, ауругъаным джокъду?!

— Алай къалай айтаса, Ханкъыз?! Тюкюргенден, китаб ачхандан, дууадан джетипмеген зат болса, дарман-дары, къол усталыкъ да керекди. Келин, сен гюнахсыз джюрегинги кыйынама: бири джарамаса, бири джарар. Сеннге не башхасы барды, джаш туусун ансы?! Аллай сыйлы китабла бардыла, ичинде дууаланы бир талай джолда окъусанг, не бойнунга такъсанг, не суугъа эзип ичсенг, не тилей эсенг да толуб кваллыкъды. Сени тюкюрюллюгюн да, сыланнгынг да барды. Мен сеннге джан аурутмасам, ким аурутурукъду? — дей, Гыллай бийчени тапчандан ёрге къобарды.

— Уллу аллахдан табыгъыз. Мени Уллу Къарачайда сенден сора кимим барды?!

— Минги Таугъа ышанганча, ышан.

— Ышанама.

— Ма, бу дууаны бойнунга тагъарса, муну сютеге эзип ичерсе — деб, афенди бир талай ючгюл бюкленнген къагъытчыкъны узатды.

Бийче, къууанч тыбырлы болуб, бугъунуб къараб-тургъан Гыджыунуда эслемей, ызына да къарамагъанлай, таш тешикден сыбдырылыб чыкъды. Бу къая ташлагъа киши да келмейди. Алайда не къара суу, не кырдык, не терек ышан джокъду...

Азанчы созуб-созуб салах тартады, муслиманланы ашхам намазгъа чакъырады. Таулу эркишиле межгитге джыйыладыла. Алада иш болмай бармайдыла, аланы Гыллайны азанчысы Салатгерий чакъырады. Ала анда намазгъа уюрукъдула. Алада мюлк-рысхы болмагъанлыкъгъа, тилекчи болсала, бу дуняда джукъ болмаса да, ол дуняда эркин джатарла. Бийче да, сары къагъытчыкъланы джау-лукъ этеклерине къаты кысыб, энди тилегим да болур, деген акъылда ашыгъыб барады. Къалай алааматды джашау. Бийчени къанаглары болса, учарыкъ эди. Гыджыу да, кесине бир зат умутчу болуб, къолан эшиклени артындан чыкъмай сиреледи. Хар

адам, хар джан къайдан болса да бир болушлукъ излейди. Ол болушлукъ а къайдан къалай келлигин, къайдан къалай табыллыгъын билмейдиле...

Къара къатын, акъырынчыкъ джукъ эслемегенча, мухурабны ичине тыгъылды. Гыллай бла Гыджыуну кёзлери бир-бирлерине тюбешдиле. Къатын алгъа башлады:

— Асланны джашы Азретди Асиятны бузгъан. Ма бу къулакъларым бла эшитиб, ма бу кёзлерим бла кёрюб келеме, — деди.

— Ангълатыб айт! Не затны кёрюб келесе? — дей, Гыллай ачылыб тургъан китабны джабды.

Афенди ушатхан болмаз эди. Ол ёрге туруб, мухурабда ары-бери джюрюб башлады. Гыллай, атлай барыб, башындан туталды. Аны бир къайгыгысы экинчи къайгыгысын унуттурду. Аны терен башы сагъышха кёчдю. Гыджыуну бир кесекге унутуб:

— Тюз айтаса. Джаш Къарачай Къобандан суу ичмесин!

— Джаш Ата Джуртундан тас болмаз.

— Нек?

— Ол джакъсыз тиширыу тюлдю.

— Не тиширыу хапар айтаса?!

— Бийчеге джукъ болмагъанды. Асиятха ачыуланама.

— Бийчени уа нек сагъынаса?

— Алай бош.

— Джашны уа нек къоруулайса?

— Ол меннге кийик эт ашатады.

— Ангыламадым.

— Ханкъыз тюлдю ол. Аны мында, Уллу Къарачайда, джууукълары бардыла. Джашны адамлыгы барды. Аны джанлы бютеу эл боллукъду. Анга артыкълыкъ этген кенге кваллыкъ болур.

— Энди, мен сени къарын аурууунгу ангыладым. Андан-мындан созмай, айтыб къойсанг а, — деб, Гыллай окъа хызеннге узалды.

— Сени джюрегинги эритген, алай тынч тюлдю, — дей, Гыджыу, афенди узатхан кюмюш сомланы къара чепкени бир тешигине бошлаб, кеч эте юйлери таба кетди.

Тейри, къатын, мен сенден бир айырыллыкъ болурма. Ансы сенден меннге болушлукъ болмазгъа ушайды,» — деди Гыллай ичинден.

Д Ж Ы Й Ы Н Д Ж А Н Л Ы

Мамурашчыкыгъа юч джыл болду. Ол Азретден айбырлайды. Джаш айючюкге «Кютю» деб кычырса, ол кыйда болса да, чабанлай келиб кыалады. Азрет кыйры барса, Кютю да ары барады. Ол чегет джануар болса да, кишиге тиймейди. Тийген анга тиерге кюрешген болмаса. Джаш аз джашаса да кёню кёргенди. Ол мамурашчыгына кёол кыабла кийдиреди, бурнуна бурунлукъ салады. Элден чыгыб чегетге бир синге тебреселе уа, айюню кёол кыабларын, бурунлугъун да алады. Ары дери буюгъуб турган джануар ары-бери чабыб кериледи. Бир-бирде тик энишгеге томалаган да этеди. Арт алада уа Азрет мамурачны уугъа биргесине джюрютгенлей турады. Ол ансыз бир джолда да бармайды. Кеслери да была экиси бирге джюрюгенлей кыурлай кыйытмайдыла. Ала джюклерин кёзюу-кёзюу кёлтюрюб келедиле. Алай а, джумушакъ ана джашына кыйгы этгенлей турады. Таб, бир-бирде Азрет уугъа бармай кыалса да разыды. «Ана кёню балада, бала кёлю талада» дегенлей, Уркыуят хар кюн сайын:

— Джашчыкъ, ууда эслеб джюрю. Кеси джангыз нёгерсиз джюрюген не залим учугъа да алай тынч тюлдо. Адам шындым чегетде амангамы-игигеми тюбейди? — дегенлей турады.

— Анам, алай кыалай айтаса? Меннге Кютюден иги нёгер кыйда!

Мени адам нёгерим болса, мени айтханымымы этерикди? Кютю уа, не айтсам да, айтханымдан чыкмайды.

— Алай болсун, джанынга.

— Алайды, анам, алайды.

— Энди келтиргенингден аслам хоншулукъ иерге керек боллукъду ансы, кеси кыабыб кыйган алай ушагыулу тюлдо.

— Бирда кыоркыма, аначыгым: аллай уллу джугъутурну келтирибиз — дей, Азрет кютюсюн юртирге эшикге чыкды.

Алай айтханлыгына, анасы Уркыуятны джюреги гыб-гыб этеди.

Артыксыз да джашчыкыгъа Азаматгерий бла Гыллай илингенден бери джарлы ана кыйын джукъ-

лайды. Ибрахим бла Таубатыргъа тюбегени болса, алагъа да аманат этеди. Гыджыуну былай кыарагъанында ушаталмайды. Не десенг да, ана джюрек бир зат сездеи. Ол себеден, Кыара кыатынга теждеб, артыкъ юлюшчюк да иеди. Алай болгъанлыкыгъа, Мыйыкылы кыатынга не: хар ким да анга борчлудула деб тура болур. Аны ючюн деб, андан алгыш сёзю кыши эшитмегенди...

Бир джолда, ач джыл болур эди дейме, Азрет бла Кютю уудан келе турганлай, барамтада аджашадыла. Учучу да, Кютю да арыгъандыла: бек акырын атлайдыла. Джюклерин да ауур кёрюнеди. Кюн аман кыаты тутханды. Кыар джуммакъ-джуммакъ болуб джауады. Джел сызгырады. Кюрт кыаланады. Джол кыйыныды, сокъмакыла джабылгъандыла. Эт сагонджюню Азрет Кютюден алыб кесини сыртына джюклегенди. Кютю алгъа озуб кетиб, джолну сокъмакъ этиб кыйтады. Кыар джаугъаннга тубан да кыошулду. Кёзге джукъ кёрюнмейди: кыапкакыарангы болгъанды. Учучула Айланч кыолдан айланыб, Кынгыр сыртха бурулдула. Ма ол заманда «чыпчыкъ аягындан кыулакъ юзюлдо» дегенлей, тау кыуш, кыанатларын кыагыб, Аслан тауну башындан учханында, хазыр болуб турган кюрт юзюлдо. Аны джелли кыатыш бир кыйыгы Азретге джетеди. Ол сакълагъан болмаз эди, кюртно биргесине сыртын энишге айланды...

Кёб-аз джатхан эсе да, джаш, эс джыйыб, кёзлерин ачса, чыммакъ-акъ тёшекге бёлениб турады. Не заманда да эс ташламаучу джаш, не болгъанын да иги ангыламай, тюшюнде бастрыкыланганча, кыоллары бла кюртно кыазыб башлайды. Ары-бери атады да, кыстарган кыары юсюне кыуюлюб келеди.

— Арабий, не болганды меннге? Кыайдама, анам?! — деб, Азрет кючден-бутдан ёрге турду.

«Болуб а, не боллукъду?! Мен ненча кере айтханма. Алай болса да, кесинг джангыз кетген эдинг да,» — деген таууш кыулагына келди. Джашны санлары кымылдагъанында, эс джыйгъанында, ол кыйда болгъанын билиб ышарды, кыолларын узатды да ёрге кыарады. Алай а эркин кымылдарча тюлдо: тар бугъойгъа тюшюб турады. Бугъойну тёгеречи, тик кыабыргъалары кём-кёк сыйдам бузду.

Джер-джеринден буз сяммекле салыныб турадыла. Джашны башында бир талай зат кьатыш-кьутуш болуб, тегерек айланыб башладыла. Керти, мен энди Гыллайны хыйнысы бла, аны тилеги бла тюшген болурмамы былайгьа. Тюсю бла быллай терен урудан адам болушлукъсуз чыгьалмаз. Арабий, бусагьатда Асият кьаллай тюшле кере болур? Мени бу дунядамы кьере, огьесе ол дуняны Гыллай меннге тедежучю джаханиминдеми кьере? Энди атамь да кьрмей кьалыргьамы башлагьанма? Ай, анасыны уа: не Ибрахим, не Таубатыр керек эдиле? Огьай-огьай, дженгиллик этме, Азрет! Сен, алкьын джашса! Сени аллында кьб иги муратларынг барды. Кьыямыт джерде, киши да билмегенлей, тас болуб кьалыргьа уа джарамаз! Болма хомух! Кьатдыр кесинги! Кьош кьюннге кьоч! Чькь башына! Бюгюн ананы кьрмей, Асиятха тюбемей, чьртда амалынг джокьду!— дей, секириб ёрге турду.

Азрет терекге мингенича секириб-секириб да кьрдю. Алай болгьанлыкьгьа, буз суммекле ууалыб, сыйдам кьабыргьадан туталмай, бир талай джолда да чулгьаныб тюшдю, хамамгьа кириб терлегенча, болгьанын тер басыб, кьорт тешекге олтурду. Ол бир кесекге башын энишге бошлаб туруб, джукьудан уяныганча, аууазын бошладыда:

— Кютю!!!— деб кьычырды.

Азрет джукь да эшитмегенликге, Кютю бир торлю мурулдай, бугьойгьа томала-томала джетди. Айю джетер-джетмез бугьойну тегерегине бир талай джолда айланыб, думп болду.

Азрет тамам арыды. Аны андан ары кьалай этерини сагьышын эте тургьанлайына, джагьасындан кьар кьуюлады. Анга да эс бёллюк тюл эсе да, терек бутакь бетин сыдырады. Джаш не болгьанын да иги ангыламай, кьолу бла бойнуна узалгьанлай, терек бутакьдан тутады. Джаш, айюню болушлугьу бла башына чькьгьанында, ана кьарнашына тансыкь болуб кьучакьлагьанча, бойнундан кьаты кьысыб кьучакьлады. Кютю да джашны башын, бетин джалады. Азретди аны, сабийчикге кьарагьанча кьараб, эмизик бла ёсдюрген...

Азрет тенглерине озгьан заманладан, кютюню джаш сагьатындан хапар айтыучанды: «Айю мени тартыб, башына чыгьара баргьан сагьатда аны

кьэлеринден акьгьан джыламукуьла бетими джибитген эдиле. Мен ол джол болмаса, хыны джаньуарны мыдах болуб кьрмеген эдим. Кертиди, мамураш-чыкьны анасыны орнуна мен асырагьанма. Мен аны, юй башына минсем биргеме миндириб, тоннга чьрмам джатдырыучан эдим. Аны акьылы бла мен айю балачыкьны анасыма. Ол меннге алай илешгенди: менсиз бир кюнню да кечинааллыкь тюлдю. Мен Кютюме алай илешгенме: ансыз бир джерге да баралмайма. Аллында кьуш балалагьа да юренген эдим. Алай а кькде учханла бла джерде джюргенле бирча тюл кьреме. Кьушла мени алдаучан эдиле. Бу уа джангьыз бир джолда мени джюрегими кьыйнамагьанды. Ма мен ол бугьойгьа кетген сагьатда, мени ол мен юретген эки кьуш чыгьаргьан огьай, иги эки аякьлы уучула да, мени табыб чыгьарлыкь тюл эдиле,»— деб...

Терлеб тургьан джашха, башында бугьойдача болмай, суукь аязчыкь кьакьды. Тауну тьппесинден иги энишге тюшгендиле. Алай болса да ол тегерек ачыкьды. Адам кьысылыр джер кьрюнмейди. Терлеб тургьан джаш, алайда мурукку этерге болмай, Кютюге бетин джетдириб, разы болгьанын билдире, ала айланчны кьнделен кьыркьыб тебретиле.

Ачы суукь этинги чимдейди. Боранны джели сызгьырады. Аяз санларынга ётюб кетеди. Ол анда бир кесекни мурукку этиб, аз джылыучугьунгу да алыб эркин хауагьа иеди. Чегет арда кьалгьанды да, ызынга да айланалмайса. Джел кеси да, сыртынгдан кьууады да, ызынга айланыргьа да базмайса.

Азрет Кютюге айланыб:

— Алгьа!!!—деб кьычырды.

Уучуну бузлагьан чарыкьлары кьургьакь кьарны таууш этдиредиле. Джаш бла айю, эки халал тегенча, джелге алларын буруб барадыла. Джаш алда, айю ызындан. Джунчуу уллуду: таула, чегетле, тикле кьатышыбдыла. Кюнню дженгил аязыр джапысы джокьду. Аслам джюргенча кьрюннгенликге, джол а кьорамайды. Была, кьнделен кьыркьыб, кьысхасы бла ётерге умут этгенлей, боран алларындан уруб башлады. Алай а, ёшюнлерине базыб, алгьады аллары. Адамны да, джаньуарны да хар бир атлагьан атламлары кьортден чыгьарса да, сыйдам кьк бузгьа джууукьлашдырыб барады. Джашны

кирпиклери бла къашлары буз токъмакъчыкъладан толгъанды.

Азрет бла Кютю буз къабыргъадан чыгъаргъа ашхам къарангы кючюн ата башлады: тубан чачылды, джаугъан тохтады, кёкде джулдузла ачылдыла. Энди, къайсы джанына барлыкълары ачыкъ болду. Ансы буз дуппурчукъну тегерегине бир талай джолда айлангандыла. Алай а, аман сюрючю аджашдыргъанча, Азрет айюсюн аджашдырмады. Бирда бирда сууукъ сынмайды, аллы артына бурулуб, сууукъдан-сууукъ болгъан болмаса. Была уа, халал тенгеча, бири бирине кысылыб барадыла. Джюклерри болмагъаны себебли, кызыу атларгъа кюрешедиле. Бир къауум джерлени къарасы ачылгъанлыкъгъа, бир къауум джерлеге кюрт къаланганды. Тегерек айланмасанг, тюз ётуб кеталмайса. Хайда джыраса, хайда джол ариулайса.

Хар затны кыйыры, кенги, узуну болады. Быланы да, тиклери бошалыб, тюзге чыкъдыла. Айхай, былайда да ышыкъ болса уа. Ачыкъ тюзде кысылыр джер да джокъ. Таулада аллай джер аз болады.

Алай а былгагъа аллай талачыкъ джолукъду. Бир кесек баргъанлай, Кютю мурулдады. Азрет алгъа мыллыкъ атды. Ол, тегерегине да къарай, сесекли болгъанды. Джолда, юйде, тауда — къайда болсанг да, айю алай этсе, къоркъуу джууукъ болгъанын бил. Ол Кютюню халисин уста биледи. Алай болгъанлыкъгъа, ол энди къалай этсин: шкогу бла къамасында бугъойда къойгъанды?! Джашны джанында кеси этген кезлик бычакъчыгъындан сора джугъу къалмагъанды. Алай а кыйынлыкъны биринден къутулгъан биринден да къутулургъа керекди...

Джулдузланы джарыкълары бла кенге джангыз терек кёрюндю. Бу экиси алайгъа тугел да джетгинчиге, джыйын джанлы быланы къуршалады. Ач бёрюлеге не ышаныу барды. Ала айюден да къоркъмай, туура къатларына келиб мурукку этдиле. Уучу бла айюсю да, оноу этгенча, бир-бирине кёл эте, бир-бирине сыртларын тиредиле. Джыртхычла, тугел мыллыкъ атыб да къоялмай, акъырын-акъырын, джууукъдан-джууукъ кысыла келедиле. Хар атлам атлаб, алларына тебгенлери сайын, бир кесекчикни тохтаб, тишлерин билейдиле. Эки джау аскерча, эки

къаууму да бир-бирине чабыб къалалмай, бир-бирине тик къарашхандыла. Джыртхычла асламдыла. Ала онбенден аз болмазла. Эшта, чегет джаныуарлада бёрюледен хыны джаныуар болмаз. Аланы кёзлери от джилтинлеча джанадыла. Тишлери таууш этиб кыжылдайдыла. Алай а, джууукъдан-джууукъ джууукълашхан болмаса, чабыб къалалмайдыла.

— Алгъа!!! Джаулагъа!!! Кютю!!! — деб, Азрет, аланы чабарларын сакъламай, бёрюлеге мыллыкъ атды. Джаш бир чынгагъаны бла кесин тьялмагъан бёрюню къатына тюздю. Аны от джюрегине таукеллик келиб, ол арам-къарам этмей, гатчайны эки къулагъындан буууб ёрге кёлтюрюб, къардан чыгъыб тургъан эмен дюккючге кенгден ийди. Бёрю, бир-эки да ачы къансыб, ауузун ача, узунуна сойланды. Экинчи бёрю уа, тишлерин ачыб, аланы кыжылдатхан болмаса, къансыялгъан да эталмады.

Кютю да, андан ары тёзалмай, иесини санлары дженгил кымылдагъанын кёргенинде, бёрюлени джюппу джерлерине окъча учду. Аны ёшюню джетгенлей, ач бёрюлени бир талайы да чортладыла. Джаш да, айю да урчукъча буруладыла. Быладан аллай джигитлик сакълагъан болмаз эдиле, къан ичген джыртхычла джунчудула. Азрет ючюнчю бёрюден бошаб, Кютюге кёз джетдирди. Джарлы мамурач, джелкесинден да къаны къуюла тургъанлай, тегерегине айланыб сермейди. Уста джыртхыч болур эди, нек десенг, Кютюню арт джаны бла мыстымлай, бир къарт бёрю айюню юсюне секиргенлей, Азрет джетиб, кезликчигин сабына дери бёрюню джелкесине батдырды. Бычакъны ызына кючден-бутдан ала, джаш айюге къараб:

— Сен мени джанымы къалдыргъанча, мен да къолумдан келгенин этдим, — дей, кезлигин ышымларына сюрте, кынына салды.

Бир кесек заманны ичинде, джаш эниште ийилиб, белин тюзетгинчинге, беш-алты бёрю, арт джанларын сюйрей, тюзюкню кыйырына чыгъа бара эдиле. Кютю да, кыызгъаны бла джукъ ангыламай, джыртхычланы ызларындан томала-томала барыргъа кюрешеди.

Джаш сойланган джаныуарланы санады да, то-

гъуз болдула. Аланы тёртюсюн уучу ёлтюрсе да, къалгъан бешисин а, Кютюню тырнакълары джыртхандыла. Айю да къуру къалмагъанды: къулакъ артлары, базыкъ бутлары, къулакъчыкълары, сырт узуну,— была бары да джырттылыб, джарала болгъандыла. Аны гитче кёзчюклери мыдах болуб, иесине къараб, болушлукъ тилейди. Джаш айюсюню джараларын байлайды. Азрет айюден эсе иги сакъланнганды. Уучуну теке териден этилиннген тар кийимлери сыйдам болуб, бёрю тырнакъла алай илиналмагъандыла. Джаш кеси да бир талай джылгъа аллай джануарла бла тюбей-тюбей тургъанды...

Джаш уудан къуру къайтыб баргъанына уялыб, ёлген бёрюлени бир джерге джыйды да терилерин сыдырыб башлады. Айюда джумушакъ джерине чончайыб, уучуну кезлигини къымылдагъанына къарайды. Бычакъ а дженгил къымылдаб кесани ишин этеди.

Джаш учхан джуддузлагъа да кёз джетдире:

— Солу, хариб, сени уллу къыйынынг киргенди. Мен быланы терилерин къобарсам, айланырбыз юйге,— деб, халал тенгине ангылатыргъа излейди.

— Бууу-бууу! — дей, айю джууабмы къайтарды да, иесине къараб джангыдан мурулдады.

Азрет сойгъаныны къюуб, къулакъларын да сакъ этиб, терекге къарады. Джашны акъылы бир талай затха бёлюндю. Кютю джаралды. Ким биледи, джанлыгъа джангы кюч да къошулгъан болур. Не мадар да этиб, была кеслерин сакъларгъа керекдиле. Была джашдыла. Быланы джашаулары алдады. Табсыз джерде бёрюлеге кеслерин джыртдыргъандан не барды?!

«Аллах насыбыбызны алмасын: сендеми, мендеми бар эсе да насыб бар кёреме!» — деб, джаш Кютюню башын сылады. Джангыз терек мийикди, кенгди: аны сансыз-санаусуз бутакълары аслам джерни джабадыла, былагъа джараулу къынгырына ёсгенди. Ол къая башындан терен ёзеннге къарайды. Бу къарт терек, бу аламат терек кёб ёмюрлени джашайды. Анда болмагъан зат джокъду: сокъур дуппур, чириген тешик, кенг къуууш. Къоз терекге мингенгле бу терекге уа бек тынч минерикдиле.

Биягъы ач джанлыны гузаба келгени кенгден ёсленди. Азрет айюге къадалыб, терекге миниб теб-

реди. Джаш айюню джолда терекни кенг къуушуна джыя, кеси арлакъгъа башына ёрлеб башлады. Айюден узакъ кетерге базмай, джаш айры бутакъгъа олтурду. Сослан къаяны башында эркин табигъатда эркин орналгъан эмен терекни джаш олтургъан джеринде не уллу малчы къошну орнатыргъа да боллукъса. Бир талай заманга да отунсуз-суусуз боллукъ тюлсе. Не ючюн десенг, аны кёб чунгурлары бузлагъан къардан толубдула. Къургъакъ чымырталадан а шындымды-шындым! Джангыз бир аманы: къадама терекни башындан кетген а джерге тюшерик тюлдю, тюбю кёрюнмеген къаядан терен ёзеннге тигелерикди. Аны башындан энишге къарасанг да къарыусуз джюрегинг чанчарыкъды..

Бёрюле, алгъындан да аслам болуб, терекни тегерегин къуршалаб, джити азау тишлени кёкге айландырыб, адамны джюрегин эритирча, созуб-созуб сарнайдыла. Джел джангыдан джангырды. Алай а терекни былайы ышыкъды, сууукъну да тыяды; терек не къымылдамайды, не чапракъ таууш этмейди. Айю да, джаш да мыйыкъланы буруб, тик энишге джауларына къарайдыла. Ач джануарладан а адам ёретинлей ауарчады: ала джетер-джетмез, хазыр джыйылыб тургъан мыллыкъланы чачыу-къучуу этдиле, къарнашларыны ахыратка да джукъларын къоймадыла. Аланы сагаллаб бошагъандан сора, джангыз терекни тегерегине абезекге барыб тебретиле. Ала бары да, башларын ёрге тутханлай, хамхотларын эрши-буршу этдиредиле. Бир къаууму уа джерни тырнакълайдыла, терекни тюбюн къазаргъа кюрешедиле, кёзлери от джилтинлеча джана, азау тишлерин агъартыб, бир тюрю бир эрши улуйдула.

Азрет ёрге турду, айюге да бир къарады. Сора, терекни юсюнде айланыб, къургъакъ чымырталаны джыйыб башлады. Алай да мычымай, уучу къолтугъу бла бир къургъакъ бутакъны джыйыб, келтириб айры бутакълагъа къалады. Эрлей, къурч къакъкъычны таш кесекге джетдириб, джумушакъ къууну къабындырды.

— Къоркъма, тенгим, ала не кёб ынгычхасала да, былайгъа, бизге джеталмайдыла,— дей, джаш терек башында шынкъарт джакъды.

Айю, мурулдаб, иесини кёзлерине къарагъан болмаса, джууаб къайтармады. Аны джаралары

дыгалас этдире эдиле. Ол ары-бери бурулуб, байлан-май кьалгъан джараларын джалайды.

От джанады. Джилтинлени джел узакъгъа учурады. Шынкъарт асыры гюрюлдегенден ач бѣрюлени улугъанларын тунчукъдургъанды. Кечегиде от джарыкъ узакъгъа баргъаны белгиледи. Терек башындан от джарыкъ терен ѳзеннге тюшгенди. Ачы суукъда бузлагъан да этмей баргъан Къобан ачыкъ кѣрюндю. Мийик къаялада терен дорбулла да кѣзлеге илиндиле. Табигъатны къудрети туурагъа чыкъды: эгизлеге ушагъан акъбаш таула, буума-буума болгъан кириш къаяла, субай ѳстен нарат чегетле, акъ билезиклеча къулакъ суучукъла, кѣкню бютеулей джабыб тургъан сансыз-санаусуз джулдузла, къарамдан аууб баргъан акъсыман булутла,— была бары да джорекге къууанч келтиредиле. Джаш, алагъа къараб, джашауну, къысха болмай, созуллугъун изледи. Аны джюреги ѳрге уруб: «Къалай аламатыды табигъат! Аны хар затчыгъында джангыз бир зыраф затчыгъы джокъду. Аны несида: ташлары, агъачлары, кийиклери, джаныуарлары, таб, Джангыз терекни тюбюнден джашны ашаргъа излеген бѣрюлеге деричин да, алапат табигъатны джасагъан этедиле. Кѣрмеймисе, къанчыкъ гатчайда къаллай уллу тишле бардыла! Ол хамхотун а къаллайла этдиреди! Ол джигитлигин кѣргюзеди. Ол табигъатда кеси атылыб, башына мадар эталмай къалмазлыгъын танытады. Къарачыгъыз! Чегет тамаданы кесини кичи къарнашларындан къоркъуб, джонпучукъ болуб, терек къуушха къысылыб тургъанына. Сагъыш этчигиз: Джангыз терекде къаллай бир ѳхтемлик барды. Ол сослан къаяны темир ѳтмеген джерлеринден тамырларын сугъуб, ѳмюрюнде тебмезча, къадау бегигенди. Кѣремисиз, бу Джангыз терекни эки джау аскерни бир-биринден сакълагъанын?! Къызбай аскер терекни башында. Джигит, багыр аскер а терекни тюбюнде джауларын джесирге алыргъа умут этиб къуршалагъандыла. «Адамла, учула, сиз табигъатда сизге кѣрюннген, сизге долукъгъан затлагъа уллу кѣллюлюк этмегиз! Аны мен тилемейме! Аны табигъат кеси тилейди!» Хар зат орнундан чыкъмай, хар зат бири-бирин къууандырырча джашасын! Амин!»—деб, Азрет, тѣгерекге къарай, ичинден сагъыш этиб, тышындан къычыр-

ды. Алай а, терек тюбюне къарасанг, сени джауунг да аланы кѣрсюн: бир табсыз къансыйдыла, бир табсыз чачадыла топракъны, бир табсыз къыжылдайдыла тишлери, бир залим чачыладыла силегейлери.

Джаш эсин табигъатха бошлаб тургъанлай, мамурач мурулдады. Уучу илгениб эсин джыйды, алай а, сескекли болуб, терекни хар бутагъына къарады. Терекни баш джанындан бир талай агъач къоянчыкъ къарт терекни къууушларындан къараб турадыла. От джарыкъ джетмеген терек къуууш бла да эки джыртхыч ѳрлеб келедиле. Джаш арсар бола турмай, гюрюлдеб джана тургъан отдан бир талай базыгъыракъ кѣсеуню ѳрлеб келгенле таба быргъады. От бурунларына джетгенинде уа, ызларына чыкъгъанларыча тюшалмай, чынтайбыз деб, тюбю кѣрюнмеген ѳзеннге кетдиле. Терекге джангы тамырланган сагъатында къыйынлыкъ джетген болур эди. Ол къаяны башы бла кѣнделен ѳстенди. Аны юсюнде Азретча джигит джаш, къоллары бла тиймегенлей, джюрюб барлыкъды. Джангыз терекни тамырлары джерде, къая башында болгъанлыкъгъа, баш джаны, узакъ айырылыб джерден джюз атлам болгъан къаяны башындан Къобан суугъа къарайды...

Таг да ата, от джилтинле да юслерине джанганларында, ач бѣрюле ызларына да къарамагъанлай, сыртха чачылдыла. Кюн да, алгъы бурун тау башланы къызарта, багыр тазча джылтыраб, Джангыз терекге да нюр таякъларын бошлады. Азрет имбашларын кериб ышарды. Айю онг къолу бла бетин сылай, терек къууушдан иесине къарай чыкъды. Уллу къыйынлыкъдан къалгъанларына къууана, аланы джанларын къалдыргъан Джангыз терекден тюшдюле.

Джюк болмаса да, уучу бла айюню аллары элгеди. Кюн ариу боллукъ болур: чегетни ууакъ къанатлычыкълары кими джырлайды, кими джююлдейди, кими къанат таууш этдириб, къабар затчыкъ излейди. Сары сыртлы тюлкючюк да, къуйрукъчугъун сюйрей, къарлы сыртда ызын къоя, къайры эсе да ашыкъгъанды. Джууукъ джерде уа тауукъла джюкдула. Хар джан, хар зат, хар адам кесине иги болур деген ишин этерге кюрешеди. Азрет бла Кютю да,

эшта, юйюбюзге джыйылсакъ деген акъылда, Акъ Къаяны джаны бла кюнбет къотурлагъа бурулдула. Кютю, энишге энерик болсала, чокун-чокун эте, тюз тюшюб кеталмай, ары-бери кенделен джортады. Джаш ач болса да, бир ташдан бир ташха атлай, Кютюден тири къымылдайды. Айю уа, бир-бирде ие-сини ызындан джетеме деб, тири къымылдаса чѣ-мелтаякъ айланьб да кетеди. Аны Азрет тутады, къобарады.

— Джет, марджа, ингирге къалыб кетебиз,— дей, джаш нѣгерин ашыкъдырады.

Была, кюнбетден ѳтюб, чегет бауургъа айланьргъа, акъ къарда къызыл къан ызла эследи. Уучуну кѣзлери кенг ачыладыла, айюно кѣзлери уа джумулуб башладыла. «Ой джаным! Аллын джукъ тыялмагъан, тау эчки, не болгъанды сеннге!?» — дей, ызыны ызындан айланды джаш. Кийик, тик къабыргъа бла баралмай, бир талай джолда джатыб солугъанды. Джарлы эчкини бютеу сураты джаз эрий башлагъан къаргъа тюшгенди: джелени, сакъ-алчыгъы, сынган мюйюзю.

— Ой, джарлы ана уа! Кимден джетген къыйынлыкъды?! Сени балаларынг да болур?!— деб, Азрет, къолу бла джел тарта, джаралы анагъа болушлукъ этер ючюн джорта тебреди.

Иги кесек джолда къоратыб, биягъы Акъ къаяны тюбюне айландыла. Былайы ышыкъды. Къайры къарасанг да, былайда таш тюбюнде, чырпы джанында джаз хурмет джууукълаша, гахиник ура башлагъанды. Алай а къыш алкъын оноун берирча кѣрюнмейди. Джер-джерде къалын кюртле къаланыбдыла.

Къан ыз, къая таба бурула, тас болду. Азрет арыгъан да болур эди, терин къол аязы бла бир джанына силдей, къаядан тюшген сослан ташны башына минди, саргъалыб тургъан къауданнга бауурун урду. Кютю да келиб джашны тебен джанында арт джумушагъына чончайды.

Кюн иги ѳрге таяныб, джаш илгениб уянды. Не ючюн бери бурулгъанын эсине тюшюре, уучу мийик къаягъа кѣз джетдирди. Ранны ортасында биягъы къан ыз кѣрюндю. «Тоба-тоба, не мийикдеди!» — деб, Азрет айюге бурулду. Кютю уа, чончайыб тургъан болмаса, джууаб къайтармады.

Къарачайда батырланы бирине саналгъан джаш къаягъа ѳрлерге алай сюймеди. Алай а кѣзлерине ийнанмай, Кютюге да нелени эсе да айта, чырпа бѣркюн къар джуммакъдан толтуруб, сыйдам къаягъа илиниб тебреди. Бир кесек баргъандан сора джаш тая башлады. Анга чабырла бузукъ болгъанча кѣрюнуб, бир аягъында турургъа кюреше, аланы тешиб айю таба энишге быргъады. Къар джуммакъланы къаягъа джабыщдыра, ранны эркин джерине чыкъды, сол джанына дорбунчукъгъа бурулду. Джашны къулагъына «чыб-чыб» деген таушчукъла келген болмаса, кѣзлерине джукъ кѣрюнмеди.

Уучу, акъырын бара да, тѣгерегине къарай, дорбунку артына дери киргенинде, адам джазыкъсынырча, сейир затха тюртюлдю. Бир мюйюзю да габушур болуб, ууалыб тюшюб, тюбюнде да къан уюб, къарт эчки сыртындан тюшюб, эки эгиз улакъчыкъ да чыпылдатыб эмедиле. Аякъ тауушланы эшитгенлей, улакъчыкъла, ѳрлей аналарыны эмчеклеринден ауузчукъларын алыб, башчыкъларын ѳрге тутханлай, дорбунну къабыргъасына ѳрлерге кюрешиб башладыла. Аналары уа джабылыб тургъан кѣзлерин да ачалмады. Эки аякълыны кѣргенлей, къая эринден да тюрлю-тюрлю къанатлыла уяларын къююб, чегет таба гюрюлдеб учдула. Бир мазаллы тау къуш да къоянчыкъны буууб, хоншу къаягъа къонду.

Джаш бир кесек армау болду, алай а мычымай эчкини къатына барды, азгъын малны къойнуна алды да: «Ай джарлы ана уа! Кимден джетген зарауатлыкъды?» — дей, къаядан акъгъан суугъа элтиб, ауузун салды. Джарлы хайыуан суудан тойгъанында, юч аягъыны юсюне туруб, бир аягъын да сюйрей, къачыб дорбунну артына букъду.

Азретни усталыгъы былайда да джарады: эчкини сынган бутуна ит тил чапракъланы тешеб, тѳрт агъашчыкъ салыб, бир ышым бауу бла байлады. «Энди сени ашар затынг болса, сууунг бар, балаларынг къатынгда, бутунг байланды, онбеш кюнден кѣбге къалмай сау боласа» — деб, Азрет кеси-кеси бла сѣлешди. Анда адет алайды: кеси джангыз айланыргъа юреннгенди да, нѣгери болмагъаны себебли, къайсы джаныуар бла болса да адам бла ушакъ этгенча этеди. Ол огъай эсенг, бир-бирде ташла, агъачла, суула бла да безирейди.

Джаш ышымыны ичинден чыгырыб, кыая башына чилле аркыанчыкыны силдеди. Кыараб-кыарагынынчыннга Азрет сары кыаудан болгъан джерге чыгыб, эки кыолу бла бирден джыртыб, дорбуннга кыуйду. Тамырлары бла кыобарыб, бир талай кенени да атды...

Эки ыйык арадан кетгенден сора, Азрет, иш этиб. Ибрахим бла Таубатырны бу джерлеге ууга алыб келеди. Керти айтханыча, кыарт эчки сау болуб, улакчыклары да ёсюб, кыая тубюнде отлай тура эдиле. Джангыз терекни тубюнде бёрю сюеклени юслерин джазгы гахиник джабхан эди...

ЗАР КЁЗЛЕ

Ай джугулду, ахырзаман джетди деб, айланган элчиледен джашырылыб, Азрет бла Асият, бир талай ёмюрню кёрген кыоз терекни бутакларына олтуруб, соймеклик ушак этедиле. Была бир-бирин кермей, бир-бирине тубеялмай кыалсала, тангга кирпич кыакымай чыгыадыла. Алада соймеклик кирсизди, тазады. Алагыа кюле огыай, кечеле да джарык кёрюнедиле.

— Мени кыой да кыой: сен да асыры уялгъандан кыппа-кызыл дугумча, кыызарыб башынгы бир джанына тутханлай, озуучан эдинг. Мени сакылагъанла, ызымдан кыараб тургъанла бир талай да бардыла. Сени уа?! Сен а башынга бошса!— дей, кыыз джашха джууук кыысыла, ачык кёнде джулдузланы санайды.

Джаш да кызыны назик билекчигинден тута:

— Терек бутакладан кыанатларыбызны ачалмай, ташча тышуб да бир кетмегей эдик. Анангдан кыорк ансы, ол бир экисини уа не ишлери барды.

— Айхай, ала тюрлюдюле анамы тубюнден ёртен салыб, кыабындырыб кюрешгенле. Аланы кыайгылары болмаса, табхан анам алай эгаллык болмас эди. Энди уа, алгынгча да болмай, башымы эшикке кыаратырга да кыоймайды.

— Мен ангылагъаннга кёре, джашлыкыда уялдык, тездюк. Ала не этдиле эселе да, башха адамладан огыай, бир-бирибизден джанлаб айландык. Энди уа, бизни кёресе, уллула болгъанбыз, башыбызны кыоруулай билирге кюреширик болурбуз...

— Кыайдам, тоба,— деб, Асият узун кирпичлерин, Азрет таба буруб, дженгил-дженгил кыакды.

Ала алкын джашдыла, сабийдиле. Экиси да теректе миниб джашырылгынынчыннга, Гыллай бла Гыджыуну юсюнден джук сагырмайдыла. Алайы алагыа ташады, аны бла биргелей эркинди. Алайда уа, кёллерине келгенни айтмай, джашыралмайдыла. Ала да не этсинле, аланы ызлаб айланган тынчылыксыз кёзле, джаш адамланы эслерин бёлгендиле. Алай а, кюн тауланы артына джашырылыб, джулдузла чыкыганлай, джангы кыозгалгъан джюрекле зар кёзледен джашырылыб, терек бутакланы юсюнде бири бирин кыууб, джалан аяк сабийлеча ойнайдыла. Ма ол заманчыкыда алада кыайгы, сагыш да тас болады. Алагыа дуня нюр джанганча кёрюнеди.

Зар кёзле бла чирик адетледен джашыргъан, бир талай ёмюрлени ашыргъан кыоз терекни джайылгъан бутаклары суу джагыада орналгъан, бир талай юйден кыуралгъан тийрени юсюн джабады. Бу теректе башха адам минмейди, не кыозларын джыймайды, не кыургыак бутакларын ууатмайды. Кёрдемчи терек Аслан бла Ахматны тереклериди. Аны аланы аккаларыны аккалары орнатханды. Ол терек кёзбауду. Ол соймекликке соймеклик кыошуб, Азрет бла Асиятха бююнлюкде тенглеринден эсе бек болушады...

Бу гинджи суратчык—Асият—Гыллайны кыолунда ёсдю. Ол аны динин, зинин алды, хар айтхан сезюне ажымсыз ийнаныб турду. Алай а, андан не келсин, терс ким эсе да, кыыз арт алада аны кёрюзген джолундан тая башлады. Гыллай кызыны ол халисин джаратмайды, тёзюб болмайды. Тюрлю кыоларындан ак мынчакыла сыбдырылыб тыше башладыла. Бу бош адам тюрлю—афендиди. Ол бир талай тыш кыралда болгъанды, Кыябаны кёргенди, Тюркню ара шахарында шам Стамбулда толу юч джылны окыгъанды. Анга билимсиз деген кеси билимсизди. Алай а, мында бир тюрлю кыыйын иш барды. Ол таб, чырайлы тиширину кёрсе, джанын кыолуна алыб кыояды...

— Кыаллай бир айланыб, джер-суу кёрген эсем да, тюрлю-тюрлю миллетлени таныдым эсем да, ёмюр джарымгыа джууукылашыб бара эсем да, тау-

лу кыбызчык — Асиятдан таза иннетли, кирсиз джюрекли, бети нюр джана, чокъуракъ къара суучукъ кѣзчюклеринде джилтинчиклеча ойнай турган, мен андан ариу суу-сурат кѣрмегенме! — деб, Гыджыуну джагъасындан алыб тохтайды.

— Кѣбюне тѣзген, азына да тѣз, — дейди Алтынчач.

— Тѣзюб а, мен юйге киргенлей, къачыб эшикге чыгыб кетеди сора?!

Кыбызчык онтѣртден атлаб онбешни кыбырын-дан киргенинде, Гыллайны кѣзлери тот бола, джюреги кѣбюб, къабына сыйынмай, Ахматлары бла мух-рабны арасы джолну сууутмай тебреди. Къайсы кюн къарасанг да, джумада межгиге адамла басыныб турганлай, ол Хануу бла ушакъ эте турур.

— Хануу, кыбызчык къайдады? Ол кюн дерслерин иги тикрал ангыламай къалган эди. Кесини да эси ташха, агъачха джайыла башлагъанды, — дей, Гыллай эшикден тюшюб къалады.

— Анам, джанчыгъым, бир, эки да айтма! Дертими билеме. Хаман да бир дерсени, сураланы къайтартыб турады. Къайда, ийнанмай эсенг, сорчун, — дейди кыбызчык, кѣзчюклеринден да джыламукъчыклары агъа.

Гыллайны алгъын къатынындан Асият тенгли юч кыбыз джетиб, кпши юйюне чыгъарча болуб турадыла. Артда келтирген юй бийчеси уа Асиятдан хазна тамада тюлдю. Алай а ол муслиман тюлмю-дю: тиширыулагъа кийимлеге къарагъанча къараб, къатынларын кююб, джангы келин келтириб, эзиу-лю кѣлек киерге хаппа-хазырды.

Асият хур кыбызча ѳседи. Ол динни, ажымсыз, бек тутады. Туугъан кюнюнден башлаб, бюгюннге дери Гыллайны мухрабында бир китабны кюймай, аланы кючлерин къарыусуз мыйысына джыйгъанды. Энди аланы барындан да не келсин, къала оюлду: ол тюбюнден салырмагъан кѣре эдим. Къыздан ачы джууаб эшите башлады Гыллай.

Бу элни алчы адамы, бу афенди, бу бир къауум адамланы тюнлеринде билгенлерин тюшюнде билген адам, кесини тобукларында ѳсдюрюб, сохтасы болуб турган кыбызчык бла, тау чауулладан айбыр-май турган джашчыкыгъа кесин къалай кюзут-сун?! Энди ол эркини тюлдю, сыйкъун къатынны

хотасын кыбысхан, кесин джюрюталмагъан аман къа-тынды, эсине тюшген ишин баджармай кюйса.

Бир исси кюн Гыджыу хырылдаб келеди да:

— Уллубурун, бурнунгу салындырыб турма! Бя-гъыла бир-бирине кыбысылыб, бир-бири бла сѣлеше турадыла, — деб кычырады.

— Къайда? Не замандан бери? Ангылатыб айт? Не айтадыла? — дей, ол да намазлыгъын да джый-магъанлай, Ахматлагъа келеди.

Къоз терекни тѣгерегин тийре сабийле къурша-лагъандыла, алайы чарс, тютюн болгъанды. Азрет къара атады, кийиклени мараргъа юренеди. Асият да алайда, сабийлеге кюшулуб, Азретден кѣзлерин алмай къарайды. Кыбызчык дерсге мычыб келеди.

Гыллайны тѣзюмю тауусулуб, соруу ала башлай-ды:

— Нек кечикдинг?

— Неге?

— Къайда эдинг, уялмагъан? — деб, Хануу кю-шулады.

— Эшик аллында.

— Нек?

— Алай бош.

— Къалай? Энди кесинге урушдурма.

— Тенг кыбызчыкларым бла тура эдим.

— Кимге къараб кюле эдигиз да? — деб, Гыллай кѣлтюртуб сѣз кюшду.

— Кишиге да...

— Алдаргъа дамы юреннгенсе?

— Шкок атханны уа кѣре эдик, — дегенинде, кыбызчыкны бетчиги кыбызарды, къайры болса да бир джанына бурулургъа изледи.

— Бу атын да айтмай, тил тутады. Быллай кыбызгъа таныт, къалай танытырыкъ эсенг да, аллах-ны сыйлы къарасын.

— Мен сеннге окъут демейме! — деб, Асият къа-чыб эшикге чыгъады. Была да кюлларын джайыб ызындан къараб къаладыла.

Алай къалса уа, андан Хануу, джууукъ-тенг джыйыб, кыбызчыкны уллу агъач орундукыгъа бай-латдыртады. Азрет ол хапарны эшитеди да, оджакъ бла тюшеди, кыбызны байланнганын кесиб, башына бош этеди. Алай а Азрет да кюру къалмайды. Гыл-

лайн айтханын этерге разы бир кѳауум джашчыкѳны кѳобуб, кѳаралыб баргѳан хыны Кѳобаннга кече кѳарангыда атадыла.

Гыллай чыбыкѳлыкѳдан чыгѳыб, кѳазыкѳлыкѳгѳа кирди, таб санлары алгѳынча айтхан джерине бурулургѳа сѳймей башладыла. Алай а, башын эслеб джюрютген адам, башында, не сакѳалында, не мыйыкѳларында алкѳын бир акѳ тюкюю да кѳоймагѳанды. Гыллай дин ахлу адам, ол дуниягѳа да эсин бѳле болур, бу дуниясын да атыб кѳоймайды:

джаш адамча, кирсиз, чубур, омакѳ джюрюйдю. Аны узун, кѳатангы сюегине сѳйлы, омакѳ кийимле ариу джарашадыла. Тар джауорунлары ичине бюгюлюб болсала да, иничге бойну иги ѳрге чыгѳыбды. Юсюне кѳк абасын атса, кѳынгыры-чунгуру да тюзелеб кѳалады. Аны арт джанындан кѳарасанг, кѳараб турурунг келеди. Аллын сеннге бурса уа сени джауунг да анга кѳарасын! Кѳѳлери тум-кѳарала болсала да, узун кирпичлерини тюбюнден, кѳартчыгѳаны кѳзлерича, бир джерге кѳатхандан, чыгѳыб кетедиле дерсе. Кѳынгыр бурну уа, глоч таякѳны башыча, энишге чорт айланыб, баш эринне тирелгенча кѳрюнеди. Бу адам онглуду да онглуду! Ол элни огѳай, ѳзенни да эм онглу адамлары бла джууукѳлукѳ джюрютеди. Аны биринчи тенги Ачахмат улуду. Алай а кѳзбаулукѳгѳа бола эсе да, ол аны кѳрюб болмагѳанча, бий да Гыллайны кѳрюб болмайды. Эшта, ала бири бирин алай сюе болмазла. Анга шагѳатлыкѳ этген затла джегишедиле. Ала бир-бирине чам, накѳырда этерге ѳчдюле.

— Оллахий, Гыллай, сени ол Алтынчач тенгинг, элни бир джанына тыяды, — дер Азаматгерий.

— Чарласагѳыз, чарлагѳыз: ол такѳыл джарай болур Гыллайгѳа, сизден эсе, бий,— деб, кѳошулур Салатгерий да.

— Аны ючюн болур, афендибиз бизни Кѳара кѳатынча бир да кѳрмейди,— дей, мыйыкѳ тюбюнден ышарыр Кѳылычгерий.

Ачахмат улуну правленинде хазна кѳрмезсе. Гыллай а мухрабындан чыгѳаргѳа ырыс этеди. Бир-бирде межгитни джокѳламай да кѳояды. Аны ючюн аны бла киши кѳорешмейди: ол кеси тамада афендиди! Намазны кѳайсы болса да андан кѳалгѳанла да кѳылдыраллыкѳ болурла. Мухрабдан бир чыкѳ-

са уа, сохталарын да ызындан тизиб, тийре-тийреде, арбаз-арбазгѳа кире, зикирни кѳутуртуб айланады. Гыллай бла Гыджыуну танымагѳан, элде огѳай эсенг, уллу ѳзенде да джокѳду. Итле да, алгѳаракѳда чаба эдиле ансы, энди уа «хаб» деб ауузларын да ачмайдыла. Алай а, ким не сѳйсе, аны айтсын, бу афендиге кѳбле сукѳланадыла. Аланы бири да, халкѳ таныгѳан Дженгсукѳмазды. Ол, халкѳ арагѳа кирсе, кѳзден-кѳзге даулашады:

— Аллахдан андан сора джукѳ тилемез эдим, Гыллайча, джашлай сарх кѳысыб, хаджи болургѳа табсам.

— Джанланы джанларын джаратхан аллах сакѳласын, аныча да болмайма, хаджи да болмайма,— деб, бек чарлайды Нарда. Гиластан бла Гюргокѳа да Нардагѳа ауадыла.

Минги Тауну тюбюнде джашагѳан таулугада Гыллайдан джашлай киши сарх кѳысмагѳанды. Хаджиле уа бардыла, алай а аланы ичинде мунуча орун алгѳан, тѳгерегинден айландыртхан, дин ахлаланы ичинде джокѳду. Байлыгы, юй джашауун а — сорма да кѳой. Билими да уллуду. Гѳш миллетледен онглу адамла келселе, анга бармай, анда сѳйланмай, аны омакѳ юйлеринде тынчаймай, старшина Азаматгерийге да бармайдыла. Гыллайны кѳуру дин кѳууллукѳчуладан сора да: орус тапрачанла, тегей попла, черкес бийле, ногѳай байла джокѳлагѳанлай турадыла. Сандан бир, аллахны сѳйлы кюнлеринде тюрк пачала бла кѳумукѳ шѳйыхла да кѳонакѳ боладыла...

Афендини сохталары кюнню кюн узуну джѳйгѳан садакѳаларын огѳары тийреден мийикге миниб кѳараучу тюкю Дженгсукѳмаз кѳб зыраѳ этгенди. Аны ючюн, ачыу болса да, афенди кѳз кѳакѳмай эди: зынгырдаб терен хурджуннга тюшген кюмюш сомла, аны джюрегин баса, садакѳаны кѳалгѳан кесегин да Азаматгерийни аджирине бериб, умуручумуру сабийлени алларына кѳуюла эди. Кюнле кечелени ашыкѳдыра, Гыллай Гыджыуну бутларына джюрюш салдыра, афенди джашауун алай бла ашырады...

Асият эсли болду, тишге чанчарча, кѳзге тюртюлюрча, аты сагѳынылырча болуб, аны кѳрген сѳзге

көшүб башлайды. Бир сейри—Гыджыу андан онг-лулагъа, онгсузлагъа да айтханын этдире келгенлей, бу джаш кызычыкыны къатына джууукъ баралмайды. Аны юсюнден анасы бла да даулашханлай турады:

— Аначыгъым, ол суйюмсюз къатынны кьойма юйге. Ол киргенлей, берекет кзуруб тебрейди. Энди мындан ары келсе, кьоярыкъ тюлме,— дейди Асият.

— Эшитмедим деме, алай этсенг: кызы тиширыу ауузлу болса, иги тюлдю, халкъ ауузгъа тюшерсе. Гыджыу келмесе уа афенди да джокъламай кьоярыкъды,— деб, Хануу кызына ариу айтыргъа кю-решеди, алай а...

Кызы сабий кылыкъ этгенлигине, Къара къатын аны айтханына джыяргъа умут этеди, ичинден а дуняны кьуяды. «Тохта, къанчыкъ кызы, мен сеннге Гыджыуну ким болгъанын танытырма. Хан-кызыны халын да бир тартмагъа эдинг, ол да ал-лында алай чынгай эди. Къайдам, тоба»,— деб, ызындан къараб къалды. Ким биледи арты къалай боллукъ эсе да.

Бу тынгысыз тиширыу ууакъ сабийлерин да чал-ман юйчюкге атыб айланнганы ючюн афендиден не таба болур?! Сандан бир межгитге келген хандан бир келтюрддореди, неда бир талай багъыр шай узатады. Айхай, джашау да хар кимге да бирча кьолун узатыб болушса уа. Гыллай джарлы тиширыу-гъа ариу айтханды, бу дуняны кьей да кьой, ол дунядан юлюшлю этерге ант этгенди. Анга кьолуна алыб тилек тилеген кзураны шагъатды. Антны олду башын джабхан. Гыджыу дин тутуб алай кюрешмейди. Оразасы, намазы джокъду, кзуран аягланы окъуй билмейди.

Бу эки адам тилни бир этиб, Азрет деген таулу джашчыкыны тар ёзенден кьоратыб, Къобанны сууундан ичирмезге излейдиле. Была суу юсюнде кёмюкча келтюрюлгендиле. Азрет джаш болса да, ол бу джуртда болуб, Гыллай Асиятны бешинчи къатыннга келтирирге мадар табмайды. Гыллай ишсиз адам тюлдю. Ол бир талай ишни баджарады. Межгитлени тамадасы уллу межгитде бапчылыкъ этген афенди олду. Ол болмаса джыйырма беш сохтаны

кеси окъутхан уллу ёзенде киши джокъду. Ол джуртлада болмагъан китабдан толу мухраб да барды анда. Бу афенди, бу хаджи джазаргъа да кюрешеди. Аны кьолу бла бир талай араб китаб къарачай тилге да кечгенди. Муну дохтурлугъу да барды: ауругъан тиширыулары багъады, ючкюл дууачыккъла джазыб, боюнларына тагъады, суугъа эзиб ичиреди, китаб ачады, токюреди, тилекчи болуб келгенлени ызларына бош къайтармайды. Ол, билими болгъан адам, кьолундан келгенни аямайды. Сау болгъан кзууанады, сау болмагъан дууаланы джангыртуб бойнуна тагъады.

ЫЗЧЫЛА

Джер тегерек айлана келиб, джылны энтда бир алаамат заманын келтирди. Джаз кесини оноун кьолгъа ала башлады. Кюн мийикден мийикге чыгъыб, Зыгытлы Кьолдан къарады. Къышны кыш узагъы кьубулуб, кысылыб тургъан суучуккъла акъ кебинлеринден чыккъдыла, тик энишге мыллык атдыла. Уллу Къарачай Къобан да, ууакъ къара суучукъланы бир джерге джыйыб, ташлы джагъаларына джайылыб, тамадалыгъын таныта, хыны-хуну эте, эркин хауагъа тауушун бошлады.

Тар оджакъладан боз тютюн чыккъанча, терен ёзенден джылы тылпыу ёрге джайылыб, тау джал-пакълагъа чачылады. Кём-кём келген суу къапна-къаралыб, суугъа джууукъ юйлеге кьоркзуу салады. Бир къауум стауатны хуна ташлары Къобанны ташларына кьошулгъандыла. Чычхан джылдан айланыб келиб, чочха джылгъа джетсе, быллай бир ахырзаман келючен эди да, ол да быйылгъа тюшдю. Уллу Къарачайны кърлы таулары, кегетли чегетлери, къаялы ёзенлери кьозгъалдыла. Джолоучула кепюр бла кьулакъларын джабханлай этедиле. Аны да бедженлери хыны келген суу джалан этгенди. Хар ким малына, адамына чабадыла.

— Алан, кём гылыуну эслерми эдинг? — деб Аслан Ахматха таууш этди.

— Тейри, меники да кёрюнемейди.

— Бу ахырзамандан джукъ болмагъа эди.

— Тоба де, алайсыз да джууукълашыб келеди,— дей, сёзю башха джары бурургъа изледи Ахмат.

— Да, ахырзамандан да аллай бир къоркъа эсенг, тенгим, джер-суу кёргенибиз да болгъанды. Хайда, тебре, кетейик.

— Тауджан суугъа ашыкъгъанча, ашыкъма, отга-суугъа да бир къарайыкъ,— деб Ахмат, джиблеге узала башлады.

Халкъ джаны къайгъылы болгъан сагъатда, Азрет да аладан алай узакъ болмай, Кютюню терекге минерге юретеди. Миниб кетсе къууанады, ызына «доб» деб джыгъылса, ёрге къобарады. Анасындан айырылгъан джарлы баланы бёрюле джыртхан джаралары энтда сау болмагъандыла. Алай а ол ётгюр джаныуар Ахматланы къарт самырны джагъалашыб хорлайды. Хуна башына минген заманларында да къарт тенгин озады. Азрет бу айю мамурашчыкъны юч ай болгъан заманындан бери аталыкъ-аналыкъ этиб асырайды. Азрет къайры барса, Кютю да ары барады. Ала бир-биринден хазна айырылмайдыла. Кютю не сабийлеге, не ит кючюк-леге тиймейди, кесини туугъан къарнашчыкъларына санайды. Не ючюн десенг, ол ала бла бирге ёсгенди, джууукъларындан кишини танымайды.

Азрет кыш боранлада, джай чилледе, джазда, къач джангурлада да, юй башында тангын атдырыргъа ёчдю. Ол атасыны эски джамчысына чырмалыб, къалын тешелген къауданнга неда къаргъа сыртындан тюшюб, джулдуз учханлагъа къарай къалкъыб къалады. Бююн а, кюнню хыны этгени не кыйнала, Асиятха тюбеялмазлыгына да бушуу эте, сагъышлы джатды джаш. Не бек ышанса да айюсюн чалман оджакъгъа такъды.

— Джашчыкъ, быллай джунчууда кесинге сакъ бол. Миллет болгъан джерде аман-иги да болады, кишите артыкълыкъ этме, кесинге да этдирме,— деб атасы таууш этди.

— Хо, атам, бир да къоркъма, айтханынги унутмам,— дей, бир талай затха эсин чача таянды.

Кюндюз къуйгъан таякъ джангур ингир аладан бери тубан шылпыгъа айланганды, ууакъ себелейди. Азрет джулдузланы тубанны ачылгъан джери

бла санай келиб, тёншой-тёншой къаты джукъугъа сингди...

Кечени ауурлугъу кюн батхандан кюн чыкыгъаннга ауа башлады деген заманда эки дженгил санлы ауана, тийре кыйырда бир къазакъ юйден чыкыдыла. Аланы аллары элни тёбен джанына айландыла. Кече тубан басханлыкыгъа, алай къарангы тюлдю. Алай а, бу замансыз джолоучула, хар къарантхандан, хар тауушдан илгенедиле. Аллында баргъан ауазны чыкыгъанына кёре, ол джол устады. Ол тохтай да, ызындан абына келгеннге:

— Сёз болмасын, биз былай джорюш саллыкъ эсек, джол алай узакъ да болмагъанлай, ары джетгинчиннге танг атарыкъды,— деди.

— Ашыкъма! Ашыкыгъан суу тенгизге джетмейди, не кыйналыб джетеди. Кечеди, эслеб атларгъа керекди.

— Джаугъан да омакълана турмаз, кесин да табха эдик. Ай да дженгил къачыб барады.

— Ол къачмайды, андан булутла къачадыла. Къоркъма. Джолубуз болсун ансы, биз аны башха тюрлю табдырыбыз,— деб, артха къалгъан шалдирлерин гузabalатыб тебреди.

Кечени бу заманында адам улу игиликден эсе аманлыкыгъа джорюрге ёчдю. Быланы да не эсе да кымылдаулары табсызды; ала кеслерини кёлеккелеринден къоркъа, ауаналарыны аллына чабаргъа кюреше, тири атлайдыла. Азрет джукъуну терениндеди, тюш кёредди. Ол Джохар таулада ууда болады, кыйналмагъанлай. мийик тауланы башына чыгъады, эниште къарайды. Кёк чууакъ тургъанлай, ачы-ачы кискюрейди, кысыр къаяланы зынгырдатады. Таякъ джангур джетеди. Джашны Кютюсю мурулдайды. Тамам ма ол кёзючюкде, къапна-къара азау, тишлерин чыгъарыб, тауну тюбюнден чыгъады, Азрет таба атылады. Уучу орнундан тебмейди, айю къачмайды. Была экиси да, не алларына, не артларына атлаялмайдыла. Тюшо да кёжюне кёрюне, юсюн къара тер басыб, Азрет илгениб уянады, джамчыны юсюнден бир джанына быргъайды, джумушакъ джерине олтурады. Джашны тюнюнде да, Кютю сууукъ бурнун иесини бурнуна джетдириб мурулдайды.

— Терк бол! Чынга!— деген тиширыу таууш Азретни къулагъына чалышды.

— Къайдам, оллахий,— деген экинчи ауаз кимни болгъаны кескин ангылашынмайды.

Азрет эрлай кёзлерин уууб, юй башындан тюшерге, эки кёлекке арбадан чартлаб чыкъдыла. Джашны кёз аллына эркиши тиширыугъа артыкълыкъ этиб, суйреб баргъанча кёрюндю. Ол да, Асиятды дегенча болуб, эркиши улан ызларындан атылады. Ауанала уа узайгъандан узая барадыла. Кютю да джибге кесин къызыу-къызыу урады. Азрет арбадан чыгъаргъа, ала экинчи буруудан атлаб, айланча ташаядыла.

— Мени къолумдан да тута бар!— деб, таралыб тилекчи болгъан ауаз Асиятныкъы болмагъаны ангылашыннганында, джаш джорююн акъырын этди.

Была кимле болгъанларын Азрет таныды. Бу экиси кече джолоучу бола айланган заманда Таубатыр, Гыллайгъа Азаматгерий берген аджирге да къамчини джетдириб, быланы аллары бла озуб кетген эди. Ол заманда «къан джаусун тыбырынга» деген акъылда, асыры кюркъгъандан Гыллайны бутлары къалтыраб, таш артына бугъунган эди...

Азрет алагъа бла тюшконе сейирсине, иги кесекни сагъышлы болуб: «Харибди Гыллай! Джазыкъ, джангыз Къара къатындан сора тенг табмаймыды?!» — деди. Джангур танг аласына къозгъалды, алай а салкъын аязчыкъ къагъа башлагъанлай, тубан къатыш чачыла, ары бла бери бурула тебреди. Тар ёзенни башындан булутла да кёлтюрюлдюле.

Джаш, топракъбаш юйчюкню башына минерге башлагъанлай, бир джылтырагъан зат эследи. Энишге ийилсе, аны къолуна акъ сабчыгъы бла бир джити къамачыкъ келди. Къачханла бла къамачыкъны къаллай джууукълукъ джорютгенлерин ангылаялмай, бир кесек сагъышлы болду. Сагъышы бир кесек орнун таба башлагъанлай, Азрет бутакъгъа илиниб юй башына чыкъды, джанын къалдыргъан ким болгъанын билиб, айнюн къара бурнун уппа эте къуачкълады.

— Джашчыкъ, сенден алгъа ёлейим, ичгери кир, джибийсе,— деген джумушакъ ауазы чыкъды анасыны.

— Тюшдюм-тюшдюм!— дей, джаш къоз терекге къарады.

Танг атханын билдире, Ахматланы джохарбаш хоразлары, къанат таууш этдириб, терек башындан кыгчырды. «Бери къара, бу къайдан танг атдыртады?!— дей, джаш уллу сейирге къалды. Бир талай тауукъну да тегерегине джыйыб, къанатларын ёргезнишге кере, эркеклигин таныта, джангыз гугурукку тауукълагъа кукаланады. Азрет бла Асият ушакъ этиучю джерни кючлеб турадыла.

Арадан бир талай заман озду. Ырыскы, байлыкъ къокнган къауум джангы къошулгъан тёлюлерин санайдыла. Джарлыла, джалчыла уа джыл джалчылыкълары джетиб, аны бир алалсакъ деб, иги муратла эте сакълайдыла. Гыллай бла Гыджыу уа, къалгъан джарлылыкъларын да къоюб, сыйлы байрым кечелени биринде энтда къайры эсе да атланадыла. Гыджыу бу джол негерине ышанмайды, Гыллайны абасына къадалгъанды. Была Ташлы Ырхыдан ётерге, Къысырла Сыртын джарытыб толгъан ай чыкъды. Таула да, чегетле да, Къобан да, ёзен да, бир талай тийреси болгъан эл да кюндюзю кюнча джарыдыла. Кюнбет а къол аяздача кёрюнеди.

— Ма энди иги къарачын,— деб, Къара къатын Гыллайны башын ары-бери буруб тебреди.

— Къайда кёресе? — дей, Гыллай сескекли болду.

Аны кёзлерине, шайтан суратлача, эки ауана кёрюндю. Ол кёзлерин ачыб, дагъыда джабды. Чыракълача джаныучу кёзле ачылыргъа излемедиле, джукъланыб тургъан болмаса.

— Антынга толу болмагъан къатын а сенсе!

— Кесинг болурмуса?! Мен алыб бардым да. Къара къатындан онгулугъунг не болду? Ызынга айланыб, менден эсе да алгъа къачдын да. Сен къолларынъы сууукъ суугъа тийирмегенлей къалгъан джетекле бла болдурургъа умут этесе. Эркиши эркиши болургъа керекди. Акъбаш къаманы къолдан сенми ийдинг, огъесе Къара къатынмы ийди?! Сен мухрабынгда эркиши кёреме.

Гыджыу исси къабдыргъанында, экиси да, биченликде сослан ташка олтуруб, къоз терекге бушуулу къарайдыла. Азрет бла Асият терекни чырпа бутакъларыны юсюнде бир-бирине кысылыб, кёзю-

кёзюу кьолларын кёкге тута, джуддузланы бармакълары бла санайдыла. Олтургъанла, сюелгенле да бир-бирине, кьолаяздача, ачыкьдыла, Алай а сюелгенле киши кьайгьылы да тюлдюле, ала джукьгъа да къарамайдыла, эслери башха затха кетибди.

Гыллай, олтуруб туралмай, ёрге турду, ташны тегерегине айланыб тебреди. Аны кёзлери энтда бир тюрлю тюрендиле. Ол джандыргычларын джаш бла кьыздан айырыб, кёлеккелерине бурду. Мийик терекден айланган кёлеккеле уа быланы аякъларына дери келедиле. Гыллай «джеталмагъан джер тырнар» дегенча, узунуракъ кёлеккени баш тюрклерин джыртама деб, он бармагъын бирден джерге илиндириб, джазгъы гахиникни джыртыб алды. Ол андан ары алайда аякъ орнаталмай, кьатынны да чепкен этегинден тартыб, узун джолну кьысхарга, туура туурасы бла кьоз терек таба. суу келтирген ташланы биринден бирине секире, эл кьабырланы ичлери бла джоргъалаб тебреди.

— Терк, кьатын! Созулма!— деб, эркиши тиширину этегинден хыныракъ тартады.

— Насыбынг алай болсун, берген чепкенингден тарта болурса. Ары ий! Джыртаса!

Насыбсызла былай терекге джетиб тохтаргъа:

— Ма сен ол джарыкъ джуддузчукъ болуб кьалсанг, мен мында тохтамай, сеннге ашыгъыш учар эдим,— деген эркиши ауаз Гыллайны илгендирди.

Мубарек аллына тебинди. Салыныб тургъан сарх кьыйырындан Къара кьатын артына тартды.

— Мен кёкде болуб, сен джерде айлансанг да, мен да сеннге тюшмей кьалмаз эдим,— дейди ингичге тиширину ауазчыкъ да.

Андан ары Гыллайда тэзюмлюлок кьалмайды. Ол Ахматланы арбазларына мыллык атады, четен эшикчикни гузаба тартады. Къадау салынган эшик ачылмады. Джарлыланы тынгыларын бузуб айланган джаш бла кьыз да дауурланы эшитиб, сескекли болдула. Кьыз, джашха кьысылыб, чакьырылмай келген кьонакъланы кёрговтдю.

— Аладыла, — деб Азрет Асиятны бир билеги бла кесине кьаты кьысыб, кёзлерине къарады.

— Биягьыламы?

— Хо.

— Ашыкьма. Акьырынчыкъ тюш,— деб джаш

кьызыны терекни бутагьындан оджакъны ичине салындырды.

Кьыз кьапталчыгъын тешиб, агъач орундукъчукьгъа таяныб, юсюне кёрпе джууургъанны тартды, Ханьу да уяныб, чыракъ джандырыб, эшикни кьылычын ачды, Ислам да тапчандан аякъларын салындырыб олтурду. Гыллайны къара бети да, акъ учхунча, агъарыб, глоч бурну эшикни кьыйырындан кёрюндю. Ол ауузун ачды, юйню ичине сымарлаб къарады. Бу юйчюкню кьалайда неси болгъанын билген кишини кёзлери агъач орундукъчукьгъа джетдиле. Ала джабылыргъа унамай иги кесекни туракълаб турдула. Гыллай, асыры джунчугъандан, артына-артына тебджилдей барыб, босагъада сыртындан тюшдю. Ханьу да ауузун ачыб, эшикни да джабалмай, къараб кьалды. Асият уяналмады. Азрет не болгъанын иги ангылаялмай, хуна артына кьысылыб, орамдан къарайды. Гыджыгу уа, кенгден сейирсинген болмаса, юйге кирмеди. Ислам, кийинген да этмегенлей, кишиден болушлукъ болмазлыгъын билиб, Гыллайны тынчайгъан тешегинден кьобарды. Алай а, ол санларын джыйыб, аякъ юсюнде сюелалмады...

Асият да эте болур сагъыш: Азретде уа кьайгъы уллуду. Ол кечени кече узуну, кёз кьысмай, сагъышха бёлениб чыкьгъанды.

— Къуру табигъатны таза хауасындан, мийик тауларындан, кьалын чегетлеринден, алада айланган тюрлю-тюрлю кийиклеринден сора да кесинги баш оноунгу эте башларгъа да заман джууукълаша башлагъанды. Джаш, Гыллай бла кьарт кьатынны этиб айланган ишлерине бек сейирсинеди, ачыу да болады. Алай а кьалай этерге, кьалайдан башларгъа билмейди алкьын.

«Мен да атамы джашы тюлме, Гыллай, сени излеген артыкьлыгъынга бошласам!» — дей, Азрет таиг аласында кьалкьыды.

БИР КЕЧЕ

Ибрахим сабыр, хурметли адам кёрюнигенликге, не заманда да тынчлыкьсыз адам эди. Артыкьсыз да ол кюнден бери уа тынчлыгъы кьалмады. Энди ол тар ёзенден узакъ джанламайды. Тышында иши

джарсыса да, гюрбеджиден чыкьмай, кимге болса да бир керекли темирни соза турур. Хар кюн сайын гюрбеджи адамдан толгъанлай турады.

Бир кюн элчиле кюнорта намазны да кьылалмай, ауузланган да эталмай ишге чачылдыла. Ишни учу-кыйыры джокьду: кими суу ашагъан илипинлени, кими кёпюрню бедженлерни джангыртьртъа, кими джолланы тазаларгъа ашыгъадыла. Азаматгерий бла Гыллай да Къарамырзаны ашырыб, мухрабха кирдиле. Гыллай тапчаннга кенгден тюшюб, кесини сагышына бёленди. Аны кёлюне кёб тюрлю затла келдила, кёзюню аллы бла оздула. Гьдыжму анга мындан ары нёгер болалмазлыгъын ангылады.

Ол да ол сагышларына кетиб тургъанлай:

— Ой, алан! Не болгъанды сеннге? Улакь текэчикле тьюген къарт текеча нек болгъанса? Къойчун сагышынгы! Джер гёзеннге бир адам ийсенг а: къабыргъаларыбыз бир-бирини ичине кириб кетедиле да. Уян, тенгим, уян!— деб, эл тамада дин тамаданы къабыргъасындан тюртдю.

— Аллахдан сен таб. Ой, Салатгерий! Салатгерий! Къайда джаханимдесе? Сени сакълайбыз, — деген тауушну эшитиб, мууадзин андан арысын сормагъанлай ангылаб, ол чабханлай энишге тюшюб кетди.

Экиси эки тёрткьулакь гоппандан сюзе, Ибрахимни юсюнден оноу этедиле. Биринчи сёзю кьонакъбай башлады:

— Айыбды бизге, бир къара кишиге кёсибизни хыликге этдиргенибиз. Ол неича кере бокълайды таза сууну, уюб тургъан джамагъатны кьозгъайды. Мындан ары тёзюм къалмагъанды, — деб мыйыкъларындан боз сууну сюртдю.

— Айыб сиздеди. Дин тамадалада! Меннге уа нек айыб болады? Мен эл тамадама. Старшинама. Никалай патчахны тизгинин джюрюталама. Сен ангылаб, ангыламай эте эсенг да, аллай закон джокьду, бир-бирин скойген джаш бла кьызыны тутаргъа, халкъны аллында айыблы этерге деб. Башынгдан бёркюнг тюше башлагъан болур дейме, — деб, старшина «ха-ха-ха» деб, эки кьолун да бир-бирине уруб кюлдю.

Была халкъны арасында бир-бирин тутхан тенгле кёрюнселе да, бир-бири бла алай тюз тюрлюле.

Сёз бла чам бла уа бир-бирин ашаб кьояргъа джетдиредиле.

— Ары-бери бурма. Не айтаса Гюргокъаны этгенине уа?

— Айтыб а! Ким да башына кёре сёлешеди. Анга да, эшта, алайыракъ таб болур. Алай болса да, мен аны ол халисин джараталмадым. Артына аллах иглик берсин ансы.

— Ол къалай бола эсе да, Ибрахимни уа кьолгъа ал.

— Ким огъай дейди, — дей, Азаматгерий кеч эте юйюне джанлады.

«Бары да мени джауларыммыдыла, огъесе барыны да менми джауларыма?! Огъай алай болургъа мадары джокьду. Не экинчи кере хаджиликге кетейим, не джауларымы седиретейим. Ким биледи, арты не болады? Джашауубузгъа бузукъ болуб да, бир чурум чыкьмасын. Амин!» — деб, кеси кеси бла ушакъ эте, юйде ары-бери джюрюб башлады. «Амалы болмай, биринчи Алтынчач тас болсун. Экинчи, Ибрахим кёзден ташайсын. Ючюнчю, Асият къалай бола эсе да, Азрет бу джуртладан къорамай амалы джокьду,» — дей келиб, ол секириб ёрге кьобду.

Ол кечеден башлаб, Гыллай бастырыкълана, аман тюше кёре, этген аманлыкълары мыйысыны ичинде ойнай, тынчлыгъы бузулду. Бир-бирде кечени арасында секириб ёрге туруб, лампаны джандырады, тангнга аман бла чыгъады...

Быягъы Гыллай сагышха кетиб тургъанлай, Азаматгерий правленден келе:

— Алан, нек болгъанса былай, джибиген джубран кирик? Сохталарынг а къайдадыла? Энтда аязы-ялмаймыса, хариб? — дей, атны ауузун тыя, таууш этди.

— Узакъдан джунчуб келгенча кёрюнесе, бийим, къайтыб, бир джукъ уртлай барырма эдинг, огъесе бурнунгу кьызаргъаны кетмегенмиди?

— Джашырма джашыр, мен болмасам сеннге болушур адам джокьду. Гугурукну тюрюнден ычкынган тауукъча, ол аман бурнунг а кьынгырына нек салынганды? Сен бушуугъа къалгъанса ансы, Гьдыжму шохунг а, бурнун да ёрге тутханлай, бек джарыкъ айланады, — деб, Гыллайгъа сёз бермей бир-бири ызындан басындырды. Тубан джауумну тюрю-

де джамчысыз бир талай кечени кьалгъанча Гылайны бети джибгил тарта:

— Къой, этме былай, ол кечеден сора не эсе да джанлаб айланаса. Къайта бар.

— Да белгилиди аллахха ким мыдах болуб, бети джауар кечеча къаралыб, эринлери ышармай тургъаны.

Не айтыргъа билмей, ачыуун мындан ала:

— Къайтмай эсенг, къайтма. Энди, ары-бери бурулгъанны да къой да, юйюнге ашыкъ. Ачахмат улу, Чолакъ Къасайны уланындан туугъан ариу Ханкызы джаш табалмай кыйынды,— деб силдеди..

Азаматгерий, ары дери да ишекли бола тургъан затына толу ийнаныб, атына къамчини шатык джетдирди, ауузун ачыб да джууаб да къайтаралмай, туурадан тас болду...

Кечеди. Кёк чууакъды. Тул-тубан болуб, джулдузла орунларын алгъандыла. Тар ёзенни башы нюрджанган чыракъчыкъладан толгъанды. Къой джол кёкню джарытыб, шымалдан кыбылагъа аууб келеди. Къобан шууулдайды, сандан бир кечикген атлы озады. Ёзен шошду, элчиле тынчайгъандыла. Ма аллай ариу кечелени биринде бир талай белсынар Гылайгъа кьонакъгъа джыйыладыла. Эл тамадала бла дин тамадаладан сора да хоншу таулуладан да тёртбеш адам кёрюнеди. Къурманлыкъла союлгъандыла, сый-сыра хазырды. Тиширыу кымылдагъан джокъду, алай болгъанлыкъгъа эркишиле хар затны таб джарашдыргъандыла.

Сен бар, мен бар эте, Къарамырза бла Азаматгерийге чёб тюшдю. Элни огъай, ёзенни эм онгулары сыйюб кетмедиле, алай болса да кёбчюлюкден чыгъалмадыла. Биргелерине бир адеж атны да тартыб, Ибрахимни кьабакъ эшиклерини кьатында атладан тюшдюле.

— Келигиз, келигиз,— деб, Ибрахим эшикни ачды.

— Замансыз заманда келгенлеге кьонакълыкъ этмейдиле.

— Сизмисиз? Къиргиз юйге. Кьонакълыкъгъа бир оноу болур. Къара эл тамада бла дин тамадагъа?! Тоба-тоба, кёзлерим тюзюмю кёредиле?! Къайдан чыкъдыгъыз, къады афенди, сиз а?

— Юйге барыргъа да, бармазлыкъ юйюбюз тюл-

дю. Сау бол. Бизни тилегибизни тындыр, ма олду бизни разылыгъыбыз.

— Айхай-айхай, кьолумдан келлик зат эсе уа. Аллахдан сиз табыгъыз, сиз келгенден сора, къалай этейик ансы, алай таб заман да тюлдю,— деб Ибрахим, мор бетли шымларын инчиклерине тартды.

Ибрахим кьонакъгъа барыргъа алай ёч тюлдю. Артыксыз да бюгюн кесинден сора юйде киши джокъду: юйдегиси джыйылыб кьонакъгъа кетгенди. Ачахмат улу джашагъанлы, адамны атыны ёзенгисин тутуб, башха адамны атха миндирмеген эди. Бу джол а Ибрахимни кеси тартыб келген къара аджирине миндирди...

Была юйге киргенлеринде, кьонакъла тебсилени кьуршалаб тура эдиле. Келгенле, саламлашыб бошагъандан сора, тёрге ётдюле. Малкъар бла Къабартыдан да бир талай адам кёрюнеди. Гюрогъа, Гидем, Гырау, Къылычгерий да керпеслениб олтурадыла. Быланы араларында, Ибрахимден сора, къара кишиледен киши джокъду. Салатгерий баргъа-келге чабыб айланады: бир этни тебсилеге къалайды, бир Николай мухурлу шышала келтиреди, бир аракъыны мойюзлеге къуяды, бир кьапталланы такъгычха тагъады.

Юренмегенинден болур, Ибрахим кесин къалайгъа кьошаргъа билмейди, сандан бир Гюрогъагъа бир къарайды ансы, киши бла да сёлешмейди. Къалгъанла уа ушакъны тюрю-тюрю ауаз бла бардырадыла. Хар зат орнун табханында, Салатгерий хар бирине Тедодан келген мойюзледен бирер мойюз тутдурады.

Ибрахим быланы тюбсюз-башсыз алгъыш этгенлерин джаратмайды. Алай а, не амал: былайдан алай тынч къутулалмазлыгъын ангылагъанды. Айхай, муну бери келгенин кесини ахлуларындан киши билсе уа.

— Алыгъыз, мойюзлеригизни. Тартайыкъ сау-лукъ ючюн, эсенлик ючюн! Ибрахим, сыйлы кьонакъ, сени нек чакъыргъаныбызны, ишекли болгъан болмаса, биле болмаса? Мен акъ сакъалым бла сенге ары-бери бурдурмай айтайым. Аны бла бирге тилеген да этеме. Сен, иги джаш, динни джолуна кёнденен тюшме. Эл аллында айланган тенглеринге бузукъ болма. Кесинг билгенден биз хаух дуния-

да джашайбыз. Бюгюн сен, тамбла мен. Алайчыгын ангыла. Бизни тюбюбюздеги гяур топракты. Ибрахим, сени сёзюнге халкы иги кырайдды. Бизге сени болушлугуңг керекди,— деб кыонакъланы бири мюйюзге узалды.

— Ангылатыб айталмадың? — деди Ибрахим.

— Ибрахим, эм иги тенглерими бирисе. Ол себебден, сеннге ышаныб, ичги сёзюбюзню айтабыз. Сен халкыгъа ангылат. Муслиманнга киндиклери кесилгенле, Турциягъа муслиман топракыгъа кечерге керекдиле. Солтан патчахны буйругу бла бизге аны энчи келечилери келгендиле. Аланы бири сени аллынгада олтурган Абудуллах пачады. Экинчи келечи бла да танышырса, ол да узакъ адамыбыз тюлдю. Да кыайдам деб кыойма. Нек тынгылайса? Кесим барама десенг да, кыуран-китаб бла ант этейик, джалынгы бермей джарсытмазгъа. Заман сакълamayды,— деб Азаматгерий да бир талай сёз кыошду.

— Ары бармасанг да ауузунгу кыыс, юч минг пул алтын бла джюз уллу тууар, минг ууакъ аяккылы, эки кыатлы юй беребиз, Солтан патчахны мухуру урулуб,— деди пача да.

— Тынгылагъан разылыгын билдиреди,— деб, кыара маска бла бети джабылыб турган кёздюреюклю, джарты ай бла джулдуз суратлы бир сары кыагытчыккыны Ибрахимни аллына атды. Ибрахим кыагытчыккыны алмады, джууаб да кыайтармай, Гюргокъа бла ушаккыны бардырады. Аны сёзлери бла кёзлери тюрленмеселе да, аны эси кёб затха чачылганды.

Тамадагъа узатылуучу алтын суу бла боялган уллу мюйюзню Ибрахимге узатдыла. Ол аны сансыз ала, тегерегине кыарады. Азаматгерий ышарады, Гыллай мыдахды, кыонакъланы кёллерине джетерге кюрешедиле. Алай а быланы экисини да кёзлери тынчылыккысыз ойнадыла. Алайда олтурганланы хар бирини кесини энчи сагышы барды.

Ибрахимни тамада этиб, тамаданы мюйюзюң узатханлыкъларына, анга дери да алгыш да этдиле, тилекле да тиледиле.

Ол кыолуна алай суюб алмаса да, олтурган джеринден ёрге да кыобмагъанлай:

— Муну бла мен алай шох да тюлме. Алай бол-

са да, мен тартама эл ючюң, таулула ючюң, ала туугъан джерлеринде кыууанч бла джашар ючюң, кеслерин кишиге алдатмай, Минги Тау бла Кыобан суну атмаз ючюң, аланы тамырлары кыурумай, таулуланы тамырлары кыурумаз ючюң!!! Мен муну кыолума алганма. Тартама, ариу ёлюр от эсе да. Сау кыал, Гюргокъа,— деб, омакы мюйюзню бошатыб, джитисин ёрге айландырды.

Азаматгерий бла Гыллай бир-бирлерине кыарашдыла. Кёздюреюклю хурджунуна узалды. Абудуллах аны тобугуңдан басды.

— Ибрахим айтханлай, мен да муну бла алай шох тюлме. Алай а, былайгъа келген кыонакыла да, эл тамадала да, динни кыуллуккычулары да ангылаб кыалыгкыы; не болсакы да тар ёзенибиз бла тауларыбыз бла джамагыатыбыз бла болайыкы,— дей Гюргокъа да уртлады.

Алайда джыйылганланы асламысыны бетлери тюрленди. Аман кыан алдыла, дыгаласха кыалдыла.

— Айыб этмегиз, мен кыонакыбайма. Алай болса да бу адам не айтады?! Мен муну Абай улугъа ушатмайма,— деб Гыллай ачыуланды.

— Сейирсинме! Сизни ичигизден да бир адам чыкыганлыкыгына, чыртда джукы болмаз!— дей, Ибрахим Гюргокыагъа кыолун узатыб, кыалганлагъа кыарагъан да этмей, эшикге чыгыб кетди.

Кыонакъланы ичлеринде нек, не кыууанч ючюң джыйылганларын билмегенле да болур эдиле. Ала, ауузларын ачыб, не айтыргъа да билмей, кими ауузыларгъа кюреше, кими симсиреб кыалдыла. Ибрахимни аллына киши соелмеди. Кыонакыбай бла аны тенги муну кетгенине разы болганнга ушадыла. Ол, ызына кыараб, ашырган адам эслемегенинде, акы тонун хуна башына силдей, юйю таба мыллык атды. Юйлени эшиклерин да джабалмай, Ибрахим, кыара тер басыб, кюборчекчикни ичин ачды, андан алыб бир талай тегерек акысыман дарманчыккыны ауузуна атды. Петров тенгини дарманлары энтда бир джолда джарадыла. Юйде сабийлери болмагыанына да джюреги кыйнала, ол скойрелиб барыб, темирли кирген джыккырчыкы бла бир айранны аузуна элтди. Кыюлю саулугыуна да дарманла бла айран болушуб, танг ата кыобуб, Ибрахим кеси юйню тюбюң ариулады. Кёзлери кыаангы этселе да, бут-

лары кьалтырасала да «кьанлы джауунга кьргюзме» дегенлей, ёмрюнде кьолуна таякь алмагъан таулу бир кьайын кьазыкьны чалмандан сыдырыб, кюнбетде тийреде ана кьарнашына атланды. Ол юйге кирирге, кюнню биринчи таякьлары таула артындан аудула.

— Ай юйюнге, адамы болмагъанча, кьалай этдинг алай? Халкь бары да сеники шойду да? — деб, кьарт Ибрахимни тапчаннга таяндырды.

— Гиластан, ана кьарнашым, кишиге джукь айтмагъыз. Андан бузукь болгъан болмаса, болушлукь боллукь тюлдю.

— Хо, джаным. Сен айтхан болсун. Алай а, бир джукь ичерге кюреш. Бетинги саргьалгъанын адам кьрсе, джерге кирлик боллукьбуз. Асыры тынчлыкьсыз адамса, халкь ючюн джаньнгдан айырылыргъа айланаса,— деди ана кьарнашы.

Кьайдан эшитдиле эселе да, бир талай тийречи кьарт келдиле. Ала Гиластан бла ушакь этдиле, Ибрахимни кьозгьаргъа тартындыла, уллу бушуулу болуб кетдиле. Не болгъанын, кьалай болгъанын алкьын тюзюн киши билмейди. Ибрахим ол таянганы бла экинчи кюнню эртденбласына дери джукьлаб, сылыт болуб, несин да билмей тургъанлай, эки-юч гоппан айранны да сюздю...

Ибрахим табчаннга олтуруб кийинир акъыл эте тургъанлай:

— Ассалам алейкум, огьурлу танг! Хош келдинг! Кьууанч бла кел!— деб Гиластан эшикни ачыб, ариу хауаны юйге ийди.

— Гиластан, ким бла саламлашаса? Башха адам зат келиб кьалмасын? — деб, Ибрахим сескекли кьарады.

— Тынчай, джаным, киши келген да джоньду.

— Келмей а?

— Огъай, танг бла саламлашама.

— Тангла да тюрлю-тюрлюю боладыла?

— Иги да дейсе. Кьрмедингми, сеннге джарыкь тангны кьргюзмезге умут этгенлейлерине, аллахны болушлугьу бла эки тангны джарыгъын кьрдюнг. Энди аланы джюрекleri джарылсын! Аллай тангла бла саламлашырча бол. Ол кьб да игиди, аллай ассыла бла саламлашхандан эсе,— дей, Гиластан эрт-

ден намазны заманында кьылыргъа межгитте тебреди.

— Халкьгъа алай кьатышма.

— Нек?

— Джукь сездирме дегенлигимди.

— Ибрахим, мен джюз джылгъа джууукьлашханма...

ДУУАСУУ

Гиластан глоч таягъына таяныб, сагъышха кесин хорлата бара тургъанлай, аллына Дженгсукьмаз чыгъады. Ол кьартха джууукь да келалмай:

— Джол болсун, ныгъышчы,— деди.

— Сау бол, кьпюрчю.

— Кьайры бараса?

— Кьабагъа.

Бу экиси бири бирини тилин бек дженгил ангьлайдыла. Дженгсукьмаз, Гиластан бла болмаса, башха киши бла джарашыб ушакь этмейди. Ол да не ючюн десенг, Дженгсукьмазны сыртын, Ибрахимден сора, киши джерге салмагъанды. Аны ючюн болур, Дженгсукьмаз Гиластаннга джалынчакьды. Ала бир-бирине чам атла бла селешедиле. Аны ючюн алада кьл кьалдырыу болмайды.

— Да ныгъышчы, сен кюн турушдан туралмагъанлыгъыннга, мындан алда тутулуб ийилген джаш бла кьызны кече бла алыб кетгендиле. Не этерик эселе да? — деб, Дженгсукьмаз тюклю бегин кьартны кьулагъына ышыды.

— Нени сандырайса? Кьачан эшитгенсе?

— Кеткен кече,— деб, атха кьамчини джетдириб, кьпюр таба чабханлай кетди.

Кьартны бутлары кьыйылыб, аллына баралмай ызына бурулду. Ол кече кьонакьлыкьда Дженгсукьмаз да болгъанды. Алай а Ибрахимге ёлюр от ичиргенлеринден хапары джокь эди. Ибрахим кьораса эм бек кьууанлыкьланы бири да Дженгсукьмазды. Гиластан не айтыргъа да билмей, юйню эшиклерин акъырынчыкь ачды. Джетер-джетмез, «айтайыммы, айтмайыммы»,— деб орундукьгъа кьарады. Намазлыкьгъа уа ийилалмады, джюрек ауузудан тута, отджагъагъа чегеледи.

Ингир бола Ибрахим аязыды, бетине кьан урду, эс джыйыб орнундан кьобду. Къарт келини Халимат да урчукъча айланады: бир отха-суугъа къарайды, бир шхууур этеди, бир джангы уюгъан айранны хамешисин Ибрахимге теджейди. Халимат кьолубашы бла кьргюзюб тилесе да, Гиластан джолда эшитген хапарын джарашдырыб тизди.

— Ай, адам кьандан тоймагъанла уа! Сизде уа не бет, не ийман джокъ кереме!— деб Ибрахим кийимлерине узалады.

— Къара джашха, дамсыз болмаучан шой эдинг да? Алай этеринги билсем сагъынмай кьоярыкъ эдим.

— Да быллагъа тебетиб не заманнга дери турлукъбуз?! Тюнене менден бошаб, бююн эки гюнахсыз сабийни бошаргъа умут этедиле! Къайдам, тейри!

— Ашыкъма, эгечден туугъан. Кесинг да суу-садам болгъанса. Бир джукъ да ауузланайыкъ да, андан сора табыча оноулашайыкъ.

Ибрахимни тилегин кьабыл эте, Гиластан тийреден бир талай сьзлерине кьаратхан кьартны чакъырды. Аланы бири — Нарда — акъ сакъалын да сылай:

— Ибрахим, сеннге кьуру бу джууукъ тийреле тюл, ёзенни ичинде элчиле бары да разыдыла. Сакъ бол. Башынгы джаннган отха атма. Эслеб атла, ишни табына къара. Бизден болушлукъ керек эсе да айт. Тартынма. Сен элге джарайса, эл да сеннге джарасын. Негер-баш керек эсе да? — деди.

— Сау болугъуз, бойнум кьылдан ингичге. Алай а, разы болугъуз, бу джол кесим бир барайым. Керекли адам бла бир тюбешиб кьрейик. Алай бла болмаса, оноу сиздеди.

— Да сени джакълыгъынг бютеу Къарачайгъа да керекди,— деб, кьартла кьол тутуб ашырдыла Ибрахимни.

— Саулугъунг да бурунча болмаз. Кеслери да, сени сау кьрселе, ач джанлыгъа мыллык атарыкъдыла. Ол заманда аладан кьутулгъан алай тынч болмаз. Не мен, не джашла барайыкъ биргенге. Алай тюл эсе да, бир кесекден джашланы иерме ызынгдан. Ала эшик аллында сакъларла. Джукъгъа ишек болгъанынг болса, алагъа билдирирге кьуреш. «Сакъ

анасы джыламаз.» Хайда, ашхы джолгъа, айтханымы унутма,— дей, кьарт эгечинден туугъанны кьуча-кълады.

Межгит бла Гиластанны юйюню арасы бир кьычырымдан узакъ тюлдо. Алай болгъанлыкъгъа, тик энишге тюшюб, тик ёрге чыгъаргъа керекди. Ибрахим, тюрлю-тюрлю татлы муратланы башында айландыра, мухраб таба айланды. Ол анда Гыллай не замандан, не заманнга дери туруучусун биледи. Ибрахим мардасыз кючлю адамды.

Ол къарангы кече тартыб, мухрабны таша эшигине барды. Алайын керти эслилиги бла эслегенди ансы, Гыллай бла Гыджжудан сора ол джерни киши билмейди. Кеслерин бакъдырыргъа кирген тиширыула да, башларына ау атылыб, Къара къатын кьолларындан тутуб киредиле...

Ибрахим ташны бир джанына теберди да шыбыртсыз мухрабны гезенине кирди. Ичинден мукутунку ийис бурнуна урду. Аллында дагъыда эки эшик кьорюндюле. Бу мурукку этиб, къайсын ачаргъа билмей тургъанлай, ингичге тиширыу ауазчыкъны эшитиб, кьолан эшикге кьулакъ салды.

— Ачахмат улу ишекли болгъанды да, джанымы джашаргъа кьоймайды,— деди тиширыу ауазчыкъ.

— Къоркъма, кьезюнге алай кьорюнеди. Меннге да бир джукъ билдирлик болур эди. Биз хар кюн сайын тюбешгенлей турабыз,— базыкъ эркиши ауаз кюлюмсюрегенча этди.

— Мен ангылагъаннга кьере, алгъындан башха тюрлю болгъанды, накъырдамы, чамы кьалгъанды.

— Ашыкъма, заман джууукълашады.

— Ашыкъма! Сен ашыкъма, дегенли бир джыл озду. Энди мындан ары кьарыу кьалмагъанды. Къалай этейим? Оноу керекди меннге не тилегинг, не дууа сууларынг, не китаб ачханынг, не кесинг?— дей келиб, тиширыу кьычырыкъ этиб джылады.

— Къара мынга. Былай тынч бир таянчын. Энтда бир кере бир тинтейим. Дагъыда ийнанмайса. Ма, тие турама. Ма башчыгъы, ма бутчукълары, ма билекчиклери. Тохта, тьзюмюнг болсун. Быллай бир кьымылдама, кьымылда. Аллахха шукур, кеси да джашчыкъды. Къалай эсе да дууа сууланы тюз ичменгенсе. Ма, энди бу дууа сууну ичиб, джатыб кьал-

Ачахмат улу эки-юч кюнден акъсюек уланны кёкю-регине кысмаса кёрюсе,— дегенлей, дагыда бир башха ауаз да «пырх-чырх» деб кюлдю.

— Алтынчач, бийчени юйоне дери бир ашыр. Бизинга да терк къайтыргъа кюреш. Сакълаб тур-лукъма,— деб эркиши дагыда нелени эсе да шы-бырдады.

Ибрахим, андан ары сакълаялмай, эшикни тар-тыб ачды. Аны кёзлерине сейир затла ачылдыла. Юч ёзекли кюмош лампа жарыкъ джанады. Кюз-гюлю тапчанда ариу кюйюзчюк джайылыбды. Хан-кыыз чыммаккъ-акъ этине кёлегин тартыргъа кюрешеди. Гыллай да тюкю билеклерин джан джаулу-кыгъа сюртеди.

— Афенди, кьонакъ скоймеген кьонакъбайча, нек болдунг былай? — деб, Ибрахим Гыллайгъа джу-уукъ кирди да, тиширугъа къараб айтды:

— Сен да бугъунма, Аминни къаракъашы! Бы-лай да бир чыкъ. Къайда, ол кьолунгдагъын былай бир берчин!

Джукъдан кьоркъмагъан Къара къатын, безгек-ден кьалтырагъанча кьалтыраб, шышачыкъны Иб-рахимге узатды, узун билеклерин кьалайгъа джы-яргъа билмей, энишге-энишге ийди.

— Къара бу адамгъа. Джангылмай эсем, Гыллай афенди сен шойса да? Къайда, дарманынгдан ал-гъын бурун кесинг бир ичсин...

Бийге аллай бир джан нек аурутдунг? Азамат-герийни бир талай джашы да барды. Джашы болма-гъан сенсе! — деб, Ибрахим шишачыкъны башын ачыб, Гыллайгъа тутду.

Гыллай, нелени эсе да мурулдаб, тюкю кьолла-рын аллына джайды. Аны чырна къашлары энишге салындыла. Гылын къушну кёзлерине ушагъан къара кёзлери боз болдула. Алай а биягъы шышачыкъ аузуна джууукъ барыргъа кьалгъанында:

— Аллах бла тилейме, джанымы термитиб ал-ма! Къайдан чыкъдынъ кесинг а?! Ким чакъыргъан-ды сени бери? — деб азыргъа кюрешгенликге, эсин толу джыялмагъанды.

— Меннге сен керексе! Мен ол дуняны келечи-симе! Ма бу тишируу чакъыртханды,— деб Ибрахим Ханкыызны кёргюздю.

— Не теренде эди джанынг! — дей, Гыллай артына джыгъылды.

— Бери къарачын, Азаматгерийни ариу бийчеси. Сен бу дууа сууну ичгенден сора, бир сагъатдан ары бармай, джанынг кёкге учуб, тёнгегинг джерге тю-шерик эди,— дей келиб, ол суратлы кюйюзчюкге шышачыкъны къантарды.

Татлы суугъа чибинле басындыла. Ала тютюн-тютюн этиб, бири-бири юйоне кьаландыла. Къызыл кюйюзчюкню алайчыгъы къаппа-къара къаралды. Ауузундан сёзю чыкыгъан болмай, эки эркиши да, эки тишируу да къараб кьалдыла.

Ибрахим, джукъудан аязыгъанча илгениб башын бир джанына бурду, тишлерин бяр-бирине кысыды. Эрлай ызына айланыб:

— Бар энди, къабарты бийни джангыз кызы, тюз джолунга! Бу джолдан сора, эшта, былайын джокъ-ларыкъ болмазса?! — деди.

— Джыгъылыб тургъанны джюрюген джолу ичи-не оюлсун! — деб, Ханкыыз акъырын туруб, эшикге чыгъыб кетди.

Симсиреб тургъан Гыджыугъа да айланды да:

— О, джарлы тишируу! «Биреу къатын келтирир, биреу атын ёлтюрюр!» Сен а не этесе? Мандалакъ-лача ууакъ сабийлеринги сууукъ юйге джыйыб, джан солуу этиб, кече-кюн демей айланырча, Гыл-лай сеннге не игилик этерикди?! Тюнене мен, бюгюн бийче, тамбла уа сен боллугъунга ажымсыз бол. Бюрсюкюн да ким болса да биреудю. Андан эсе, джарлы юйонгю джарлылыгына къарасанг а. Ма быллай бир кыйыныннг кирген болур. Узал да, кьол-лунга келгенни ал,— деб Ибрахим тагъылыб тургъан окъа хызенни кёргюздю.

— Къурманынг болайым, Ибрахим! — дей, Гы-джыу Гыллайгъа да кёз джетдире, окъа хызеннге кьолун джиберди. Алтын ачхадан ууучу бла бирни алыб, къара чепкенни бир тешигине ие, ауунаб тур-гъаннга къараб, били-билмез ышарды.

— Тур энди: тенглеринг да кетди.

— Ийнан, къарыуум джокъду,— деб, ёрге тур-гъанында да Гыллай, не аллына атлаялмай, не арты-на бурулалмай, не джерге тюшген абасын юйоне къаблаялмай, сымашча симсиреб кьалды.

— Гыллай, таулу эркишимисе сен? — деб Ибра-
хим тапчанинга олтурду.

Джууаб кьайтмады. Кече да ауурлугъун ата
башлагъанды. Мухрабда, бу экисинден сора, джаны
болгъан киши джокъду. Чибинле эдиле да, ала да
къырылдыла.

— Тилингми тутулгъанды?

Гыллай башын силкиб шагъатлыкъ этди.

— Хайыр, алай эсе, сен эталгъан усталыкъны
мен да эталлыкъма. Алай тынч тур. Эвнух этейим
да, джанынгдан скойген Солтан патчахха ашырай-
ыкъ. Стамбулда, муслиман топракъда аны бир талай
джюз къатыны барды. Ол кесинг излегенлеринги
ичинде гаремде эркин айланьрса, — деб Ибрахим
акъбаш къамасын чыгъарды.

— О-о-о, аллах бла пайгъамбар бла!.. — дей ке-
либ, биягъы къаланыб тургъан китаблагъа джыгъыл-
ды тили тутулуб тургъан афенди.

— Тентиреме-тентире: бизге андан уллу къыйын-
лыкъ джетгенинде да аякъ юсюбюзде скелирге кю-
решгенбиз. Дженгил туруб кесинги адам сыфатха
джыаргъа кюреш. Аманлыкъ эте билген, абзырамаз-
гъа керекди.

— Къайдам, оллахий, не айтыргъа да билмейме.
Тюнюм-тюшюм эсе да аджашханма, алджагъанма.

— Къонакъгъа чакъыргъан сагъатынгда бир ал-
джасанг а! Болдунг энди, сен эвнух болургъа тый-
ыншлыса! — деб Ибрахим къаманы джылтыратыб
тебинди.

— Къой бу джол, бир джангылгъанны аллах да
кечеди! — дей, Гыллай секириб ёрге турду.

— Къоркъма-къоркъ! Мен сеннге дерт къайта-
рыргъа келмегенме. Ибрахим адамны огъай, малны
да бичалмайды. Аллаила сеннге ушашладыла. Сени-
чаланы уа адамгъа, малгъа да санамазгъа керекди.
Бир къауум адам аманлыкъ эте барса, батыр
бола, къызгъандан къыза барады. Бир къаууму уа,
эталгъан аманлыкъларын да къоймай, къоркъуб
джерге кирлик да бола тургъанлай, кеслерин тыял-
майдыла. Алай а эки къауумуну да ушагъан джер-
лери; аманлыкъны джутуб баргъан болмаса, кесле-
рин тюз джолгъа салыргъа излемейдиле. Гыллай да
аланы джоллары бла барады.

Гыллай эс джыйды, аязыды да:

— Не керекди? Не излейсе менден? — деди.

— Мен кесиме сенден джукъ излемейме. Асият
бла Азретни ким тутханды? Ала кимни кюйуне от
салгъандыла? Тюзюн айтыб болушсанг, аланы дже-
нгил ийдиртсенг, межгитинги, мезиртенги, мухра-
бынгы кез туурангдан узакъ иймей джашаргъа бо-
лурса. Алай болмаса уа — заман сакъламайды, айтха-
нымча этерге да болурма, — деб Ибрахим къаты айт-
ды...

Асиятны анасы Ханьу башын суугъа атар-
гъа кюрешсе да, Аслан бла Ахматны разы эте, къый-
ынлыкъ джетиб айланган эки сабийни бир юй эт-
диле. Алай а ол къууанч узакъгъа бармады. Къара-
чайгъа абрекдени тутаргъа деб, патчах аскерчик
киреди. Ма ол кезюуде джаш бла къызгъа къоркъуб,
Ибрахим бла Таубатырны болушлугъу бла аланы
Тау артына алыб кетдиле. Ма ол тубан басхан джаз-
гъы кюнден бери джангы юйдеги джангы джерде
дорбундадыла. Энди Кябагъа бир талай таулуну
ашырайыкъ да, андан сора былагъа да эс бёлюрбюз.

У Л Л У Т Ю З

Нарда къарт болса да, оноуну таб этеди. Ол кёб-
ню кёргенди, аны джылы тылпыуу кёблеге джара-
гъанды. Акка бир-бирде джайлыкъгъа да чыгъады.

андан къатыкъ да келтиреди. Ныгъышны да унут-
майды: не сакъалын тарайды, не мынчакъ санайды,
не Найыб аскерден хапар айтады, джамагъатха
оноу этеди. Аны таймаздан джокълагъан а Ибра-
химди. Бюгюн да танг атмай къатына чёгюб:

— Кёрдемчи, къалай этеме? Барамамы, огъесе
бармаймамы? — деб акъырынчыкъ сорады.

Къарт глоч таякъны хауада ойната:

— Джашым, сен меннге кёлюнг бла сораса деб
айталмайма. Элни джарлысына оноу сен этесе. Ала-
ны джарлылыкъларына сен джарайса. Мен а, не?
Былайда сдюрючю таякъны эки джаны барды. Би-
ринчи джаны барма дейди. Ала сеннге игилик
этерге элтмейдиле. Сенден башларына бош болургъа
излейдиле. Экинчи джаны уа, джер-суу кёрюб, джер
джюзюнде къаллай джашау болгъанын билиб кел-

сенг, аман болмаз. Была сени кьолгъа алгъанларына кёре бармасанг, джашау бермезле. Алай а экисинден къайсын суйсенг аны эт. Кеси джыгъылгъан джаш джыламаз. Гиластанга уа соргъанмыса? Ана къарнашынг эссиз адам тюлдю, — Нарда эки кезюн да бирден кысыб башын энишге бошлады.

— Къан ичгенле кьоймайдыла ансы, ол да алай разы тюлдю, — деди Ибрахим.

— Джангылма, улан, сора. Кертиди, мен джашлай хаджи болургъа термилиб кьалгъанма. Алай а, кёрмейбизми, хаджи болуб келгенлени халилери, ишлери тюрлениб кьалады. Ким биледи, сен да алай болуб кьалырмыса?

— Сиз аланы суймегенигизни уста билеме.

— Да сора уа? Тюздю. Мен аланы ишлери бла адамлыкъларын суймейме ансы, кеслерине уа джукъ айтмайма. Ала кеслеринден кьалгъанланы джашаулары хузум болгъанлыкъгъа, алай уллу кьулакъгъа алгъанча кёрюнмейдиле.

— Ётюрюк харамды. Кьалгъан миллетлени джашауларын кёрюрге сюе эдим.

— Эшта, ала сени кьоя болмазла. Бар. Эркишилингиги тас этме. Джолда ишни табсыз кёрсенг, ары джетгинчинге ызынга къайыт. Аллах джол берсин. Тауларынг бла таулуларынгы уа унутма. Кьалгъан джерледе Кьобан сууну татыуун табмазгъа болурса, — деб кьарт, гулочну Ибрахимни белибаууна илиндириб, ёрге кеси алай турду.

Тауланы башлары болмасала, ёзен джарымагъанды. Анда-мында къайгъылы гугуруккуланы кычыргъанлары бла тынчлыкъсыз кьарт самырланы юргенлери эшитиледи. Кёк чууакъды, булутла арыбери джюзюб кёрюнмейдиле. Минги Тауну да айрысы ачыкъды, кюнню ариу боллугъуна шагъатлыкъ этеди. Чегетле, къаяла, тийреле да сют уюгъанча уюб тынчаядыла.

Салатгерийни джангыз башы минараны бир талай тешигинден къараб салах тартылыб тебреди. Межгит джанындан, азанчы бла бирге чыкъгъан болурла, тогъуз-он атлы, тамакъларын кенгиге ачыб, ауазларын таза хауагъа бошладыла.

— Не болду энди уа? Не къан джауду?! Ким кимге чабды? — дей, не заманда да алгъа кьозгъа-лыгучула аякъ юсюне турдула.

— Болуб а, не боллукъду? — деб, бир къаууму да эриниб кийимлерине узалдыла.

— Джамагъат! Муслиманнга киндиги кесилген Уллу тюзге тюш! Ачхасы болгъан ачхасын, алтыны болгъан алтыннын алыб ашыкъ! Экиси да болмагъан бирер малны башындан тарта барыгъыз. Малы болмагъан а сыйлы затчыкъларыгъызны аямагъыз! — дей, ёзенни эки джанында кириш къаяланы зынгыр-детадыла.

— Ой аллах! Огъур аякъ бла атланыгъыз!

— Аман джолгъа, андан бери къайтмагъыз! — дегенле да болдула. Эки джанына къатышмазгъа кюрешгенле да чыкъдыла.

Ёзен кьозгъалды. Адамлагъа малланы, джууукъ-да кийиклени, къаялада къанатлыланы тауушлары да кьошулду. Кюнню таякълары элге къарагъынчыннга, онакты джылдан башлаб, джюз джылдан атлагъан эркек уруула саф-саф болуб, суу ызы таба тиздиле. Аланы ичлеринде джангылъб да бир тишир-гю эслемезсе. Бары да эркишиледи.

Ёмюр джашауларында харамлыкъ билмеген, таза джореклерине къара тамгъа кьонмагъан, онгсузгъа кюлмеген, онглюдан кьоркмагъан таулула кеслерин дженгил алдатадыла. Къайда да, ким да кесибизча тазады деб турадыла. Кёресе быланы, адам юсюнде игилик бар эсе, ма быладады. Неге да ходула, тюзлюк болсун ансы. Айхай, ол болмайды. Аны бар этерге кьолларындан келмейди. Джер джюзюнде джашау былайды деб турадыла.

Бу кеси кыйны бла джашагъан адамла, аты болгъан атына миниб, аты болмагъан да джаяулай — эниш сюрем гузаба саркъадыла.

Гиластан эгечинден туугъанны ызындан джете:

— Мында сенге джашау берирча кёрюнмейдиле. Атланыб да бир кёр, джолда бир мадар этерсе, — дей, баргъанлагъа кьошулду. «Нарда бла Гиластан, эшта, барлыгъыма алай разы болмазла. Арабий, къалай этсин адам», — деб сагъышлы болду Ибрахим да.

Ачыла келеди да, дагъыда сагъышха кетеди. кеси кеси бла селешеди: «Была уа мени тауладан кьоратыргъа излейдиле. Адам къалай ышансын Гыллай бла Къантулукъгъа? Кеслери да ишни халкъгъа, джамагъатха нек билдирмейдиле? Джашыртын а болмазгъа керекди? Алай а тенгизден ётмей къай-

тырма. Бир джаны бла халкъыма тиймесинде ансы, мени джангыз башым ючюн а, не?!— дей, Ибрахим ана къарнашым къатымда турады дегенча бслуб, тышындан таууш этди.

Ибрахимни озуб кетедиле. Ол не эсе да мурукку этеди, сакълагъаны болур. Не аллына, не ызына баралмай армауду. Айтханларын этмейди да, кесин да, бу суйген, джакълаб тургъан адамларында тутуб кетерикдиле. Аны кесине ачыкъ айтхандыла. Сакълаб тургъан сакълауулла да бардыла.

Халкъ да иги седирегенден сора, Азаматгерий къынгырбоюн аджирни къыздырыб, Ибрахимни къатына келеди да:

— Къара Ибрахимге, нек сагъышлы болгъанса? Аллах берген ырысхындан къачма. Азрет бла Асиятны киши табмазча джашыргъан болурса. Сени ючюнг бла Таубатырны да бошлатдыкъ. Ол бла Ислам аланы джокълай да турурла. Мен ант этгенме, сени адамларынгы, болушкан болмаса, къыйнамам. Аны бла биргелей, сени бла кюрешген Гыллайды да, биргенге барады. Ол сени алай ашаб къоаллыкъ болмаз да. Кёрмеймисе Гыллай экинчи кере да кесин тьялмай барады да. Эркипсисе, ышанама, Гыллайды сени биринчи джауунг. Ары барыб келмесенг, мен сени закондан сакълаялмам. Юлюшюнг анда да, мында да белгиледи. Джамагъатха уа билдирме: къаягъа чыгъарыкъды. Кесинг къынлы къалмай юйдегинги да ашырыб керикдиле,— деб джууаб да сакъламай энишге саркъыб кетди.

Аны ызындан Гыллай бла Къылычгерий да Ибрахимни къулагъына акъырынчыкъ шыбырдаб кетдиле. Гидем да ызларындан джете:

— Ибрахим, сёзюбюз сёздю. Биз эркишилебиз. Мени да быллай бир къыйнама да, къошулурса. Ангыламадым деме артда,— дей, бир талай чынлыны да ашыкъдырыб, суу джагъагъа ашыгъыш саркъды.

Ачхалары болмагъанла, къурманлыкъгъа соярма деб багъыб тургъан ирклерин башындан тутуб, ичлеринден алай разы болмай, баш тёбенлерине къарай атлайдыла.

«Биреу хаджи болады да, башына сый чакъырады. Биз а, биз?!» — дей, бир къауум эркиши да, сыртларына ат кереклерин кёлтюрюб, алай гузаба

тюдюле. Келгенлени арасында джыйырма чакълы атлы, башларын эки джанына атыб, зикир этедиле. Тиширыула бла сабийле да туура-туура джерлеге чыгъыб къарайдыла.

Халкъ суу джагъагъа саркъыб бошагъандан со-ра, узун акъ сакъалы къаптал тюймелерине джете, бир муккур къарт эркек гылыуну башындан тутуб, ызындан да джети-сегиз джыл болгъан джашчыкъ, чубур гебенекчиги тюгел тобукъларына джеталмай, бир ышымчыгъыны баучугъу джерде суйреле, чегет ичинден чыгъыб, экиси да тар джолчукъ бла кенделен айландыла. Акка бир зат бла болушайым деб, андан сора джугъу болмай, аны тёрт аякълыгъа санаб, эшта, аны ючюн алыб келе болур. Юйлери тийреден бир джанына джакълаб чегет ичинде болгъаны себелли кеч эшитиб, къалгъанладан артха созулгъандыла.

— Алан, ол джаш бизни айыблы этмеге эди,— деб, Азаматгерий Ибрахимни кёргюзюб, Гидемни къакчи бла тюртдю.

— Огъай, алай эталмаз. Ол Таубатырны тутдурмаз ючюн джанын да берликди. Хо, къыз бла джаш алай огъуна къалсынла. Ала законнга да тюшмеген эдиле. Мен бусагъатда андан эсе ол эки къартдан къоркъама.

— Къайсылагъа айтдынг?

— Ай юйюнге, Нарда бла Гиластан. Ала болгъанны, болмагъанны да къатышдырлыкъдыла.

— Кёблеге ышануу джокъду, сакъ бол. Ол къартладан а къоркъмайма.

— Эй, джюйюсхан, эл тамада болгъанлай да, ала-ны халилерин къалай билмейсе?! Артыкъсыз да Нарда уа эки эминадан къалгъан кёрдемчиди. Кёрмеймисе, ол къартлыгъында да къалай джити сёлешиди. Анга къалгъанлагъа къатылгъанча, къатылма, ансы элни юсюнге айландырыб къоарыкъды. Аны къабырындан къабырым да кенге болсун!

— Елгенден сора уа къоркъмай эдик,— деб старшина ышарды.

— Арабий, нек мычыды къады афенди?

— Аны адети алайды,— дей, Гыллай да сёзге къошулду.

Быланы къатларына бир талай атлыны джууукъ-

лашыб келгенлерин кёрюб, ала ушакъларын тохтатдыла.

— Ассалам-алеёкум!— деб, джантыкъ Чокун бла туюкю Дженгсукъмаз келиб кьол тутдула. Келген-келген атладан тюше, бир-бири бла саламлашадыла. Атлыла алай кёб да тюлдюле. Бир кьаууму атларын кьоюб ат джерлерин алыб келгендиле.

Базар хунаны ичи адам бла малдан толду. Кьобанны шууулдагъаны бла буруу ичиндегилени тауушлары бир-бирине кьошулду. Джай чилле, исси кюнлери бла кесин танытды. Юслерине кьалыныракъ кийингенле, бетлерине дженгил-дженгил уза-лыб, терлерин сюртедиле, тылпыуларын хауагъа бошлайдыла. Хар ким, ары-бери бурулалмай, келтирген малчыкъларыны башына кьадалгъанлай турдыла. Чот кьолай тюлдю.

— Ой, марджа! Къараб турма да, тутсанг а!— деб, бир чубуркьаптал джаш тёртлю ууаныкны чартлатыб айланады.

— Джаш, кёк ёгюзюнг кьабакъда кьаралгъан малгъа ушамайды,— дей, олсагъатда келген Ибрахим тутуб бередиди.

Джыйылгъан джамагъат тынгысызды. Сакълайдыла. Ким не айтырыкъ эсе да, башламайды.

— Ий, кьайда да джашау былаймыды? Керти айт, сен Баталпашинскеде болгъанмысы?

— Хайбуан кёреме сен, мен андан ары да болгъанма,— деб азанчы Салатгерий аладан эсе кёб суу таныгъанын билдирди.

— Арабий, была гёзет эталлыкъмы эдиле? Бизни быллай бир нек сакълатадыла? Биз быллагъа быллай бир не хата этгенбиз?— чынг артда келген кьарт гылыуну кьулакъларына кьадалды.

— Къайдам, оллахий. Алагъа кюн ёте болмаз. Башлагъыз! Эшитдиригиз. Сакълайбыз, джамагъатны не бла кьууандырлыкъ эсегиз да. Ишлери аз болгъанла да болурла, алай болгъанлыкъгъа бизде уа башын кьашыргъа да заман табмай тургъанла джетишедиле. Неди бу: бир кюн тюл, эки кюн тюл, хар кюн сайын?!— деб кьарт Нарда, атха да кьамчини тёшеб, кьайдан эсе да джетди.

Элни хамаши кьауумуну кьулакълары сагъайдыла. Гюргокъа Азаматгерийни кьамчи саб бла тюрте:

— Оноуну бардыр, халкъ джарсыб турады,— деди.

— Да ким огъай дейди. Гыллайны джыйыны оноу этеди. Ала сакълатадыла,— дей, бий дин тамадаланы кёргоздю.

— Азим-керим хакъынагъа, Салатгерий замансыз заманда тууайларгъа кьалды да, зртденбла суусаб да сюзмегенме,— деб кьошулду Дженгсукъмаз да.

— Малда-затда мычыб артха кьалгъанла энтда гелмезми эдиле деб мурукку этебиз,— дей, кьады афенди базар хунагъа минди.

Къарамырза Уллу Тюзюю ичине, тышына да кёллерине кьоллары бла салкыынлыкъ эте кьарады. Хунаны ичи адам бла малдан тыкъ-тыкъламады. Тышындан келген тохтагъанды. Малланы мюйюзлерине кьадалыб тургъанладан сора да, джан хурджуларына узалгъанла да эслендиле. Ол кьауум халкъ бир джанына айырылыбдыла. Аланы тюблеринде кьынгырбоюн аджирлери тесукъа эте, кьарасауут салынган, алтын суугъа атылгъан белибаулары джылтырай, кьара джалпекей бухар бёрклери джити мюйюшле айырыбдыла; кём-кём, кьап-кьара чепкенлери юслерине кеб болубду; акъбаш, сарыбаш кьамаланы башларына кьадалгъанлай, ала бир-бирине накъырда эте, уллу кёллюлеге ушайдыла. Шита, бу кьауум атха миннгеден сора, башха затха алай эс бёле болмаз. Не ючюн десенг, ала алкьын кьара ийнекни кирип басхан болмазла. Мангылай терни атхан аладан кенгде кёрюнеди.

Эл, джамагъат разы болса, бу иш онгунады,— дей, Къарамырза ауузу бла хауаны тарта башлады.

— Юйюнге хурмала тюшерик, созма да кьысхарт!

— Терк болугъуз! Заман сакъламайды,— деб Нарда бла Гиластан да таякъланы хауагъа чыгъарадыла.

— Айт! Айт!— дей, гылыучукъгъа кьадалыб тургъан кьарт да аллына тебинди.

Башхалагъа джукъ айтырыкъ эселе да, быллагъа джукъ айталмай, кьынгырларына кьарадыла тамада кьауум.

— Джамагъат! Дин кьарнашла, муслиманла, Мухамматны умметлери, сыйлы болугъуз! Аллахны атын эскериб былайгъа келгенигиз ючюн. Бери, Уллу

Тюзге нек чакъыргъаныбызны къолумдан келгенича ангылатыргъа кюрешейим.

— Сейир аламат! Сиз бизге ангылатхынчыннга, ашхам къарангы да болуб, аллахны сыйлы тангы да атарыкъды да,— деб биягъы Нардажы тауушу зынгырдатыб чыкъды.

— Сёзюн бёлмегиз! Заман къачмайды. Ол бизни киди,— дей, Азаматгерий да бир талай сёз къошду.

Къарамырза даулашханлагъа алай эс бёлмегенча, сансыз этиб, ариу акъ сакъалын эки къолу бла да сылаб:

— Муслиманнга киндиги кесилиб, къыбылагъа айланыб, аллахха джюреги таза болуб намаз этген, «биссимилля» деб, мал кесген, оразасын тутхан — была бары да халкъ сыйлысы Къябагъа барыб, муслиман топракъда Мухаммат файгъамбаргъа зиярат этерге керекдиле. Ма бу борч эркишини биринчи борчуду.

— Насыбыбыз болса уа акъыл-балыкъ а болгъанбыз,— деб къайсы эсе да джыйылгъанланы башларын ёрге тутдурду.

— Бар ары, ауузун джабдыр,— деди Гыллай Азаматгерийге.

— Бу кюнню тюрюнде, бу джерни юсюнде, бу Къобанны сууун ичиб, бу чегетлени отунларын кюйдюрюб, мийик акъбаш тауларыбызгъа да къарай, бу Уллу Тюзге да джыйылыб, ойнай-кюле, джалгъан дуняда алай кёб джашарыкъ тюрлюз. Не кёб джашагъан да бир ёмюр, неда андан аз атларыкъды. Джарыкъ дуня меникиди деб, мен мында иги джашайма деб, акъылына келген да джангыллыкъды. Аны бу дунясы иги болургъа да болур, аллах сакъласын, анда уа кечмеклик болмаз, кишини къоркъуталмаз. Башыбызгъа башха акъыл къоймай, ол дунягъа хазырланыргъа керекбиз. Бу дуня, джарыкъ джашау кёзню ачыб джумгъанча бир кесекчикге джаныб, ёмюрлюкге джукъланыб къаллыкъды. Ол себеден, эркишиге киндиги кесилген муслиман джан Меккагъа, Мединагъа барыргъа, борчун берирге тыйыншлыды. Алай а, ол мадар, ол насыб, аллай джол барыбызгъа да ачыллыкъ тюрлю. Бизни къолубуздан келмейди. Сау къарачай халкъдан юч джашны анырабыз,— деб, Къарамырза ышарды.

— Бирине мени!— деди гылыуну къулакъларына къадалыб тургъан къынгырбел къарт.

— Экинчиге да мени!— деб, Нарда атха къамчини кёргюзюб, тамадаланы къатына барды.

Старшина Гидемни чакъырды. Эки мыртазакъ чыгъыб, Нарданы аллын тыя, ариу айтдыла. Ол къамчини тёрт бюклеб, алагъа нелени эсе да айта, джыйылгъанланы ичине кирди. Халкъ Нардагъа разылыгъын билдире, алларына тебиндиле. Ала сылыт болгъандыла Кюн а, тар ёзенни башына келиб, аяусуз къыздырады.

Башларын энишге ийиб тургъанлагъа да кёз джетдире, бир мыйыгъын ёрге бура, бирин да энишге айландырыб:

— Боша! Хар зат да татыуу бла къалсын,— деди Гюргокъа.

— Аллахны сыйлы къуллаары, хар биринг кесинге джетген кесек затчыкъны толусу бла тындыралмайсыз. Аны мен да джетишдирела болмазма. Алай а...

— Андан ары уа? — деб, Ибрахимни ауазы да чыкъды.

— Джети кёкню, джети джерни ким джаратханды? Ким ючюн джаратханды? Тауланы, джер сенгкилдемез ючюн, чюйле этиб ким орнатханды? Тюзлени, мюрзеу битдириб, адам инсан джашар ючюн, ким къурагъанды? Тиширыу ким ючюн джаратылгъанды? Ким джаратханды? Аланы чачлары увун, акъыллары къысха ким ючюн болгъанды?— деб, соргъан да этиб, кеси джууаб да къайтарады.

— Аланы барын да уллу аллах джаратханды. Джанланы джанларын джаратхан олду. Ой, аллах! Гюнахлы джанланы гюнахларын къурут!— дей келиб, къолларын кенгиге джая, къыбылагъа айланды.

— Къудрети уллу аллах, сен бирсе! Сен этгенге разыбыз!— деб, джыйылгъан халкъ, тенгиз чайкъалгъанча, бары да къыбылагъа бурулуб тилекчи болдула.

— Биз былайда тизгенлени барын да аны ючюн, аллахны сыйлы файгъамбары ючюн, джаратханды. Аллахны сыйлы саламы анга болсун!— ол къалтырай келиб халкъгъа айланды. Аны тохтагъанча кёрсе бирден:

— Аллахны сыйлы саламы анга болсун! Амин!

Амин! Амин!— деб хунаны ичиндегилени тауушлары Къобанны хахайын джукълатды.

— Мухаммат файгъамбар а къайда туугъанды? Къайда ауушханды? Аллахны сыйлы саламы анга болсун! Амин! Аны сыйлы аты сагъынылгъаны сайын салауат салыргъа керекди. Ол халкъ ючюн, умметлери ючюн, ала ол дунияны тёрюне ётер ючюн, ол ёмюрюн къазауат бла ашыргъанды. Ол Меккада туууб, Мединада ёлгенди. Ангыладыгъызмы?! Ма ары, муслиман топракыгъа иебиз: Гыллайны, Къантулукъну. Ючюнчю да бир муслиманнга киндиги кесилген бир таулу...

— Алай болса да, ол да кимди, билирге сюебиз?

— О, болугъуз! Аны бизге не башхасы барды.

— Сиз ангыламайсыз: Къабагъа узакъды. Къыйын джолланы учу къыйыры джокъду. Ол себебден, ары барыргъа, къыянатсыз джетеб зыярат ётерге, аслам алтын ачка керекди. Ары баргъанлагъа, джолда тюрлю-тюрлю аманлыкъчыла, къыйынлыкъла джолугъургъа, тюберге боллукъду. Джашла кеслери ючюн, къуру джангыз джанлары ючюн бармайдыла. Ала бютеу къарачай халкъ ючюн, джумлай муслиман ючюн атланадыла,— дей келиб, Къарамырза къайнагъан айрандан сюздю.

— Джамагъат, кесигиз билесиз. Бизни джауларыбыз кёбдюле. Алагъа хорлатмаз ючюн, муслиманланы къабырлары кенг болур ючюн, биз барыбыз да Сыйрат кёпюрден къыйналмай ётер ючюн, къудретни аллына джарыкъ бет бла барыр ючюн, узакъ къыйын джолгъа атланадыла биз айтхан джашла. Ала артыкъсыз да ма былайгъа джыйылгъанла ючюн файгъамбарланы къабырларына зыярат этерикдиле.

— Аллахха тилекчибиз, джазыкъсынсын бизде мискин джанланы! Амин! Амин! Амин!— деб, алайдагъыла тилек тилеб, кююрта намазгъа бауурландыла.

Биринчи къабакъ зшик таба атлыла тизилдиле. Аланы ызларындан къалгъан-къулгъан джаюула. Къарамырза хуна башындан тюше келиб:

— Муслиманнга киндиги кесилгенле ючюн садагъа болсун,— деб къады афенди бир талай кюмюш сомну, кюн таякъла джылтырата, эниште ийилиб, оргада тазгъа салды.

Экинчи уа атындан да тошмегенлей:

— Атам ючюн зыярат ётерле,— деб Белсизланы джантыкъ Чокун, кишини да сан этмегенча, къызыл бочханы ачыб, Роман патчахны мухуру урулгъан онтюменлик сары къагъытны багъыр тазланы бири не тошюрдю. Аны ызындан Абайланы Гюргокъа къара аджирни башындан тутта келиб:

— Джашла, джер-суу кёрюб келирге бир джугъугъузгъа джарар,— дегени бла, чий алтын тюменлик-леден бир талайын зынгырдагыб, тазгъа бошлады.

— Энди уа неди бу?!— деб, биягъы Нарданы ауазы чыкъды.

— Озду да бу!

— Къой-къой, къозгъама бир сер къартны, — деб Гиластан кенгден таууш этди.

— Бир-бири тилибизни ангылаб, бир-бири айтханыбызны этиб, байлыгыбыз юйрерча, ёлгенлерибизге джарыкъ бетден тюбер ючюн, Роман патчахны закону кючлю болур ючюн,— дей, Къылычгерий кенгден иги танг хызенни атды.

— Зарлыкъ бла кайгъылыкъ къурур ючюн, муслиман топракыгъа тилекчи болурсуз,— деб, Гидем да бир уллу алтын джюзюкню джел тартдырыб быргъады.

Дженгсукъмаз чырпа къашларын тойгенлей, адамла ичине да кёз джетдире:

— Ой, уллу аллах, сенден тилейме, мен Ибрахимни хорларча бир кюч бер!— дей, бир талай багъыр шайны бирем-бирем быргъады.

Ачхачыланы чынг артында:

— Таулуладан меджисуулукъ тас болуб, ала башларын кёлгюре билир ючюн,— деб Ибрахим да бир кюмюш сомну акъырынчыкъ салды.

— Гидем, сен ол адамны нек бошлаб къойгъанса? — деб, Азаматгерий хыны этди.

Ибрахим тамадаланы алларына келгенинде:

— Эркиши-эркишиди да, эркишиди! Мени сартын, мен сени алай этгенинги бек джаратдым. Киши сеннге ишекли боллукъ тюлдю. Сау бол,— деб Къарамырза Ибрахимни къолун тутду.

Алай бла ачхалыла бла алтынлыла базар хунаны тышына чыкъдыла. Къалгъанла да малларын тогъуз-он бёлюмге айырыб урдула. Бир бёлюмню ичинде да, кеси къалгъан малладан башха, къартны кёк гылыуу да кёрюне эди. Акканы уланындан ту-

угъан джашчыкъ да, гылыуну къоюб кетерге кёзю кыймай, къарт атасыны тонуну этегине къадалгъанды. Аны къара кёзчюклеринден исси джыламукъчукъла тёнгерейдиле. Ол ызына къарагъанлай, арты бла-арты бла барады. Базар хунаны ичинде аладан сора киши къалмагъанды.

Кюн тауладан ауа, таулары салкъынлыкълары келекке болуб, ёзенге тюше башлады. Джыйылгъанла солууларын ала башладыла. Алай а, кетиб да къалалмай, хуна джанында туракълайдыла. Алада тишлери ачылыб ышаргъан джокъду.

— Джашланы джанларын берлик джерге ийиб да кыйынамай, тар ёзенни илипинлерин, джоллары ариулатыб, кёпюрлени ишлетсек иги тюлмю эди?! Хазыр джыйылгъан ачха джетерикди!— деб Аслан-ны ауазы шатыгыракъ чыкъды.

— Антсызма, анга халкъ огъай дерик эсе,— дей, Ахмат да кийиз беркюне узалды.

— Къара быллагъа! Заманында келмей, энди сиз а не къошасыз?!— дегени бла биргелей, Гидем Азаматтерийден кёл табханында, джангы келген малчылагъа ашыкъды.

— Джашлыкъ этсегиз, кесигиз сокъуранырызсыз,— деб Ибрахим Гидемге таууш этди.

— Уллу аллахны буйругъуна разыбыз.

— Огъай, алан, быллайда адамланы буйрукълары да къошулады.

— Кимди ол? Тутугъуз аны! Муслиман тюлдю ол! Ачы гяурду ол! Ол дининден чыкъгъанды!— деб тазланы тегереклерин къуршалаб тургъанла бирден таууш эте чабдыла.

— Да сора, бизни ауузубузнудамы джабарыкъсыз?!— деб Нарда халкъгъа айланыб кычырды. Джамагъат — къарт да, джаш да—алларына силкиндиле, чабханланы алларын тыйдыла.

— Тохтагъыз, ассы болабыз! Бир сер къарт бир чам этди деб тынчылыкъны бузаргъа джарамаз. Сиз— быллайгъа джыйылгъанла — бу ачханы, бу малланы джюрегигиз разы болуб бердигиз. Къоюгъуз энди къайгъыны. Ала бары да сууаблы базманыгъызгъа салынсын. Бир бош зат ючюн элге, джамагъатха уллу кыйынлыкъ тюшерге боллукъду,— деб, Къарамырза бла Ачакмат улу, эки джанын да сабыр этдиле.

Таулула Уллу Тюзюю бошатыргъа, Минги Тауну айрысын къараууз талгъыр булутла эрши бет алыб джабдыла. Кюн да ёзенден ташайды. Салкъын аязчыкъ кесин сакълатмай орнун алды. Тамадаланы эки къаууму да ачханы оноун тынч этгенликлерине, малланы юсюнден даулашыуну бардырдыла. Тёртаякъланы кимлеге сатаргъа, къаллай багъа тутаргъа келишпалмай, таякълагъа, къамалагъа да узалдыла.

Азаматтерий атдан тюшдю, Къарамырзаны къатына келди да:

— Никалай патчах, алтын мухурун басыб, эл тамадалыкъны сеннгеми бергенди, меннгеми бергенди? Алдайса! Былайда менме тамада! Багъасына артда оноу этербиз,— деб, афендилени тамадасы афендини кёзюне-башына къамчини тутду.

— Къайдам, тейри! Дин да сени алай бошлаб къойгъа эди?! Былайдагъыла да сеннге алай балдыргъан къаурала болуб сюеле болмазла! Орус патчах джыйдырмагъанды муслиман малланы, муслиман ачханы. Сен быланы, бийим, джасакъгъа джыймагъанса! Биз сени джасагъынга оноу этмейбиз. Оноунг да керек тюлдю,— деди бу да.

— Экигиз айтхан да болмасын. Малла иелерине къайтсынла,— деб эки къолун да бир-бирине уруб кюлдю Гюрогъа.

— Алкъын мен оноууму кишиге да бераллыкъ тюлме. Сюр, Чокун, къараб турма да!— дей, Къарамырза кёкюрегин тутду.

— Была уа?— деб, Чокун да мыртазакъланы кёрдю.

Даулашыу кёбге, азгъа барлыкъ эсе да, андан ары созулмады. Джел къатыш сызгырыб таякъ джангур джетди...

Къарамырза башы джабылгъан фазтоннга минди. Юч мыртазакъ юч ауур тазны кёлтюрдюле. Гидем да аланы ызындан, уллу бычагъын сюйрей, онг джанында да тананчасына къол джетдире, сескекли айланды...

ШЫЙЫХ

Тау джалпакълада боран-гылан этгенликге, ёзен ичинде джангур джаугъан болмаса, къыш алкъын оноун алалмагъанды. Кечени кече узуну басыб

тургъан тубандан эл ариуланыб, кюнбет къотурланы башларына сагал-сагал бола, оджакъланы тюнлерине къошула чыгъа барады. Элчи джашчыкъла да тубаннга озурмай эшеклени алларында мукъут этгенлей, Чыракълы Къол таба тизилгендиле. Бир талай атлы да, тюберинде атлары ойнай, суу барганча, ёзенни энишге айлангандыла.

Кёк ат аякъларын къагъа, юсюндеги да ызына бурулуб:

— Сау къалыгъыз, тауларым! Энди мен сизни кёржормеми? — деди.

— Нек айтаса, хомух, алай? Мени да кёрмеймисе?! — деб джууаб къайтарды нёгери.

— Сизден къуру къалгъандан уллу къыйынлыкъ кёрмесин Уллу Къарачай, — дей, бир джанына буруду акъ башлыкълы да.

— Кесинге алай да базма, джигит. Сен биз кёргенни кёрмегенсе. Къайда да къозу къуйрукъла ашлаулагъа къаланыб турмайдыла, — дегени бла, акъ атны алгъа чыкъды.

Джолда минги таучулагъа черкеслиле, ногъайдыла, къабартыдыла, малкъарлыла да къошулдыла. Была джуртларындан бек джарыкъ чыкъгъандыла. Джолоучула аскер мизамдача барыргъа кюрешедиле. Алай а юренмеген атла сафланы бузадыла. Была асламдан аслам бола барадыла. Къумукъ тауланы эллерини къыйырындан кирирге, джолоучула эки джюзден атладыла.

Алаудин Гыллайдан бир джукъ сезген болур эди. Ол аны эшитгенинде, бир тюрлюк бир джангы джорукъ бла тюбеширге излейди. Къайда да ол сагъатда бирча болур эдиле таулула. Алаудин, алай къыйналмай къыркъ тилде сёлешген къумукълулагъа кеси суйгенча, аланы кёбюсю излегенча, дин бла, зин бла ариу хапар джаяды. Ол да къалай болады десе: «Шыйых, акъ атны башындан тутуб, джаяуду. Ол аялах алгъан адамды. Мадар табсагъыз, таукел болуб, аны юсюнде кийимлеринден къыпты бла миндеб, джурунчукъ алыгъыз. Бускул не къадар гитче болса, ол къадар кючу уллу боллукъду. Бир аты болсун ансы, уллу кесебиз деб кюрешмегиз. Аны уа къуран ичине салыгъыз, бойнугъузгъа тагъыгъыз, джастыгъ тюбюнде джашырыгъыз. Алай эталсагъыз, джандетлени биринден юлюшлю болдугъуз. Аны бла

биргелей, аурууугъузгъа болушлукъ боллукъду. Алай а анга джолугъуругъузну аллы бла джорегигизни мискин этиб, не алтын ачхачыкъ, не кюмюш ачхачыкъ хазырлагъыз. Анга джолугъуругъузну аллы бла абдез алыгъыз, санларыгъызны тазалагъыз. Джурунчукъ алырны аллы бла акъ атны юсюнде къара артмакълагъа ачхачыкъланы бошлагъыз. Ол кеси да бизни, сизни кючюн Меккагъа, Мединагъа зиярат этерге барады», — деб, Алаудин эл элге айланыб ауаз бергенди.

Ол аны бла да къалмагъанды, андан ары да къошканды: «Сизни бергенигиз анга керекди деб да айтмайма, алай болгъанлыкъгъа ол сиз бергени джер тюбюне кириб гюнахлы джанла кючюн тилек тилеб тургъан сууабы джанлагъа узатырыкъды. Сиз, къызгъанмагъыз харам рысхыны...»

«Окъумагъан-сокъурду» дегенлей, таулула бирер зат хазырларгъа кюрешгендиле. Сакълайдыла шыйыхны аллын. Ма ала бир талай джолну сакълагъанларына ыйыкъдан артыкъ болуб барады.

Алаудин Гыллайны къайдан таныды? Аны юсюнден сорургъа эркинлигиз барды. Аны юсюнден арлакъда эркин ушакъ этербиз. Алай а ары деричин окъуучуну танышдырайыкъ. Бу эки таулу эки тюрлю тилде сёлешген миллетледен джаратылгъанлыкъгъа, бир-бирини тилин ангылаб, бир-бири бла тенгле болуб, бирге толу кюч джылны окъугъандыла. Ала бир-бирини халилерин да уста биледиле. Алаудин да уллу скекли, кенг джауорунлу адамды. Алай а муну бир кёсю зуккуду. Кеси да башына табны Гыллайдан эсе уста биледи. Ала шам Стамбулда уллу окъууда окъугъандыла.

Бу къумукълу, была ачдан инджилселе да, ачханы терен асыраб тургъан болмаса, тенгине кёржюмейди. Кеси да белибауну къаты тартыб турады. Ол асыры къызгъанчдан къалам-къагъыт сатыб да алмайды. Баш кибиги иги ишлемейди, фахмусу джокъду. Ол эки бутун да джерге джайыб тенгини окъугъанына тынгылаб турады. Бир-бирде джазгъанларындан урлайды, бир-бирде эджиклерге да кюрешеди.

Гыллайгъа келген ачхачыкъ къалай бошалса, алай была садакъагъа джайылыб башлайдыла. Андан да аз хайыр тюшеди. Сохтала афендисиз айлансала, киши джукъ бермейди. Тюрлюле аламы ар-

базларына огъай, терек салкъыннга да къоймайдыла. Алада суугъа дери да сатылгъан этеди. Хуна джанына олтуруб солусангда: «Пул бер!» — деб буууб, бермесенг ит бла къуууб иедиле.

— Ой, медет! Кёрмеймисе ташбашны? — дей, Алаудин джылаб къояды.

— Къайда, башынгдан эки къолунг бла да бир тутчун! — деб Гыллай тенгине азбар этдиргингинге окъуй эди.

Ол джарлы уа, бауурланыб кеси кюрешиб тургъанлыгъына джукъ ангыламай эди. Дерсинги билмей барсанг а, сени джауунг да сенлей болсун. Афенди балакъаны сыртынгы кенделенине сылаб тебрейди. Фахму аз болгъанлыкыгъа, Алаудин хыйлагъа юренеди, сомчукъланы афендисине узата башлайды. Андан арысында уа была бир талай джылдан энди тюбешедиле...

— Шыйых келеди! Шыйых келеди! — деб, суучукъдан ётуб юч джол айырылгъан джерге джерге, ташла артындан дорбунладан къумукълула Гыллайны ызындан тизиледиле. Быланы ичинде хазна сау адам кёрмезсе: муккурла, бутсузла, чолакъла, сокъурла, къалтырауукъла, къартла, онгсузла. Хар келгенни къолунда саууту джылтырайды. Кими бычакъ, кими къышты, кими оракъ алыб, была барыда акъ атлыны тегерегин къуршаладыла. Бир джантыкъ къарт а, къуру къалыб кетерге къоркъуб, чалкъы сыннганны да джылтырата, онгсуз болуб терлеб джетди. Да не этсинле, башларына дарман-дары излей болур эдиле: ала джетер-джетмез оргъан-соргъан болмагъанлай, къараб-къарагъынчыннга, шыйыхны кийимлерин дуккул-дуккул этиб, анасындан туугъанча «джалангач» этдиле... Бир талай кюнню чууакъ тургъан кёк тырмы тарта башлады.

Кавказ тауланы башлары бла тюрлю-тюрлю боюгъа кирген булутла ары-бери дженгил джюзедиле. Аланы бир къаууму ауурлукъларын кёлторалмай келиб, энишге салындыла, кюнню кёзюн джабдыла.

— Бюгюнлю бери кёргенибиз да джетиширикди. Арабий, мурукку этмей къысылыр джерге ашыгъырмы эдик? — деб, Ибрахим акъ башлыкъны къанатларын ачыб, атдан тюшдю, къуйругъун чубур тюйдю.

— Тоба де! Башыбыздан къарагъанны чамландыраса!

— Терс айтмайма. Мен тюз ангылай эсем, ма бусагъатдан буз джетерикди.

— Анга оноу керек тюлдю! — деб, Кантулукъ ауазын кёлтюрдю.

Быланы даулашханларын тыя, кёк ачы-ачы кюкюреди. Джерни сибире, хыны джел бла бирге джолоучуланы юслери бла джол салыб джумдурукълача, уллу бузланы себелей, таякъ джангур озду. Багъылыб тургъан атла, иелерин да биргелерине ала, буз къайры бара эсе, ары тизилдиле. Аланы ичлеринде Кантулукъ да бар эди. Ол кече бирери бирер джерде къысылдыла. Зауукъ этген хапарлары уа джокъ эди. Экинчи кюн кеч эте, акъ атлы джамчыгъа чырмалыб, къая башында орналгъан бир ариу межгитте бурулдула.

Шыйых атдан тюшер-тюшмез:

— Айю мамурач къар тюбюнде джашырылгъанча, нек болгъанса былай? — дей келиб, Гыллайны биреулен къучакълады.

— Ол дунияда таб меннге джетдиргенинги! — деди Гыллай да.

— Аллах сакъласын, сен а не уятсызы эдинг! — деб Алаудин шыйыхны джамчы къанатларын керди...

Ол кече, къалгъанла тынчайсала да, къонакъбай бла бир къонакъны арасында даулашыу башланады.

— Огъай, мен болмасам... — дейди къонакъбай.

— Бёрю тонунг энтда тура кёреме.

— Къара артмакъла уа толгъандыла.

— Аллаи къыйынлыкъ джетсе уа.

— Чёб атайыкъ да, бир джаны уа...

— Стамбулда менден къорагъынны орнуна.

— Былайы Стамбул тюлдю. Ма сенге керек буду! — деб Алаудин къаманы джылтыратады.

— Таулулада быллай къылыкъ джокъ эди. Бу джол тюз-дамынгы хатери ючюн болсун, — дей Гыллай артмакъланы бир джанын анга береди...

Кавказчыла Къара тенгизге джетерге хаджиликле мингден атладыла. Исси кюнлени биринде тенгиз джагъа тюрлю-тюрлю миллетледен толду. Джер джюзюнде джашагъанладан алайгъа сатыугъа-алыугъа келмеген хазна миллет болмаз. Къум араблыланы къара бетлери джылтырайдыла, чыммакъ акъ тишлери агъарадыла; тюркюле уллу шалбарларыны аулары дженгиб, шкокланы ёрге тутханлай тамада-

лыкъ этедиле; кытайлыла узун кьапталланы тышын-дан кыкса габрайчыкъланы кийиб, ары-бери чабханлай джюрюйдюле; оруслаула картузларына джау кьолларын джетдире, кемелени узакъ джол-лагъа казырлайдыла, хаджиликке да алагъа бек сейирсиниб кьарайдыла. Монголлула, афганлыла, персе да бел бюкмей, ауур сагюнджюлени кемелеге ташыйдыла. Тенгизни ичинде кемеле чайкьалганча, джерде да адам улу чайкьалады. Кьекден таш тюшсе да, джерге тюшерик тюлдю.

Шыйых, Къантулукъ, Алаудин, Ибрахим, Рамазан, Алий—была былайгъа дери да джармалыкьгъа бара, джер-суу кере тургъандыла. Таула ичинден, эллериинден тышына чыкьмай, тургъанла да джети-шедиле. Ала да быладыла: кьазах тюзледен келген-ле, кьыргъыз юрталада джашаганла, тюркмен кьум-лада айланганла, Памир таулада учу таджиклиле, Самаркандны сартлары...

Рамазан тауулагъа айланыб:

— Аланла, кьайда да онгсуз онгсез кереме. Онгсуз болма, ансы таякъ тиерикди,— деди.

— Кьайда кересе? — дей, бары да анга бурулду-ла.

— Джангылады джаш. Бир джангылгъанны ал-лах да кечеди.

— Бу джолдан сора джангылмасын.

— Ол сизге кыликке этдирир джаш кьерюнемей-ди. Не болду сизге? Майнама, мен да кере турама. Кьезлериизге салкынлыкъ этиб кьарагъыз,— деб Ибрахим Гыллай бла Кантулукъгъа кьарады.

Джашла «Кьудрет» деген кемеге эс бьлдюле. Башында саркы, иги келбетли адам, бир кьарт кьуран аятланы окъуйду. Эки тюрк аскер да бир кьум араб-лыны тюбге басыб, бир кьызыл персли да джатхан-нга таякьны тешейди. Сырт узунуна кьаты агъач джетгени сайын, ачы таууш этеди, юсюнден басыб тургъанла ёрге-ёрге кьлтюрюледиле. Сьзге кьошул-гъанла эки кьауум болдула. Бир кьаууму тьойюл-генни терслейдиле. Экинчи кьаууму тьойгенни тер-сейди. А ол а, быланы да кьуллакьгъа алмай, ишин бардырады.

Рамазан, халисин кесине ушатыб, Ибрахимге да кьез джетдире:

— Даулашмайыкь. Мен кьараб тургъанма. Ма

ол таякъ тие тургъан тюбюнде кеси кьерюнемеген бир уллу сагюнджюню кьлтюрюб келе тургъанлай, ал-лындан тюркюлю чыгьыб, не эсе да айтды. Не айтха-нын а ангылаялмадым. Кьарабаш абынганмы этди да, чулгъау тюбюндегин да джыгъа, джерге тюшдю. Бурмачач не ёрге кьобалмады, не юсюндегин кьлтюр-алмагъаны ючюн, таякъ кьлтюреди. Алай тюл эсе, аланы тиллерин билген сорсун,— деди.

— Мен бу миллетлеге тюртюлмегенме. Алай бол-са да, онгсузгъа артыкьлыкъ джетген, кьайда да бирча болур,— деб сьз кьошду Ибрахим да.

Алайда ала сьзлерин бьлдюле. Бир чынлыла ке-либ, быланы алыб кетдиле. Кьайры атланганларын, не адамла болгъанларын билиб бошагъандан сора келепен буруугъа джыйдыла. Карантинге быладан сора да бир талай бурууну ичинде да кьерюнедиле. Алайда тургъан он кюннге бир талай адамгъа кьа-рын ауруу тийиб, джан бердиле. Аланы да кеслери бастырыгъа мадарлары болмай, башха адамланы кьолларына бере эдиле.

Ибрахим, Нарда айтхан эсине тюшюб, ары-бери кьарайды, таныш адам излейди. Ол джангыз Рама-заннга ышанады, ич сьзюн айтады. Алай а Рамазан таукел болмады:

— Билмейме. Сен айтхан тюздю. Алай болгъан-лыкьгъа, кьалай этейим? Кьачаллыкъ болмам. Биз-ге ышаныб, элни ачхасын джыйыб бериб ийгендиле. Аныча да болмай, меннге ант этдириб, кьол салдыр-тыб ышаныб ийгендиле. Ары бармай, ызыма кьай-тханым болса, кьайры болса да каторгагъа ашыр-лыкьдыла. Аны ючюн да бир аллах айтхан болур эди, джууугъумдан, тенгимден да бошарыкьдыла. Кесиме да хаджиретсе, абрексе, кадетсе деб эки ая-гьымы бир уюкьгъа сугъуб турадыла. Былай кьа-райма да, Ибрахим, сени болумунг да меннге ушай-ды,— деди.

— Тюз айтаса, мени да барды адамларым. Алай а мени ишим сеникинден аз башхаракъ болурму? Мени была кьалай-алай да тас этерге кьорешедиле. Мени мында бошаб, мени джакьларгъа кьорешгенлени да анда бошарла деб кьоркьама. Таб тюшюб ызыма кеталмай эсем, кесинг билгенден ача ашламды, тау-луланы бир джукьларына джарар, ызына ияла эсем

бир кёрейик, — деб, Рамазаннга оноу сора, тамам танышыб кенг кёкюрегине кысыб кучакълады.

Ибрахим, сакълаууллагъа бир джукъ узата, джангы келген кемелеге барады, таныш адам излейти. Бир ингирде тенгиз джагъада баштёбен болуб, сакъгышха кесин хорлата бара тургъанлай, кесини тили бла кычыргъан таууш эшитеди. Таууш таба бурулуб къараса, кемеден бир къайыкъ айырылыб келеди. Къайыкъны джууукълашханын эслегенинде, Ибрахим къамасыны башындан тутта, тохтаб тегерегине къарайды. Къайыкъда келген нелени эсе да айтады. Ибрахим сескекли бола:

— Кимсе? Не керекди? — дей къарачайча, орусча да къатышдырды.

— Акъырын селеш. Ашыкъма. Мен да къарачайлыма. Сени бла селеширим болуб келеме.

Чакъырылмагъан къонакъ, къайыкъдан бир четен корзинкачыкъны алыб Ибрахимге узатды. Ибрахим алай ышанмаса да, чабакъланы да алды, къайыкъдан да тутду. Ол адам Ибрахимни кёзлерине къарай:

— «Къудрет» сизни сакълайды. Энди къарантин да бошалады. Не келир танг, не андан сора тангда атланасыз. Джолугъуз болсун ансы. Мен тюз ангылаталлыкъ эсем, сен биле да болмазса, сиз джаньндан Къантулукъ бла Шыйых кемеге келиб-кетиб турадыла. Ала, эшта, сеннге тюз къарай болмазла. Тенгиз джагъада сени ауанангы эслеселе, ала бир-бири ауузундан алыб, сени ауанангы кёргюзедиле. Алагъа ышанма. Ала сени ызынгдан тюшгендиле. Мадар таба эсенг, джанларгъа кюреш. Алай а къачаллыкъ тюлсе. Сени ызынгдан бир талай сакълауул къарайды. Мен ашыгъама. Мени сеннге тюбегеними кёрселе, мени да джашау джолуму кесерикдиле. Бизни бир джюзбашыбыз — аскер тамадабыз — орус аракыны ичерге бек сюеди. Мен сеннге тюбер ючюн, иш этиб, ачха къураб бир джукъ алыргъа келгенме. Ма, быланы ал да, бир шышалыкъ бер. Кесинге бек сакъ бол, мен къолумдан келген бла болушурма, — деб, ашыкъланын билдирди.

— Мен алагъа кесим да ишеклиме, къачалмазлыгъымы уа билмей эдим. Сау бол.

— Кемеден тюбеширбиз, — дей, кюмюш сомну хурджунауну атды.

— Атынг кимди? Аслам ачхам барды, аны Къарачайгъа ашырыргъа болушмазмы эдинг?

— Атым Ачемезди. Энди тюбешсек, аны оноуун да этербиз, — дегени бла къалакъланы тартханы тенг болду.

Уллу Эресейден келген хаджиликле, юч мингнге джетише, «Къудрет» деген кемеге миндиле. Кемени уллудугъу таууланы бир иги тийрелери чакълы барды. Мийиклиги да алты къатды. Аны ичинде ханпарлары болмагъан таулула аджашыргъа боллукъдула...

Ачемез Ибрахимни излеб табады. Аны биргесине алыб кетиб, кеси тургъан бёлюмге элтди. Алай болгъанлыкългъа, Ибрахимни излегенле, болгъанны дардагъан этиб, аланы бир-биринден айырдыла. Экинчи кюн Ибрахим тас болду. Рамазан бла Алий тенглерин излеб, соруб да табмадыла.

МУСЛИМАН ТОПРАКЪ

Бир талай минг адам Турцияда тенгиз джагъагъа келиб тюшдюле. Узакъ джолоучулары барлыкъ джерлерине джетгинчинге огъунакългъа башлары кыатышханды. Тенглеринден бир бёлегин тенгизни ол джанында кююб, бир бёлегин да тенгизге атхандыла. Ол кесек заманны ичине кёб тюрлю затлагъа джолукъдула.

— Ассалам-алейкум! — деб Гыллай башын кымылдатды.

— Къабырым сенден башха джерге тюшмесин! — деди Къантулукъ.

— Киргенбиз кыйырынгдан, гюнахларыбызны кечдирирге, — дей, Алаудин зукку кёзюне узалыб джыламукуларын сюртдю.

Рамазан армау болду. Ол не айтыргъа билмей, тегерегине къарады да:

— Ай ююгюзге, кесигиз не бола эсегиз да, бизни да шащдырасыз да! Этмегиз былай, — деб сейирге къалды.

— Аламатса сен, ала бир джукъ биле болурла. Майнама, шыыхны аллына келе турадыла, — дегени бла Алийни ауузун джабханы тенг болду. Аны сыртындан шокну агъачын тиреб, тюрклю бир джанына тюртдю.

Гыллай тюрленди, хамайылчыккыны кьолуна алды. Алайда аны тилин ангыларыкъланы кьатына джыйыб:

— Биринчи, мен билмей турганлайыма, кесими джеримде болдум шыйык. Экинчиси, энди ол сёзю кьойсагъыз иги болур. Кьоймазлык ма бу кьуранны алыб ант этсин. Ючюнчюсю, сыйюб айтама, сиз кьайры келгенигизни билгиз. Былайы, Солтан патчахны муслиман топрагъыды. Бизни барыбызга борчду: абдез алыб, кьыбылагъа айланыб, сыйлы саламны бериб тилекчи болургъа.

— Алай эталмагъан а гяургъа саналлыкъды,— деб кьошду Алаудин да.

Бир адам Рамазанны кьаты бла озуб бара:

— Сакъ бол, джигит, хомук болма. Ибрахим ючюн кьайгы этмегиз, аны Стамбулгъа алыб кетгендиле. Ачха барды. Мында алтын болса, патчахны кесин да сатыб аллыкъса. Юлерине аман хапар джазмагъыз,— деб Рамазанны кьолун тутуб айырылды.

— Муслиманига киндиги кесилгенле, Мухаммат фйгъамбарны умметлери, Солтан патчахха тилек тилегиз!— дей, Къантулукъ хаджиликлени алларына чыгыб, тюркча кьычырды.

— Джерни хурмети уллуду,— деб Рамазан да кьалганлагъа кьошулуб, эки джанына да кёзю айлана, салауат салды.

Эртден намазны кьылыб бошагъандан сора, быланы сахарла, элле болган джерлеге джууукъ иймей, бир кьутсуз ёзенни ёрге айландырдыла. Джолоучула джюклери сыртларында-джаяудула, тюрк аскерле уа, атлагъа миниб ызларындан айлангандыла. Эки джанлары болса бирин берирча болуб барганлай да, сыртларына кьамчи тиеди. Ёзенни эки джаны, кёк булутлагъа тирелген, дорбуну болмагъан кириш кьаяладыла. Джангылыб да не кийик, не джаныуар, не терек, не ханс ышан, не кьара суу, не мекям ышан джокъду. Ол огъай эсенг, таулада учуб айланган кьанатлыла да джокъдула. Джангыз, сюзюлмеген тары бозагъа ушаш, саз суучукъ акьырын саркьады. Аны да, кьайдан чыкьгъаны да белгили тюлдю. Зыгырны тюбюнден кьотарылыб, дагъыда кёб бармай тас болады. Алай болганлыкъгъа, джер-

ден кирсиз болуб чыкьмайды, бокъланганлай кьа-лады. Кьууатсыз ёзенде джаны болуб кьымылдагъан огъай эсенг, джаны болган кьонар кьонуш да кёрюнмейди. Анда-мында сызгъырыб, джол бла уу джыланла озадыла. Тешиги болмагъан кьаялада кьаяланы кеслерича бет алыб саргаладыла. Былайгъа, таб, булут да кьона болмаз: джер асыры кьургъакъдан джарылыб-джарылыб турады.

— Алан, бауур кьарнаш, муслиман топракъгъа салам бер. Кьучагъын да кенг джайыб, сары топракъ ичиме джутаим деб, аллынга чыкьды,— деб Рамазан, ууакъ чибинчиклени юслеринден айыралмай, терлери бла букъу бетлерин ыз этиб, бирер быстырны ары-бери силкиб кюрешген таулуланы кёргозю.

Гыллай да, кьуру кьалмай, бурнуну учундан уучу бла бир чибинни сермей:

— Кьой, джюрегинги тазала ансы...— деди.

— Бизни кьарангылыгъыбыз бла бири-бирбизни тилибизни ангыламагъаныбыз кёблеге таяк болуб тиерик болур.

— Алий, тюз айтаса. Алай а, кесибизни тьялмайбыз ансы быладан сакъ болургъа керекбиз,— дей, Рамазан аскерле таба башын силкди. Тюрк аскерле тыш джерледен келген кьонакъланы алай сыйларын эте болмазла. Малла бла аланы бир-биринден айыргъанча кёрюнмейдиле. Ала хаджиликлени ёзенни огъары джанына дери сюрюб келиб, атладан тюшгендиле, кьынгыр бычакъларын кьынларындан чыгъарыб, шалбар бучакъларына ышыб, джим-джим джылтыратыб кюрешедиле. Не десенг да джан татлыды. Джанлары кьолларында болса иерча болуб келген джолоучула, аланы эслегенлей, башлары кьайгылы болгъандыла. Алай а, бир кесекден кеслерин тьялмай, бокъланыб келген суугъа мыллык атдыла. Той-ююн бла чыкьгъан джашла мууал болдула, ит ийлыгъын кёрдюле. Эрни ышарган, тишлери ачылган хазна адам джокъду.

Тюркюлеге кьайдан эсе да акъ шатырла келиб кьурулдула, бир талай сакълауулу кьоюб, ала кьын шатырлагъа джыйылдыла. Быланы асламысы аланы да эслеялмайдыла.

— Кел, алан, мындан тереннге киргинчиннге джанларгъа кюрешейик. Мени кёзюме кёрюнмей эсе, бизни джаргыбыз да ызыбызгъа кьайтырбыз демей-

ме. Ибрахимде уа баш бар кёре эдим,— деб, Алий ахсынды.

— Ой, Алий! Ай, Алий! Мени да огъайым джокъ эди. Алай а не мадар?! Кечикгенбиз! Кёремисе ала- ны? — дей, Гыллай бла Алаудин таба бурулуб кет- ди Рамазан.

Къантулукъ оноу этгенча кёрюнеди. Гыллай бла Алаудин ары-бери дженгил-дженгил чабадыла. Кеслерини биргелерине келген джашлагъа да тынгы- сыз, сууукъ бет бла къарайдыла. Андан не келсин, къонакъбай тюркюле салкъында тынчаядыла, ала- ны дин къарнашлары уа, къонакълыкъда атылыб, аяусуз къыздыргъан азият кюнню тюрбюне атылыб къалгъандыла. Хауаны асыры иссилигинден кёб ха- джилик, кийимлерин да тешмегенлей, кир суугъа бауурларын ургъандыла.

Гыллай хурджунундан гинясууну алыб къарады. Ол, кёзлерине ийнанмай акъ абасыны этеги бла сал- къын этиб да кёрдю.

— Тоба-астагъа-приллах, бу сейир ишге къара!

Аны къолундан гинясууну ала:

— Къара къарама, Гыллай шыйых, иссилик къыркъ төрт градусдан атлаб турады,— дей, Алаудин, зукку кёзюн къысама деб, сау кёзюн къысыб ийди.

— Сен ачыуланаса, биз да аны ючюн айтабыз.

— Рамазан, сюйюб айтама, не муслиман топ- ракъ бла, не шыйых бла мындан ары ойнамагъыз,— деб Алаудинни ачыуун да Рамазандан алыргъа из- леди.

— Къой чарлама. Бурнунг къалгъанланы бурун- ларыча болса, не чибинле ашарыкъ тюл эдиле, не алай дженгил ачыуланань башларыкъ тюл эдинг, не аны кёлеккесине джыйылыб турмасанг, биргенге келген къарнашларынга, салкъыннга джыйылырча, бир мадар этерик эдинг. Ётюрюкмю айтама? — дей, Рамазан ышарыб, накъырдагъа бурду.

Орта Азиядан келгенле: къыргъызлыла, тюрк- менлиле, таджиклиле, узбеклиле, къазахлыла алай къыйналгъанча да кёрюнмейдиле. Къалгъанланы уа, сормай къой, чотлары таб тюлдю.

Рамазан андан ары тёзалмады. Ол къысыла барыб, Гыллай бла Алаудинге акъырынчыкъ шы- бырдады:

— Чам-чам орнунда. Оюн-оюн орнунда. Бизни аллах аладан айырмасын. Алай болса да, бизни экигизни ауузугъуз-тилигиз джарашырыкъды. Кеси- гиз да тиллерин уста билгенча кёрюнесиз. Къанту- лукъ да, не айтырыкъ эсе да, тас болду да къалды. Багъасы ючюн къарамайыкъ да, бир къысылыр джер мадар этейик. Ичер суу да джокъду,— деди.

— Тюзге терсди дерге джарамаз,— деб, бир талай да болуб акъ шатырла таба тебретиле.

Джууукъда сакълаб тургъан аскерлени бири:

— Элли атламдан джууукъ келмегиз. Андан бе- ри атлагъанны урлукъма! — дей, шкогун аллына тутду.

Не этерик эдиле, джашла аскер мизамдача аякъ- ларын тенг басыб тохтадыла.

— Бизге джюзбаш керек эди,— деб, Гыллай ке- лечиликни билдиррге кюреңди.

— Сакълауулну айыбы уллуду. Алай а, аны сыйы ючюн, бизни аны бла энчи ушагъыбыз барды. Айыб этмесенг, нохта бауунгу да алырса,— деди Алаудин да.

— Ол бусагъатда бош тюлдю. Чай иче турады.

— Аны сыйы ючюн, биз сакълайыкъ.

— Созмайыкъ. Бир-эки да айтмагъыз. Боллукъ тюлдю. Кетигиз! Мен бизни бла сёленгеними кёрсе, ийнаныгъыз, не тутулдугъуз, не джутулдугъуз, не са- тылдыгъыз. Мени да ишимден къыстаб ишсиз эте- рикди,— деб аллына тебчилдеб тургъан болмаса, джууаш болмады.

Тюркюлени халилерин уста билген Гыллай:

— Ат ары бир джукъ,— дей, Алаудинни тюрт- дю. Сынаб айтханлыгъымы эди да, Алаудинни хурджунундан джукъ чыкъмады.

Рамазан, быланы даулашканларына сейирсине, джан хурджунуна узалды. Къолуна бир беш сом- лукъ алтынчыкъ тюшюб, тюркюню аллына атды. Аскер артына къарады, аллына къарады, кёкге къа- рады да сескекли бола, джылтырагъанчыкъны джерден алыб, шалбарыны кенг аууна бошлады. Ким биледи, джарлыны хурджуну болмаз, неда тамада сыйырмасын дебми къоркъду. Бир кесекни биягъы къараб туруб, дагъыда умут этгенча, ары-бери да атлаб, ызына къысха бурулуб, акъ шатыргъа тыгъы- лыб кетди.

Ким болса да чыггады—джокъ! Сакълайдыла. Киши да чыкъмайды. Была да сакълай-сакълай тамам сылыт болуб турганлай, толмаган айны ичинде бешмююш джулдузу джылтырай турган кьумач эшик ёрге кёлтюрюлюб, акъ шатырны ичинден бир-эки деб беш адам чыкъды. Орталарындагы тамадалары болур эди: ол кьалгъанладан алгъа айырылды. Аллына бир талай атлам атлаб:

— Муслиман топракыгъа бауурланыб, тилек тилер орнуна, джаныгызыгъа сабырлыкъ салалмай, тентирей болурсуз дейме. Гяур топракыдан джаратылыб, гяурладан юренмеген эсегиз, мен джукъ билмейме. Кьонакыбай кьонакы этгинчинге, джарамангъан кьонакылача, не керекди сизге? Сиз ашыгырча, не зат барды? Заман кёбдю, джол узакъды,— деб, эки кьолун джан сюеклеге салыб, бир бутун аллына эте, таууш этдириб кюлдю.

— Биз Кябагы ашыгыбыз. Зыярат этерикбиз. Андан сора джукыгъа гузабаланган джерибиз джокъду. Алай а, ким биледи, бизни болумубузгъа кёре, биз ышаныб джукъ кьайгы этмей турганлыгыбызгъа, сыйлы джерге джеталмай, тюрге тюшюбю кьалдыкъ деб кьоркьуулу болуб сорабыз,— деди Рамазан.

Аны айтханын иги ангылагъан болмаз здиле. Гыллай бир кесек джумушатыб тылмачлыкъ этди.

— Кесин тыялмаган болса, тюрге да тюшер. Биз анга кьызгъанч тюлбюз. Бизде аллайланы джыкысыныу джокъду. Аланы орунлары хазырды. Сиз ачык айталмаганлыгыгызыгъа, алайда чочхалача кир сууда чыпылдата турганладан джанлаб келе болурсуз. Ансы быллай джашла муслиман джорукьну бузамыдыла.

Рамазаны санлары кьалтырадыла. Хыликке этгенге мыллык атарча болуб:

— Биз уллу Эресейден тюркюлеге кьонакыгъа келмегенбиз. Бизни аллыбыз — сыйлы Меккагыды. Мединагыды. Рамазан байрамны араблылада ашырыгъа ашыгыбыз. Былайда, кьотур кьаалада, кюнню тюбюнде джырмыланыргъа деб киши да джолгъа чыкъмагъанды. Бизни аллыбызны тыяргъа кишини да эркиндиги джокъду. Ала кьара тонгузлагъа да ушамайдыла...

Рамазан айтырын да бошагынынга, сёзлерин

да ангыламагъанлай, тюрк аскерлени кьара бетлери агъарды, алларына тебчилдедиле. Джюзбаш тапанчасына узалды.

— Сен а оздунг да! Ала биз тюлдюле! Сени азабынг бизге да джетмеге эди!— дей, Гыллай бла Алаудин Рамазаннга эрши кьараб кьыджырадыла.

— Бери кьычырма да, ары табыча ангылат,— деб Алий да Алаудинге бурулду. Алаудин а Гыллайны тюлюк кьулакларына эринлерин джетдириб шыбырдайды: «Бусагыатдан табы чыкъмаз. Башыбызны алайыкъ ансы, быллагъа этерлерин этсинле»,— деди.

Джюзбаш, кьулагына Эресей деб чалышханында, бир джерде сюелиб туралмай, бычагынын хауада ойната, арлакыда турган аскерлени кьатына чакырдды. Быланы халилерин уста билген Гыллай бла Алаудин кьачар кьайгыгъа кирдиле. Джыйырма беш аскер, кьынгыр бычакларынын да ёрге кёлтюрюб, Рамазан таба тебрегенлей, ёзенни айланчындан джюклерин бла улоула чыкъдыла. Караваны аллында эки акъ тюе тенг келеди. Аланы юслеринде кёккёк дарийден джасалгъан, омакы юйчюк орналыб, ай бла джулдуз суратлы чыммакы-акы байракъ да башында кьалтырайды. Джолоучулагъа чабаргъа тебреген аскерчиле, кьынгыр бычакларынын кёкюркелерине кьысыб, келгенлени алларына чабдыла. Была джетерге алда келген тюеле тохтаб, энишге чёгеледиле. Хауада келген юйчюкню эшиклерин ачылды. Андан бир-бирин тута, эки мазаллы тюркюлю тюшюле.

— Солтан бир аллах! Абудуллах пачаны сыйы ючюн!— деб, джюзбаш алларында юджюз аскерчи бычакылан джерге ийиб, санлары тобукларына бошланыб, башларын джерге джетдирдиле. Бу төрт таулу да, сейир-тамаша бола, кенген кьарайдыла.

Аскер погонлары болгъан мингбаш:

— Солтан бир аллах!— деб юч кере кьайтарды.

— Аллахым амин! Аллахым амин! Аллахым амин!— дедиле аскерчиле да, кьаяланы зынгырдата.

— Солтан патчах не ючюн сагынылады? Эсинг демиди?— дей, Гыллай Алаудинге шыбырдады.

— Аны уа, ёлгюнчюннге да унутмам,— дей, была джууугъуракы барыб, джерге ийидиле.

Бу хапарны Гыллайны кесини ауазы бла айткыкы иги болур. Тюркюле бла хаджиликке бир ке-

сәк солусунла, Гыллай да, кәзю бла кәрюб, кәюлу бла тутханын бир айтсын. Анга тынгылагъанлагъа ол былай башлады: «Стамбулдабыз. Муслиман кәралда, муслиманча окъуйбуз. Ашауубуз, джашауубуз кәарыулу тәудю. Ачхабыз бошалды. Ач болдукъ. Алаудин әнишге ийилсе, тобукълары тәозелмей тебретиле. Харам сохтаны ачхасы уа барды. Алай а, не келсин, не джашыргъанды, не кәоратханды, кәайры кәоратхан эсе да. Мезиртеде уа адет алай әди: әртденбла келсенг, дерсни аллы бла, кәюорта намазгъа бауурланынчынзга, ингир шхууургъа олтургъунчуннга, джатарны аллы бла, Солтан патчахха бир талай джолда тилек тиленирге борч әди. Бизни зукку джаш а — Алаудин — тобукъланалмай кәалды. Ол да, не заманды десенг, кәюн орта намазды. Бәутеу бары да уоб тургъан сагъатда джангыз кәумукъ джаш тишча кәатыб турады. Ол а бизни окъутхан афендини кәзюне илнеди. Аны кәз кәабакъларыны ичинден кәз джилтинле джана-джана келиб, уллула боладыла. Ма энди уа чыгъыб кетедиле деген заманнга Алаудинни тешиндиредиле. Сени джауунг да аны кәрсюн! Алаудин кәалтырайды, афеңди кәалтырайды. Хар сохта, кәаты бла оза барыб, бауурланыб тургъан Алаудинни кәуйрукъ дуппушуна ингичге балакъачыкъ бла әки ыз тәююреди. Балакъа тийгени сайын кәарыусуз сохта байланыб тургъан джюккәючюгю бла бирге кәымылдайды. Арт алада уа, отуз сохта алтмыш кәюлтюм тәююргенлеринде, Алаудин кәымылдаялмады, ауузундан кәан ырхымланы полгъа бошлады.»

Сохталагъа устазлары ангылатханнга кәре, Солтаннга «бир аллах», дегенни магъанасы былайды: джети кәкде тамада джангыз аллах эсе, джерде уа тамада Солтан патчахды...

Бир заманда бауурланыб тургъанла джерден кәобдула. Юч джюз аскерчи, юч джюз шкюкдан кәыбыла таба от джандырдыла. Аны не ючюн этгенлерия бу тәртюсю ангылаялмадыла. Мингбаш джкәйыр-ма беш атлыны кәуу ёзенни ёрге ашырды. Ала суу джагъагъа джкәйылыб, бир хаджиликни да кәоймай, акъ юйчюкню туурасына скәрюб келдиле. Юч мингден артыкъ адам, бет сыфатлары кетиб сир кәатыб, кәзлерин акъ юйчюкге аралтдыла.

Тюрк пача, кәк абасыны этеклерин бир джаны-

на эте, акъ тәюелени бирине минди. Джау гыбытча кәбген уууртлары кәалтырай, ол бир бурулгъан кәагъытны әнишге седиретиб, базыкъ ауаз бла айтхан сәзлерин басындырыб тебреди:

— Гәурдан бурулгъан муслиманла, сиз керти муслиман топракъгъа келиб тәюшгенсиз. Сизни ичигизде әнтда, Азрет-Алийни кәылычы кереклиле да болурла. Ким биледи, муслиман болгъанларына кәара кәюйюб тургъанла да табылырла. Ала бары да бюгюн ма былайда белгили боллукъдула. Аллаила бла бизни ишибиз кесгинди. Ала бу дуняда джашамазла, ол дуняда отда джанарла, — деб алайчыгъын кесгин чемерлеб айтды.

Джкәйылыб тургъанланы ичлеринде не соргъан, не сәлешген болмай, тынгылайдыла. Баш кәымылдатхан да болса уа.

— Сиз джер юсюнде эм сыйлы борчну тындырыргъа башлагъансыз. Мен анга разыча, Солтан патчах да сизге алай разы болсун. Аны разы этер ючюн а аны сыйын кәрюрге керекди...

Рамазанны тәзюмю тауусулду. Аны тәюб әринлери кәалтыраб башлады. Алий чимдеб кәурешгенлигине сан этмей:

— Сора, алай эсе, джыланла бла кеселеккеледен башха джукъ болмагъан, кәууатсыз кәуу ёзеннге атылыб нек кәалгъанбыз?! — деб кәычырды.

Пача, ангылады ангыламады эсе да, арлакъгъа созду:

— Мен джер джюзюню тамадасы уллу Солтанны башын шеждеге ийген келечисиме. Аны сыйлы ауазы мени сизни бла бетден-бетге әнчи сәлеширге ийгенди. Былайы муслиман топракъды. Мында сизге кәини тиерик тәудю. Джукъ айтама, тиеме деген да азабын кеси аллыкъды. Ма бу сыйлы, хурметли топракъ бла, ма алайда ол сәюзлюб баргъан суу бла хайырланыгъыз. Кәонакъла, айыб этмегиз, бузукъ болмагъыз. Бизде джорукъ былайды: муслиман топракъны басыб башлагъанлай, беш ууахты намазны кәылыб, бир айны ораза тутуб тургъан муслиманла, Солтан патчахха тилек тилеб, ма бу хурметли ёзенде он кәюнню солуб, Кябагъа барлыкъла гәюнахларын азайтыргъа керекдиле.

Хаджилликле ары-бери чайкыалдыла. Алай бол-
гъанлыкыгъа, джангыз Рамазан ден сора, ауузун
ачкан да болмады. Биягъы ол тенлерини айтханла-
рына, тилегенлерине да къарамай:

— Бизни былайгъа джыйгъанла кеслери бир тур-
сала уа быллай ёзенде! — деб арлакыгъа соза башла-
ды.

Джюзбашны башчылыгы бла аскерчиле муну
таба чаба тебегенлей, мингбаш, къолун кёлтюрюб,
алларын тыйды. Хаджилликле да бир кесек джоппу
болдула, Рамазанны аллына сюелдиле.

Пача уа, бетин да джау ызла алыб, кюнде джыл-
тырай:

— Эшитмеген бар эсегиз, эшитигиз. Муслиман
топракыда ёлген, бастырылмай къалса да, аны джа-
ны джети джандетни бирине учханлай ётерикди. Ол
шейитди, шейит! Аны джандет ашы джети тууду-
гъуна деричин да нюр тёгюб турлукъду. Джюрекле-
ригиз таза болсун!

— Амин! Амин! Амин! — дей, бары да джерге
тобукъ уруб, къолланы кеннге джайдыла.

— Аны сыйы, Солтан патчах алтын мухурун бас-
ханды, буйрукъ бергенди, сизден — муслиманладан
гяур алтын ачха джыйыллыкыды. Муслиман топ-
ракыны, Къара тенгизден ётюрб, хар адам эки аякъ
бла басыб тебегенигизге он алтын, хурметли ёзенде
фатар салгъаныгызгъа тогъуз алтын, муслиман
топракыны юсю бла баргъан бал суу бла абдез ал-
гъаныгызгъа сегиз алтын, сакълагъан аскерлеге
джети алтын, сизни ашырлыкъ джол усталлагъа алты
алтын, сизге бериллик улоулагъа беш алтын джыйыб
берликсиз хар адам башына. Кечмеклик салы-
гъы! Сизге айтылмай, къагъытха тюшмей къалгъан
затлагъа да төрт алтын теленникди. Алай бла хар
джандан элли эки алтынны хазначыгъа табдырасыз.
Иги джанымлача, созмай башлагъыз. Солтан патчах-
ны саулугъу ёмюрлеге кетер ючюн, анга тилекле
тилеб, орус Никалайны хазнасындан джаныгызгъа
садакыга ючюн, тюркюлеге юч минг муслимандан
бир джюз элли алты минг алтын тюшеди. Анга бар-
ыбыз да разыбыз! — деб, тюрк пача къулакъланы
сансыта къычырыб, бир джанына къарагъанлай,
мингбаш узалыб, пачаны терлеген бетин суратлы
къумач бла сюрдю.

— Онглу муслиманла, онгсуз муслиманла-
нла тюбге нек саласыз?! Бизде уа, Эресейде, къонакъла-
гъа алай къарамайдыла, — дей, биягъы таулу къу-
лакъланы сагъайтды.

Бир саубитген къазахлы да:

— Къудайдан къоркъмайдыла, — деди.

— Айтылгъан ачхагъа да ючюшер алтын къош-
дугъуз! — деб къычырды Алий.

Къынгыр бычакъла къозгъалдыла, пача акъ бай-
ракъчыкыны силкди. Мингбашха сёз берилди. Сакъ-
лагъанла, асыры сылыт болгъандан, терилерин сюр-
талмай башлагъандыла. Букъу джабышхан бетлери
бир талай сокъмакъ ыз болгъанды.

Мингбаш къара къолну кёкде ойнатады:

— Джарты, джазыкъ муслиманла, бери иги ты-
нгылагъыз! Бу такъыйгъадан ары, аны сыйы, Сол-
тан патчахны пачасы эркинликни аскер бычакъла-
гъа береди. Аланы тамадалары уа менме. Сизни
башларыгъызны сыйпалагъанлагъа сууаблыкъ бол-
маса, гюнах базманларына салынныкъ тюлдю. Алай
а, пачаны тилегин къабыл эте, бир талай къолгъа
тюшгенни сыйрат кёпюрню тюбюне иейик, — деб къа-
ра къолланы он бармагъын да джайды.

Олсагъатлай учаргъа хазыр болуб тургъанла,
ары-бери мычымай, юслерине мыллык атдыла. Ха-
джилликлени ал къауумундан бёлюб оноуланны тут-
дула. Аланы ичинде Алаудин да бар эди.

Мингбаш акъ байракъчыкыны ёрге кёлтюрюб,
энишге бошларгъа башлагъанлай, Къантулукъ акъ
шатырны ичинден чартлаб чыкъды. Ол, мингбашха
джууукъ къысылыб, неле эсе да айтды. Алаудинни
ызына бошладыла. Аны саз бетине къан урду. Мы-
чымай байракъ энишге тюшдю. Къалгъан тогъузуну
боюн джиклерине, тогъуз къынгыр бычакъ хауаны
джыра, джююлдеб тийдиле. Тогъуз баш алларына
тюшдюле, тенгеклери артларына аудула...

Кюн къыздырады, кёб болмай исилеген хаджи-
ликле энди къалтырайдыла. Экеуленден сора къы-
мылдагъан болмай, тобукъларын таш зыгъыргъа бош-
лагъандыла. Аланы аллары къыбылагъа айланыбды.

— Солтан бир аллах! Сизден тилекчибиз: сакъ-
лагъыз бизни, гюнахлы джанларыгъызны! Не айтса-
гъыз да разыбыз биз — мискин джанла! — деб ба-
ры да бирден шеждеге аудула.

Мингбаш мыйыкларына кѳол джетдире:

— Абудуллах пачаны Солтан патчах ийгенди. Аны бусагъатда окъугъанына сыйынмагъан болса, аны сыйы ючюн, тюрк аскерлени аскер хорламагъанды, къалгъанланы боллукълары да ма алачады,— дей, сойланаб тургъанлагъа бармагъын тутду.

— Сизге къонакъ болуб келгенлени ичинде ауругъанла бардыла,— деди Рамазан.

— Сора уа?

— Ауругъанга къарагъан не адам уста, не дарман, не кирсиз суу, не кысылыр джер джокъду. Мындан ары бир мадар болмай эсе, къалгъаныбыз да сыйлы Кябагъа джеталмай къалабыз. Бир кесекни ичине бир талай адам ёлдю, бир талай адамгъа да къарын ауруу тийгенди...

— Юч минг адамны ичинде сениге энчи сёз берилмегенлей, ашыкыгъанынг тюз келе болмазмы? Гырджын къабынынг тауусулмаса иги болур. Алай болса да, Джабраилны джууукълаша башлагъан заманы джете башлагъан болур. Ол джазыу болур, сени тилингден тартыб кюрешген,— дегенлей, пача, юйчюкден чыкъды да, минг башха хыны къарады. Мингбашны бети акъ учхунча болуб, тюеден ашыгъыш тюндю.

— Гяурла бла бирге гяур топракыны басыб айлангандан эсе, муслиман топракыда сарыубеклени ауузларына тюшген да игиди. Алай а сизден ызына къайтхан болса, айтырсыз. Мен шам Стамбулда эм бай пачаланы бириме. Бери кёчюб келликдеге джол бошду, алагъа не джаны бла да уллу болушлукъ боллукъду. Бери муслиман топракыгъа келликле ала таза муслиманладыла. Бу дуняа огъай, ол дуняа да аланыкыды. Ол себебден, гяурлагъа байлыкъларын къоймай, сатыб алтын этиб келсинле. Алтын къайда да джарайды. Аллай юйдегилеги мында не да хазырды. Мени дангыл тюзлеримде бир талай джюз таулу юйдеги орналгъанды. Аллах кёредди, ала къалай аламат джашайдыла. Руссдан аладан сора да кёбле къачыб келедиле.

— Бюгюн болумча тюбей эсегиз а,— деб ауузун ачды Рамазан.

— Огъай, былайда эки сёз болмасын. Ётюрюк къурусун. Ма бу джашны атасы бир уллу элде тамадалыкъ этеди. Бу да сизденди, кеси да сизни бла

келеди. Муну ётюрюк айтыр кёзлери джокъду. Бизде ётюрюкге джол джокъду. Аны айтхан билексиз, бутсуз болады. Хар зат кесини орнундады,— дей, Къантулукъну чакъырды.

Ол ышарыб пачаны аллында тобукъланды, акъ абасыны этеклерине эринлерин джетдирди. Аны къараб кёргенлей, Рамазан Алийни къулагъына шыбырдады: «Алан, была бир талай ишни да баджарыргъа излей кёреме. Мени сау къалгъаным да аны ючюн болур»,— деди. Алий да кёзлерин кысыб шыгъатлыкъ этди.

Къантулукъ кеси таныгъан адамла таба къаралмай, бир талай затны тизди. Тюркюлени кёкге миндирди, джерге тюшюрдю. Кесини юсюнден а ханпар айталмады. Рамазан бёркюн кёлоуна алыб, нелени эсе да айта башлагъанлай, хаджиликлени бири аны бёркюн башына тартды. Ол алай этмесе, ол башсыз къалыргъа башлагъан эди. Алада кесингден онглу сёленген сагъатда башынгдан бёркюнгю алыргъа болмайды. Не ючюн десенг, алада ол уллу кёллюкге саналады.

— Къонакъла, бусагъатдан келишиу къагъыт этерикбиз. Бизни ызыбыздан сыйлы Мекка бла Медина шахарла орналгъан къралны келечилери келликдиле,— деб бир талай ауур хызенчикни пачагъа узатды.

— Келликле да болумну айтырла. Аллыгъызда джолла кыйындыла. Сизге кёб тюрлю джаула чабарыкыдыла: джаныуарла, къум араблыла, шайтанджинн дегенча. Ачхагъызны, къалгъан сыйлы затыгъызны келечилеги бериб, Сауд араблыланы мухуру урулгъан къагъытчыкыла алыгъыз. Ала дженгилдиле, башха адамгъа керек тюлдюле, киши аланы сизден сыйырлыкъ тюлдю. Берген затыгъызны ары Кябагъа барсагъыз сау-саламат алырсыз. Алгъынча, даулашырыкъ, ма бери къарачыгъыз,— деб мингбаш хаджиликлени кёб болмай тууралгъан ёлюкдеге бурду.

— Боллукъ бирди да, бирди!— деб, Рамазан къаманы чыгъара башлагъанлай, Алий кёлуна урду.

Джыйылгъанла ох-гух этген сагъатда пача бла мингбаш, Къантулукъну да биргелерине алыб, акъ юйчюкге кириб кетдиле. Была сёленген ол кесек заманны ичине, сени джауунг да аланы кёрсюн, джы-

ланлакы бир тюрлю бир базыкъ башлылары басыныб, ёлюккени сюеклерин кемире, тууралгъанланы къалгъанларын бошаб, баш сюеклерини ичинден талгъыр башларын къарата эдиле...

Атылыб къалгъанла кысылыр джер болмай, ичер суу, ашар шхууур джеттишмей, чыкыгъан джерлери, джууукълары, тенглерин кезлерине кёрюне, тангнга аман бла чыкыдыла. Азиядан келгенле: «Ой, кыу-дай! Мейли-мейли,— деб не этсенг да, не айтсанг да джукъ айтмай эдиле. Айтсанг, айтмасанг да болуш-лукъ болмазлыкъын биле болурла. Къалгъанланы кыой да кыой: Гыллай бла Алаудинни да тишлери ачылмайды. Эринлери ышаргъан адам кёрмезсе, бары да баш тёбендиле.

Экинчи кюн намазлыкыгъа уюб тургъан хаджиликкеге кыуанч хапар келди. Хар ким кыулукъларын тындырыб бошагъандан сора, юч джюзден артыкъ тюе, аллай бир да атны алларына сюрюб, сатыу-алыу этген кюпселе джетдиле. Келир-келмез улоуланы сюргенле тюелени тёппе-тёгерек тырма тартыб джатдырдыла. Аитыб кыояргъа, базар бурууча бир зат болду. Базар ачылды, сатыу башланды. Кюпселен чыкымагъан зат джокъду: кийиз юйчюкле, омакъ кийимле, зем-зем суу, хурмала-мур-мала, ашарыкъ-ичерик!..

Не этерик эдиле, ёле эсек да салкынынга кириб, суу ичиб, бир джукъ чайнаб ёлейик дегенча, хаджиликке сатыучулагъа аууз мардаларын бередила. Алайда тюрк кюпселе тамам джюрекден кыуандыла: ёмюрлерине сатылынмагъан эски дарманларына дери да сатылды.

Бир кыыргызылы Рамазаны билегинден тута:

— Аке, шундай бир къарачыи! Шу бизни кымыздан беш къат кыымматды,— деб зем-зем сууну кыобурада чайкъалтды.

— Тейри, къарнаш, анга ким да ийнанныкъды. Бизде къарачай айранны багъасы да джокъду. Аны киши сатыб бермейди, алайына къандырадыла суусабларын. Биз айран бла кымызгъа мындан ары мындан да бек тансыкъ боллукъ болурбуз,— дей, таулу кезлеринде джыламукъларын тыялмай, бир джанына бурулду...

Джолда керек болса деб, ууакъ-тюек ачкачыкъ болмаса, къалгъанын Сауд араб къралны келечиле-

рине бериб, бирер сары кыагъытчыкыны алдыла. Хурджуулары бир кесек дженгил болуб солуулукъ табдыла. Алай болса да джашаулары, бир кюнден бир кюннге аман болуб баргъан болмаса, бирда-бирда ити болургъа унамады. Хар кюн сайын бир талай ёлюкню чунгургъа атадыла. «Кыудрет» деген кемеден Къара тенгизге ёлюкюн суугъа атдыла эселе, кыуу ёзенде уа элли тенглерин джаныуарла кыыжылдай тургъан терен уругъа кыуйдула.

Рамазан кийиз шатырдан бери кыараб тенгине былай айтды:

— Алий, сен кыалай сюйсенг алай айт, мен билгенден, была бизни бу кыутсуз джерге тыйыб, не сылтау бла да хурджуучуларыбызны бошатыргъа дыгалас этедила. «Джаханимни кёрмей, джандетге кёл салмазса» деб аны ючюн айта болурла,— деди.

— Анга ма бу кыуу джер да шагъатды. Бизде ариу тауларыбыз, джюрекле да быладан ариудула,— деб Алий шагъатлыкъ этди.

Заман заманы бла былайгъа насыбсыз джанла джыйыла тура болурла. Алай болгъанлыкыгъа, не сын таш, не кыабыр джокъду. Анда-мында бир уллу тёбе кёрюнеди. Эшта, атала-анала, джууукъ-тенг адамыбыз Кыбагъа кетгенди, ол барыбызны да гюнахларыбызны кыурутуб келликди деб сакъласала, ала-ны бир кыаууму ма быллай чунгурлагъа тюшюб кыала болурла. Кертиси бла да: «Джашыгъыз шейит болгъанды, кыабыры муслиман топракъда къалгъанды»,— деб, сары кыагъытчыкъ келиб да кыалады. Сууабыны кыуллугъун этген адамланы айтханларына кёре уа, муслиман топракъда кыалай-алай да тёнгеге кыалса, ол джаш-къарт болса да — ол сууабды. Аны кыабыры нюр джанарыкъды. Аны джууугъу, тийреси да уллу сууаблыкъ табарыкъдыла. «Насыблыны насыбы дженгди»,— деб кыоядыла.

Джарлыланы кечелери да къарангы, кюнлери да къарангыды. Ингир болгъанлай, бирери-бирер быстырны алыб, аяз тарта, тынчлыкъсыз чибинлени кыыстайдыла. Тылпыу кече да сорушмайды, кюндюз кыызгъан зыгъыр тангнга дери да алайлай турады. Аллай кечелени биринде сыбызгы согъулгъан бла сызгыргъан тауушдан чынгыл кыаяла зынгырдаб тобредиле. Хаджиликке чартлаб эшикке чыгъадыла.

— Биз джол усталабыз. Бизни Абдуллах пача

пйгенди. Хайдагъыз, джолгъа хазыр болугъуз,— деб бир талай тюрклю, шатыр-шатырны аллына барыб, къозгъаб башладыла.

— Анга уа баурубубз бла да хазырбыз,— деди Рамазан.

— Алгъы бурун бу керекди,— дей, тюрклюлени тамадалары болур эди, бир тыкъбитген, биртюмефлик алтынчыкъны кёргюздю.

Ала ючюн да телегенлерин ангылатыргъа кюрешдиле, алай болгъаны ючюн ангылагъанмы этерикэдиле, кеслери айтхан болмаса, башха сёзю сан этмедиле. Былада бир келишиу боллукъ эсе да, Кантулукъ да джетиб тюрклюлени джакълады.

— Мени, сени ёсдюрген, акъыллары экибизден да асламыракъ къартларыбыз да бардыла. Аланы айтханларына да бир тынгыласанг.

— Мен сени ышаргъанынгы джаратмайма, Къантулукъ! Алай болса да, не амал: былайда энтда бир кюнню къалгъандан эсе,— деб, танг белги бере, джолоучула ауушха таяна башладыла.

КЪУМ ТЮЗ

Ауушдан аугъандан сора, джолоучула къауум-къауум болуб, бир талай бёлюмге бёлюндюле. Улоула бла минер атлары джетишмейди. Хаджиликлени кёбюсю джаяуду. Таулуланы караванларыны аллындан къонгурау къагъылгъан тауушчукъ чыкъды. Аны джол усталаны бир устасы такъгъанды. Джолоучуланы сагъышларын чачдырыб, башларын ёрге тутдурур ючюн. Ажымсыз, ол былагъа аман кёз бла къарай болмаз. Джаханым ёзенден къутулгъанларына бетлерин сылай, андан арыларына сагъыш этмей, хаджиликлени кёзлери-башлары джарыды...

— Рамазан, сен адам айтханны ангыла. Биз ма бусагъатда башлагъан къум тюзлени учлары-къыйырлары джокъду. Алада кесинги бутларынг бла джюрюб онгдургъан огъай ёсенг, джарагъан атлагъа миниб да, джангыз джанынгы Къабагъа кючден джетдиресе,— дей, Гыллай атын ойнатды.

— Ким айтхан да ол тюлмюдю,— деди Рамазан.

— Алай эсе, къой, онгсузладыла деб алагъа болушханынгы, биз джукъ айтсакъ, аланы джакълаб

ауузубузгъа чабханынгы. Кёрмедингми, таза муслиманланы къалай этгенлерин? Игиси, суйюб айтама, кесибиз джолда къалыб кетерге боллукъбуз. Андан эсе, биз бирер джарагъан атха минейик, бирер джарагъан улоуну сюрейик да быладан айырылайыкъ— деб Къантулукъ да Гыллай джанлы болду.

— Сау бол, атасы да юреталмайды алай,— деди Алаудин да.

— Ата джуртдан бирге чыкъгъанбыз, бирге ёлорбюз,— дей, Алий бир джанына бурулду.

Алаудин сакъат кёзюнден химилин сюрте:

— Джигит, артда сокъуранырса. Биз айтханны этсенг, кесинге да, бизге да аман болмаз. Алай болмаса уа, айыб этме...— деб сёзю артына дери джетдирмей бёлдю.

Рамазанны тынгылагъанча кёрюб:

— Ма, кёремисе аны? Бети да, ма бу джансыз къумча саз болгъанды. Ол атда барса, бармаса да, кесин да элталлыкъ тюлдю. Андан эсе, аны атдан тюрюб джумушакъ къумда джаяу бардыргъан игиди. Нек къарайса алай? Терсми айтама?— дей, Къантулукъ бир бети аман черкслини кёзлери таба кёргюзючю бармагъын силкди.

Рамазанны кёзлери джилтинлеча джана:

— Къантулукъ, сен муслиманмыса?

— Муслиманма!

— Ийнанмайма.

— Алхамдюлюлла, муслиманма!..

— Да сора, кесингча муслиманнга киндиги кесилген бир онгсузгъа къалай къатылыкъ этесе? Сен бу джерни адамы— болушургъа керексе.

— Мен да бурнум бла уа суу ичмейме. Мен билген бла анга игини этеме.

Гыллай атыны ауузун тарта:

— Даулашмагъыз. Къум тюзледе къалгъанланы ол дуняда юлюшлери алакат боллукъду. Сиз айтхан черксли былайда бастырылмай къалса да, ол дуняда тынчылыкълы джатарыкъды.

— Айтханыгъызгъа ийнанмагъанлыгъым тюлдю. Алай а аны орнуна кесигиз шейит болсагъыз къалай болур?!— деб тынгылаб келген Алий да сёз къошду.

— Джашла, танг атады. Сиз экигизге къайтара-

ма. Сиз кесигизни кьалтакчыкыла этиб турмагыыз да, сизден тамадалагыа, сизден кёбню кёргенлеге тынгылагыыз. Бир-бирибизни айтханыбызгыа келишейик. Бу арыгыан кьауумдан айырылыб кетейик. Сыйлы Кябагыа заманында джетейик,— дей, Алаудин да созду.

— Кьум тюз эркин, кенг кёрюнеди. Кетеме дегени аллын киши да тыяллык тюдю. Алай а бир зат барды. Улоуладан, атладан, азыкьудан, суудан кьсратыргыа киши да умут этмесин. Былайда бир-бирибизни кьоркьутургыа, тюрк аскерле сакьламайдыла. Бирге чыкьганбыз, бирге джолоучу боллукьбуз,— деб Рамазан иги таукел айыртыб айтды.

Рамазан бир кьауум тенгини халилерин тюз кёрмейди. Ол Ибрахимни юсюнден джукь сагындайды, кьоркьуб да кьалмайды. Даулашханы да кьалмайды, тюзлук джанлы болургыа кюрешеди. Хаджилкленни, сандан бири болмаса, бары да Рамазан джанлыдыла. Бу кьауум а, анга ариу айтыб, болмаса, ачуланыб да кёредиле. Ала, аны кесин бошлаб кьоймай, ызындан кьууугьанлай айланадыла.

— Сатыб алган атым бла улоуума кишини дауу болаллыкь болмаз. Джарлы—джарлы нек болады? Эшта, сизни башыгыыз игилик излей болмаз. Абына-сюрюне джюрюсенг, билirse. Энди бизни айтханыбызны этмей эсенг, тийме бизге, ишибиз джокьду сенде. Алай болмаса уа, айыб этме. Хар ким кеси кьарыуун кёрюр,— деди Алаудин суулугьуна узала.

Кьангулукь ауузун кьысды. Алай а бети тюрлю-тюрлю болду. Аны кьоллары кьалтыраб, чубар бет алдыла. Гыллай атха кьамчнини танытды, джюрюш алдырды. Рамазан да ызларындан кьарай: «Кьайдам, тейри, джаныбыз сау болуб а, сизге тебетиб а кьоймазбыз»,— деди. Ибрахимни да кёзюне кёргюздю, эсине тюрлюдю.

Джолоучула гитче джаханимден чыгыб, уллу джаханимни эшиклерин ачдыла. Таулула улоуларын да сюрюб, ёмюрлеринде джангур кёрмеген араб кьум тюзлени кьыйырындан кирдиле. Аллары кьум, артлары кьум, онг джанлары кьум, сол джанлары кьум! Кьалайгыа кьарасанг да, кёз джетген джер кьумду-кьум! Джол уллу кьораталмасала да, энгда бир тынчлыкьсыз кюнню ашырдыла. Кёк чууакьды.

Булут ышан да джокьду. Кече кючюн атханында да иссилик сынмайды. Кьондюз джюрюген кьыйын болгьаны себебли, кече да солуу алалмайдыла. Атлыла тохтамагьанлай, бир-бирине кьысылыб, кьушмуш боладыла. Асламысы уа джаяудула. Танг джангы ата, джолоучулары арасында даулашыу чыкьды.

— Муну бурну кьынтыр болгьанлыкьгыа, бу джолгыа устады. Ол аны кьынтырын-чунгурун, узакьын-кьысхасын, кьыйынын-тынчын да беш бармагыын билгенча биледи. Бу Кябагыа экинчи кере бардады,— деб, накьырда сылтау бла Кьантулукь бла Алаудин Гыллайны алгыа чыгьардыла.

— Да биз а—тюз тюз бурну болгьаннга разыбыз. Ол тюз джол бла да бардырыр,— дей, джаяу баргьан кьауум да Рамазанын кёргоздюле.

— Даулашыу кёбге бармады. Тогьуз-он атлыдан кьалгьанла бары да Рамазанга разы болуб, аны тамадагыа айырдыла. Кавказдан чыкьганла, юч джюзден аслам бола, малкьар джашны айтханына тынгыларгыа айтыб, аны тамадалыкьгыа бары бирден бегитдиле...

Кьум тюз тенгизча чайкьалады. Тёппелеринден тик энишге тийген кюн джылтырагьан таякьларын аякь табанларына дери ётдюреди. Акьыл-балыкь болмагьан джашчыкь мизни эмегени джауорун кьалакьларыны ортасына чанчыб, ауурлукь этгенча, тюрлеринден кьум кьыздырыб, башларында кюн кюйдюрюб, аяз ышан да кьакьмай, тау джалпакьлада юрениген таулулары башлары кьатышханды, санлары ауур болгьанды. «Мен кюнме! Сен муслиманса! Сен а гяурса!» — деб, джолоучулары айыра болмаз кюн. Барына да бирча кьатылады. Не десенг да, атлылагыа тынчды: ала джерден ёрге айырылыбдыла. Джаяула уа, аякьларын дженгил-дженгил кёлтюредиле, не ючюн десенг, аланы чарыкь олтанларындан ётуб, табанлары джырмыланганды. Кьызгьан табагыа ууакь чабакьчыкьланы ат да кьой!

Таулу джаш джолну алай тамамлы да билмейди, алай болса да, ол тириди, барына да бирча джан аурутуб айланады. Ала да аны кьалгьанладан айырыб бек сюедиле, айтханына тынгылайдыла. Ол ауургьанны кёрюб, джунчугьанны эслеб, болушлукь ке-

реклини билиб, алагъа бир мадар этмей къоймайды.

Уллу Эресейден хаджиликге атланган хаджиликле он къауумгъа бѣлюнгендиле. Ала улоуларын башха-башха сюредиле. Хар къауумну джол устасы, бирер башха джолгъа айырылыб, хар бири башына табыча этдиле. Не этерик эдиле, хаджиликле бир-биринден айырылыб, кау-кау болдула, бир-бирин кѣз туурадан аджашдырдыла. Рамазан джол усталагъа алай ышанмайды. Ала кеслерин адам ышанырча да джюрюгмейдиле. Артыкъсыз да, аланы тамадалары Къагтулукъдан айырылмайды. Джаш кѣксюл, кюл белги, маштакъ араб атчыкыгъа да миниб, тѣртюллетгенлей айланады. Ол бир алларына чыгъар, бир артха туракълар, бир алларын тыяр, бир артларын джыяр. Сакъ болуб, кѣзлени алмай, къулакъланы джанлатмай, хар бирин эслегенлей айланады. Аны таныгъанла, абына барсала да, Рамазанны кѣргенлей, ышарыгъа кюрешиб, чам этедиле, бюкленген беллерин тюзетедиле. Ол аууругъанла бла къартланы къатында тохтаргъа эчдю.

— Чыкыгъансыз къыйын джолгъа. Энди артха туракълау джокъду. Барлыгыбыз хаман алгъады. Кесигизни къатдырыгызы, санларыгызыны тюзетигиз, джигит болугъуз! Алгъа, тенгле! Кертиди, аллындан ангыласакъ, къыйын джолгъа чыкъмазлыкъла да болур эдиле. Мындан ары ызыбызгъа къайталгъан болса, туудукъларыбызны туудукъларына деричин да айтырбыз. «Бѣрклю башыгызыгъа джаулукъ къысмагызы, ёлю гѣбелеклеча кесигизни отха атмагызы» «Ата джуртундан чыкыгъанны бѣрю ашайды»,— деб. Алай а, мен айтханын тыш адамлагъа джаймагызы,— дей, Рамазан билгенича ангылатыргъа кюресди. Алай айта, улоуланы алларына маштакъчыкыны джортдуруб кетеди.

Джюклери ауур улоула болмаса, кѣбюсюне минерге ат джокъду. Атланы, тюелени да хурджуналары къалыла алгъандыла. Сайлаб — сайлаб Къантулукъ джан аууругъанла джарагъан атлагъа мингендиле. Къантулукъ, Алаудин, Гыллай — была Рамазанны ызлагъан да этедиле, ол аланы къатларына барса, булутланы тартхан къарангы кечеча къаралгъан да этедиле.

Ол да аланы сансыз этиб:

— Алий, суу бла ашарыкъ сени бойнунгдады,— деб хар кимге бирча юлешдириб бердиреди.

— Ауругъанла бла къартлагъа сууну эки къатмы берликме? — дей, ол да муну айтханын этеди.

Кеслерине базынганла Рамазан айтханга сыйыкныкъ болмаз эдиле. Ала да, къалгъанлача, ачхаларыны орнуна бирер сары къагъытчыкыны алгъандыла да, амалсыздыла. Ауузлары сѣлешсе да, хурджуналары джукъаргъанды, алгъа барыр джерлери алай къалмагъанды. Аны бла биргелей, хаджиликлене бир къауумундан къалгъанла, Рамазанны айтхакындан чыкъмайдыла...

Бир талай кюн джолдадыла, алай а къум тюзлени учлары-къыйырлары кѣрюнмейди. Къалайгъа къарасанг да сары зыгъырдан сора джукъ джокъду: не тау, не суу, не къырдыш, не чегет, не джаны болгъан джанууар, не къурт-къумурса ышан! Кѣз туура къарам — къумду-къум! Джанлары болгъанла да къумгъа къатышыргъа башлагъандыла: табыгъатха къууаныб, эс бѣлюб къарамайдыла.

— Алан, уллушалбар, суу ышангъа къачан джетебиз? Мен ангылаялмайма, джолну къыйырына джол къошулуб бармай эсе, бир стауат орун да кѣрюнмейди? — дей, накъырда сылтау бла Рамазан джол усталаны бирине сорду.

— Къайдам, оллахий, джетерге уа керек эдик. Алай болса да, джигит, сакъ бол. Артдан билirse. Тенглеринген узакъ айырылма. Сени ызынгандыла,— деб, атына къамчини джетдириб, бир азгъын тюрлючюк къарамдан ташайдн.

Улоула созулгъандыла, алларына къычырыб эшитдирилмайса. Аланы алларына артларына да Рамазан къараргъа керекди. Аны джетешмегенча кѣрсе, тишлерин кѣргюзе, Къантулукъ джолоучуланы керексиз джерде тохтатады, солургъа керек болса уа, гузабалатады. Аны уа хаджиликле ушатмайдыла. Рамазан ол айтханын этмегге да кюрешеди. Алай а, джол устала да Къантулукъ джанлы болсала, ала айтханын этмей да болмайды. Ала, тилни бир этиб, ичер сууну аз этдиле. Рамазанга ачыу болуб, артгысытны къолларындан тартыб алды. Энди суу, ауругъанлагъа болмаса, аякъ юсюндегилеге берилмей башлады. Былайда анга джан аурутхан джол уста-

ланы бири бла Рамазан танышады. Ол аны адам тил ангыларча кѣруб, аны бла ушакъ этеди.

Рамазан тюркчюкюню къатына кысыла барыб:

— Шыйых къудукълагъа къачан джетерикбиз? — деб сорду.

— Тюз барсакъ, узакъ тюлдоле. Алай а не айтыргъа билмейме: мен кесим да аджашхан болурламы деб турама.

— Сен джол устаса. Бу кыйырсыз тюзле бла ненча кере ѳтгенсе?

— Эки джыйырмадан артыкъ болур.

— Да, сора уа?!

— Мен да адатма! Джюрегим эрий башлагъанды. Ичингде къалсын, джолла кѣбдоле: заманында джетдирир, джолда къалдырыр. Эшта, сиз экинчи джол бла бара болурсуз, — деб, андан ары соза башлагъанлай, тюркчюню къара бети чыммакъ-акъ агъарды.

Джолну ѳрге джолну букъулатыб, джол усталаны тамадалары джетер-джетмез, арам-къарам этмей, арыкъ тюркчюкюге къамчини тѣшеб башлады. Аны бла да къоймай, аллына сюрюб кетди.

— Алий, мен быланы чотларын джаратмайма. Айт: ауругъаннга, саугъа да, — деб Рамазан тенгин джолоучулары алларына чабдырды...

Къум тюзледе эки къумукълу бла бир абазалы ѳлдоле. Адетлериндеча тохтаб аланы бастырыргъа мадар болмады. «Аллах бирди, файгъамбар хакъды, ишек джокъду, дуня хаухду!» — деб, Къантулукъ Кяба таба къолларын джайды. Аны ызындан джол устала бла Алаудин, Гыллай джетдиле. Сафар — джолоучулары тамадасы — алгъа чыгъа:

— Муслиманла, муслиман топракъда, бу джерледе джолоучу ѳлсе, бастырылмады. Джел келеди, ѳлюк шейит оба болады. Анга башха адамны кыйыны къошулургъа джарамайды, — дерге, кыйысы эсе да:

— Атангы джаны ючюн, мен къарнашымы кюн азыгъы этиб, къуртхамы ашатырыкъма! — деб, бир-эки нѳгери бла къумну къазыб башладыла.

— Аллахдан сиз табыгъыз: джандетлени эшиклерин джабдыгъыз. Аланы тѳнгеклери къум тюзде кълалса да, джанлары уа Фердаус джандетни тѳрю-

не ѳтуб айланникъ эдиле, — дей, Къантулукъ да ушатмай, атын уруб джанлады.

Турцияда къан багъа бериб алгъан дарманлары джукъгъа да джарамады. Алдаулукъ болгъаны белгили болду. Аны ичгенлей, къарын ауруу тийиб кълалды. Джаяула кыйналыб атлайдыла, Тау къумукъдан джангызгъа бара, зикир бла чыкыгъан даргин джаш актылындан чыкыды.

— Ай, хомухла, тирилиз! Таулада айланган бутларыгъызны тюзлеге хорлатмагъыз! Суугъа да узакъ кълалмагъанды, — дейди Рамазан.

Ала да: — Хо, — деб тириледиле.

Дагъыда ары-бери бурулуб джыгъылыб тургъанланы эслесе:

— Къара былагъа, къара! Юйюгюзню кѳзюгюзге кѳргюзюгюз. Анда аталарыгъыз, аналарыгъыз, къарнашларыгъыз, эгечлеригиз сакълайдыла. Артыкъсыз да, сабийлеригиз бла суйген кызыларыгъызны кѳзюгюзге бир кѳргюзчюгюз! Огъай, алай джыгъылыб кълалыргъа джарамаз. Бизни джашауубуз алкъын алдады. Бизни сан этмеген джерде кълалыргъа умут этмегиз. Бизни таула сакълайдыла. Биз ызыбызгъа кълалтыргъа керекбиз! — дегенлей, сюркелиб турургъа кюрешедиле, бир-бирин тутадыла.

Рамазан, кеси да тапдан атлагъысыз болгъанды: джукъусу кълалды, солууун алмагъанлай, джортханлай айланады. Аны аллына къарыулары тауусулуб, тѳрт аякъланыб, сюркелирге кюрешгенле чыкыгъанларында, анда тѳзюм кълалмай:

— Айыб этмегиз, джюйюсханла, атладан тюшмесегиз болмайды, — деб, Рамазан Гыллайгъа кълалтыракъ айтды.

— Ауузунгу джаб! Ачма! Энди бир ачылса, джабалмай кълалыргъа да болурса, — дей келиб Алаудин герохха узалды.

— Атангы хораларындан тюшноре болурса, джигит! — дей, Къантулукъ да бир джанындан джетеди.

— Къум тюзледе харам болургъа излемей эсенг, мындан ары тилек тилеб, бизни аллыбызгъа буруу болма, — дегени бла биргелей, кълаласын кынындан чыгъарыб джылтыратды Гыллай.

— Чыкыгъан джерине джыйыгъыз сауутларыгъызны аны, кесигизге айланыргъа болурла, — деб, оир талай кълал узалыб, Алаудин бла Гыллайны ат-

ладан алдыла. Аны ызындан да кьвалгъанланы тюшюрдюле. Къантулукъга тиерге уа базмадыла: аны джол устала да кьоруулай эдиле...

Рамазан бла Алий бир элчиледиле. Ала сууукъ таякны да бирге тутхандыла. Ол себебден, джашла джолочулукъда да бир-бирин тутадыла, бир-бирин джагълайдыла. Алагъа джол усталаны бири, аллындан да тахса бериб, болушханлай турады. Аны аты Илиясды. Алай а, аны ызындан ызлагъанлай айланадыла, ишекли болсала, кьамчини тешейдиле. Сафар огъай эсенг, анга Къантулукъ да хыны-хуну этеди. Рамазаны джаулары аслам бола башладыла. Ала таша огъай, туура да ачыкъ джаулукъ этедиле. Таб тюшгенлей кьама бла чабадыла, шкок бла атадыла, ат бла теблетирге кюрешедиле...

Толу отуз беш кюнню джолдадыла. Аллаи бир заманы ичине не булут ышан кърюнмейди, не джанур тамчы таммайды, не салкын аязчыкъ кьакъмайды. Барадыла. Джол а созулады. Хаджиликлени бир кьаууму алларына, артларына кьарагъанны да кьойгъандыла: ала джанларындан умут юзгендиле. Джанларындан умут этгенлени ушакъларына тынтласанг да: «Къалай да джангылдыкъ?! Быллаи кьыйынлыкъ бла джандетге киргенден эсе, джарлы джерибизден чыкъмай, джаханымни джети кьатына кетген кѳб да игиди, — дей, бири бирине тарыгъадыла, ичлеринден терең ахсынадыла. Тышларындан соймгенлерине билдиргенден а аллах сакъласын!

Рамазан, тѳгерегине да кѳз-кьулакъ бола, кѳзлерин аллында кьарамдан алмайды. Бир кюн, энди бир солуу да алайыкъ, боллукъ бирди деген акъыл бла Рамазан, маштакъны джортдуруб улоуланы алларына чыкъгъанлай, сейир зат эслейди: «Арабий, бу не затды?» — деб, кьууаныргъа бла бушуу этерге билмей, Илияс эсине тюшюб, тѳгерегине кьарады. Кьарамдан джангы чыгъыб, эски кьарачай юйню четен оджагъыча, бир кьыйыры джерде суйреле, бир кьыйыры да кѳкде уча, уу джылан созулгъанча бир галгыр булут кѳрюндю.

Таулуну излегенине ашыкъгъанча, Илияс тюбюнде атчыгъын акъ кѳмюк этдириб джетди. Аны джерт-джетмес тыли тутулгъанча:

— Атладан дженгил тюшюгюз! Башларыгъызы джерге уруб бауурланыгъыз! Улоуланы да джатды-

рыгъыз! Ахырзаман келеди! — деб сѳзлени чалдыра кьычырды.

Хар ким баш мадарын кѳре, бирери бирер джерде джатдыла. Алий, кьайры тас болду эсе да, думи болду. Сафарны кьаууму да бир улуу тѳбени джанына тѳнгерегендиле. Рамазан маштакъчыгъын джатдыралмай, джюген билеклерине кьадалыб тургъанлай, Алийни сагъышын эте, кьум тюзге кѳз джетдирди. Бир талай джюз адам ышыгъы болмагъан джерге ауунагъандыла. Сандан бир улоу болмаса, джерден ѳрге кѳлтюрюлген кьалмагъанды. Бир кесек зманчыкъ, ѳмюр джашауларыча, узакъгъа созулду. Не сакълайдыла, не боладыла, алкын киши билмейди. Джан дегенинг не десенг да татлыды. Бир кьыйынлыкъ бир кьыйынлыкъны унуттура барады. «О, не болса да болсун: джашау алайсыз да кесине алай тансыкъ этмейди! — деб, сагъышка киргенле да джеттешедиле. «Алийим, не болдунг?! Ибрахимни джойгъанладамны кьол джетди экен? Огъай, алай болургъа мадары джокъду! Арабий, биз кимге артыкълыкъ этгенбиз! Огъесе... кьайда да таякны базыгъы снгсузгъамы теджеледи?! Ары бир кьыйырын артыкълыкъ этгенлеге да бир узатсанг а!», — дей, Рамазан кеси аллына сѳлеше тургъанлай, кѳзню ачыб джабхынчыннга, бир ачы таууш келди. Аны ызы бла джатханланы юслерин джаба, джатмагъан улоуланы да кѳкте учура, кѳз илингенден джукъ кьоймай, болгъанны тас эте, кьапна-кьаралыб кьум джел шуулдаб озду. Рамазан кьадалгъан джюген билекле кьолунда кьала, кюл белги алашачыкъ, кѳкте чыгъа барыб, чарсха кьатыша, тас болду. Джашда кѳкте чыгъа барыб, кьум тѳбеге тюшдю. Акы насыбына, Рамазан кьумгъа бери чыгъалмазча терең кѳмюлмеди.

Дангыл тюз кьум тѳбечикледен толду. Джаны болгъан кьалмай ачыкъ кѳкню тюбюнде джанлары саулай кѳрге кѳмюлдюле. Рамазан эс ташламады. Ол, тылпыуу тыйыла, юсюн кьара тер басыб, адам кьыйын кирмеген обадан кьобду, юсюн-башын кьагъа тѳгерегине кьарады. Джукъ кѳрмеди. «Арабий, джукълаб тура болурмаммы», — дей, бутун кьара кюлтюм этгинчиге чимдеди. Ол иги эс джыйыб кьараса, эски тѳбеле ачылыб, тюрлю-тюрлю шейит ѳлюкже чыкъдыла. Адам баш сюекле, бут джиликле, кѳкюрек

негиле джер-джерде агъаргъандыла. Рамазан чыкъгъан тебеден да эки узун къол къарагъанды. Таулу джаш баш тюклерине къадалды. «Тоба-тоба, бу не аламатды: олсагъатха этлери кемирилиб, сюекле уа къалай болуб къалдыла?!— деб, ауузун ачыб, къычырыргъа башлагъанлай, бир къум тебе келтюрюлюб, тюбюнден бир адам чыкъды. Рамазан, къутургъан адамча, къачар къайгъыгъа кирди. Алай а бутлары айтханын этмедиле. Дагъыда бир къум тебе келтюрюлюб, Илиясны башы къарады. Таулу ары бурулду. Алгъа чыкъгъан ёрге турду, муну таба тебреди. Джаш бери бурулду. Келген къабыргъасындан ауунады. Рамазан аллына атлады. Биягъы ызындан тебреди. Бу тохтады. Ол да тохтады. Рамазан эс ташлаб, Илиясны къатына баргъанында, ызындан келген кёзден тас болду. Ол Сафар эди.

Рамазан бла Илияс тебелени асламысын ачдыла. Туюле, солургъа джатханча, кишиден болушлукъ излемегенлей, башларын ары-бери силке, къыйналмай къобдула. Рамазан, къаза барыб, Алаудин бла Гыллайны да чыгъарды. Бу экисини къулакъ тешиклери огъай, бурун кемирчеклери бла ауузлары да зыгъыр бла бителиб эди. Гыллайны онг аягъы къымылдагъан да этеди. Алаудинни уа джаны тённгегин къоюб кетгенге ушайды. Ол къаппа-къара къаралгъанды. Адам тюрсююне къарарча тюлдю.

Таулу Илиясны чакъырыб:

— Тутчун ма муну былай,— деб экисин да тешик болгъанларын ариулаб, ары-бери созуб башладыла.

— Зуккугъа джан кире башлады,— деб, Илияс Алаудинни бутларын тюзете тебрегенлей:

— Тогоуул этдиле!— дей, джансыз тургъан хаджилик, къычырыкъ-хахай эте, кёнчек аууна къадалды.

«Энтда эт аллай аккагъа джюн тартма» дегенча, бу экиси Гыллайгъа бурулдула. Аны ауузу къургъакъсыб дыгалас этгенча кёрюб, Рамазан Гыллайны ауузуна тюрюлю. Ол, кёзлерин ача келиб, Рамазанны эслегенинде, дженгил огъуна ызына джабды. Ол а, аланы андан ары сакъларгъа мадары болмай, къуйрукъ джумушакъларына олтуртуб, адамларын

джокълады. Санагъанында, отуз сегиз адам джетмеди. Джол усталадан къоранч джокъду...

Окъуучу ангылай болур. Табигъатда, адам улу ийнанмазча, аллай сейир затла боладыла. Уллу джел джетсе, къум тюзде огъай, таулада да тереклени тамырлары бла къобарыб, къаяланы оюб, юйлеча уллу ташланы узакъ джерге кёчюреди. Бир къауум джерледе аллай зат бир талай тергелиб тургъан замандан сора къайтарылады...

Илияс Рамазанни алгъындан да бек сагъышлы этди:

— Рамазан, энди мен мындан ары чыдаалмайма. Арты къалай боллукъ эсе, бола берсин, антсызды тохтаса, мени джюрегим кёбе-чёге башлагъанды. Джылны ма бу заманында, ма бу джаханим джерде, шыйых къудукълагъа беш къычырым къалды деген сагъатда, акъ джинилени къанат джеллери джетиб, сюйген муслиманларын джанлары саулай, обала этиб кетеди,— деб, андан ары болумун айта башлагъанлай, Къантулукъ бла Сафар джетиб, биягъы джол устаны биргелерине алыб кетдиле.

Рамазан тамам ангылаб бошады. Ала не да этиб, джолоучуланы алтын ачхачыкъларындан айырыргъа излегенлери ачыкъ болду.

— Бусагъатха дери чыгъалмагъанла сау къалмагъандыла. Аланы джанларын джан алыучу билиб алгъанды. Аллах аланы ол дунияларын кенг этсин. Амин!— деб Алаудин бла Гыллай да сау къалгъан улоулагъа миниб, Сафар бла Къантулукъну ызындан айландыла, алай а бетлери салкъын эди.

— Тур, Рамазан!— дей Илияс, чыпчыкъ къартчыгъаны тюбюнден ычхынганча, Сафардан къутулуб, таулуну сагъышын аяытды.

Джаш илгениб къобду. Ауузу бла сёлешмегенлей, Илиясха къоллары бла кёргюзюб, экиси да биягъы обаланы къазыб башладыла. «Ма энди муну, огъай аны»,— дей, онбеш тебени башын ачдыла.

— Къайдады Алий?! Не болду ол? Аны тас болуб къалыргъа мадары джокъду! Бу сауланы ичинде огъай, ёлгенлени ичинде да джокъду,— деб Рамазан акъылындан чыгъаргъа джетгенди.

Рамазан энтда юч обаны ачды. Сени джауунг да аланы кёрсюн! Чыгъаргъан чыгъаргъанлары къаппа-къара къаралыб, дингизча кёбюб, адам тюрсююлери

к'ялмагъанды. Бирини тили тышына чыгыб, баш токъмагъындан эсе уллу болгъанды, тишлери ачылыб агъарадыла, бирини джаягъы кынгырына кетиб, терсине къарайды, бирини кёзлери локърала болуб, адам къоркъурчады.

— Ай медет! Мен сени алай тас боллугъунгу билсем, кёз къабакъларымы тюрбюне джыйсам да, аджашдырмазгъа кюреширек эдим! Энди, къалай эт дейсе, Илияс?! Тауларыбыз джыларла бу затха. Ары бурулсам, чынгаб ёрге къобады, бери бурулсам, кёзлерин джандырыб башын артына атады, аллыма атлаб тебресем, ызымдан ачыуланыб джортады, аякъларымы тик уруб тохтасам, бети тюрлю-тюрлю болуб, сир къатады, мадарымы тауусуб, къатына джууукълашсам, нелени эсе да мурулдай, меннге ташланы атады. Мындан ары уа?!— деб Рамазан джашсыз тюзлени зынгырдата кычырды.

Джолну джол узуну ол болушуб келгенле, хар ким къарыуундан келгенча, таулуну къатына келиб къучакълайдыла. Джуммай-джуммай кёзлеринден исси джыламукъла акъгъан болмаса, Рамазан ала-ны бирине да джууаб къайтаралмайды.

— Рамазан! Ой Рамазан! Кёрмеймисе, кетиб барадыла?! Ёрге тур! Суу алай кёб тюлдю,— дей, Алий атдан чынгаб тюшеди.

Рамазан, тенгини ауазын эшитгенлей, секириб ёрге турады. Аны тили ачылады, кёзлери джанадыла, бетине къан урады. Ол Алийни кёкюрегине кыса:

— Къайданса? Ол дунияданмыса?!

— Айтма алай. Бу дунияданма.

Алайдагъыла, Алий келтирген къобура суудан ауузларына бирер тийриб, суу болгъан джерге мыллык атдыла. Алгъа кетгенле уа къарамдан ташайгъандыла. Рамазан, къум тебеледен кёзлерин алалмай, тегерегине къарай барады. Аяусуз джелни кючю бир къауум тебени джангы кюшханлыкъгъа, эски тебелени уа ачхан этгенди. Къызыл къумну ичинден джер-джерде адам сюекле къарайдыла. Хаджиликге баргъан муслиманлагъа джетген кыйынлыкъгъа адам теъалмазчады.

Рамазан Илиясны бууады:

— Тюркю, джашырмай айт. Бу не сейирди? Бы-

ла къайдан чыкыгъандыла? Джажанимлени бири былайда орналгъан болурму?!

— Къарачайлы, сен билмейсе, мындан ары бялик болурса. Мен сизге болушханым ючюн джанымы аллыкъдыла. Аны ючюн да бир зат болур эди. Анда, юйде кългъан юйдегиме кълалй этейим ансы, мен этерни уа биле эдим.

— Да сора не этерик эдинг да?

— Этиб а не этерик эдим? Ма былай кетгеним бла ызыма къайтмай кълыр эдим. Азмыды джер. Бизге кълайда да бирди. Абудуллах пачадан бек кълан киши да ичерик тюлдю. Ол кеси Стамбулда тургъланлай, мында былайда не бола тургъланын кёре турады. Аны оюуу болур, Кълантулукъ бла Сафар сизни Кълбагъа джетеригизни излемейдиле...

Кёб болмай джабылгъан болур: джангы джюлюнген баш токъмакъ къум тебени бир джанындан агъарыб, бир джанындан да эки узун буту къараб турады. Арлакъда да кеселеккелеге ушаш эрши джаныуарла джангы ёлгенлени кемиредиле. Рамазан атын тохтатды. Аны бети акъ кългъытча болгъанды.

— Муслиманла, боллукъ болуб турады да!— деб Рамазан атдан тюшдю, баш тюклеринден тутду.

— Не болду? Къларама тегерегинге,— дей, Алий бла Илияс да атладан тюшдюле.

— Сиз нелени айтасыз?! Кёрмейбизми дейсиз? Была кимледиле? Рамазан ёлюклени кесине бурду. Ала кимледиле десенг, эгиз джашладыла, Хасан бла Хусейдиле. Турцияда алтын ачханы бериб, сары кългъытчыкъланы алгъан сагъатда, къл салгъланлада ала да бар эдиле. Ол заманда танышхан эдиле джашла Рамазан бла.

ШЫЙЫХ КЪУДУКЪЛА ЮЧДЮЛЕ

Джолоучулукъ тынчымыды? Тынч болмаз ансын, джер юсюнде киши кълмай джолгъа чыгъар эди. Тёрт-беш кычырым джолну узунлугъу мингле бла кычырымлагъа созулду. Рамазаны ариу, сыйдам бетине джыйрыкъла орналдыла, сагъланына акъ тюкле кюндула.

Олсагъатчыкъда чыгъаргъан болур эдиле: суу гыбытны ары-бери соза турадыла. Экинчи кълудукъну

кбатында да Сафар шкогу бла сиелиди. Ючюнчюден Къантулукъ суу чыгъартыргъа кьоймайды. Рамазан джетер-джетмез кишилигин танытды. Хар ким суу ичдиле, бетлерин-кьолларын джууудула. Бир заманда, энди бир тынчаяйыкъ деб башлагъанлай, бир кычырыкъ-хахай чыкъды.

— Сен, кяпыр, Солтан патчахны айтханындан чыкыгъанса,— деб, Сафар бла Къантулукъ Илиясны тую турадыла.

— Кесигизге айланса табсыз болмасын — дей, Алий джетиб Къантулукъну кьолундан кьамчисин алды.

Эки джаны да сауутларына узалгъанлай, андан ары базмай, сирелдиле. Илияс да джолоучулагъа кьошулду.

— Энди акъылым а болгъа эди: сени къара те-нгизден ётдюрмез эдим.

— Мени да энди акъылым а болгъа эди. Ол заманда Басхан ёзенден чыкъмаз эдим,— деб, Рамазан джанлаб баргъан Сафарны ызындан таууш этди...

Бу юч кюннге дери таууланы ызларындан келген татарлыла бла башкьуртлула кёрюнмейдиле. Ажымсыз, ала не аджашдыла, не былача бир зарауатлыкыгъа джолукъдула, не башха джолгъа бурулдула. Ансы была къайры тас боллукъ эдиле. Тауушну эшитирми эдиле деб, Рамазан Илиясны шкогун алыб, кёкге айландырыб бир-эки кере атды. Алай болгъаны ючюн сарыубеклеге ушагъан мазаллы кеселеккеледен сора джукъ кёрюнмеди, неда таууш келмеди. От джилтинлерин аямай кызыдыргъан кюн да, саргъалгъан къарамдан ташайыб, кюн батхан джаны кызарды. Арыб, сылыт болуб келген джолоучула исси кьумгъа тешелгендиле.

— Алий, сен джол усталаны кёз туурангдан аджашдырма, мен тегерекге бир кёз джетдирейим — деб, хаджиликлени джокълай, арлакыгъа джайылды. Джатыб тургъанланы барын тинтиб къарады. Сафар бла Къантулукъну эслемеди. Изледи, чабды-джортду, алай болса да, ала тас болдула, учдула-кюйдюле, табмады. Рамазанга кыскынык кирди, Илиясны айтханлары эсине туюдю. Рамазан бла Алий айланыб, ёрге кьобаллыкъланы ёрге тургъуздула. Аллай къарыулары болмагъанланы да ачхалары бла сары къагытчыкъларын алыб, сахтиян артмакылагъа

джыйдыла. Бир джанына айырылыб тургъан Алаудин бла Гылайгъа джууукъ бармадыла, джукъ да айтмадыла. Ала джайылыб, джол усталаны школары бла бычакъларын да сыйырдыла. Сауутланы джолоучуланы тирилерине бериб, къалай этерлерин да юретдиле.

— Джашла, сакъ болайыкъ. Иш таб туюдю. Къум тюзлени аманлыкычылары чабаргъа боллукъдула,— деди Рамазан.

— Къарангы кёз байланыргъа башлагъанды. Джаныбыз тёнгегибизни ичинде болуб, сиз айтхандан чыкъмазбыз,— дей, бир талай джаш бирер эски шкокну алыб сиелдиле.

— Рамазан! Ой, Рамазан! Сафар ма мындады! — деб, кьудукъла табдан Илиясны тауушу чыкъды.

Была джетерге тюркюлю, ызына да къараматгъанлай, къарангыгъа ташайды. Была, суу алгъан заманда эслемегениклерине, кьудукъланы биринде былай джазылыб турады: «Джолоучу, джолунг тюз, тынч, джууукъ болур ючюн, былайтын озуб, быладан суу ичген адам быллагъа алтын, не кюмюш ачхачыкъ ат. Алай болмаса уа гюнах, айыб да кесингде къалтыкъды. Артада сокъуранырса...»

Ким билсин, не ючюн джазылгъанды алай. Аны билген алай тынч болмаз. Къайдам, быланы къазгъанла келиб ариулабмы кетедиле? Огъесе аманлыкычыламы хайырланадыла? Алай болса да, джан къалдыргъанлагъа, бир джукъ атмай, киши да озуб кете болмаз. Рамазан да, джан хурджунундан чыгъарыб, бир талай кюмюш сомну джез быргычыкыгъа бошлады. Сомла, быргыны зынгырдатыб, талай такыйкъланы барыб турдула.

Джашла, аладан бери айырылгъанлай, бир шышачыкъ табдыла. Рамазан кьолуна алыб, ары-бери бурду. Сафар бла Къантулукъ джолоучуланы не джаны бла да къоратыр джанындан болгъанлары белгиле болду. Рамазан сагышха бёлениб, кёзлерини кёслери алларына джабылгъанларын тыялмай тургъанлай, мийикде къайда эсе да хауада от джарыкъ чыкъды. Была бла келгенледен къайсы эсе да кимни эсе да чакырады деб, джаш джукылагъанланы уята тургъанлай, атланы бирине миниб, дагыда бир джол уста къачды. Аны ызы бла кёб да мычымай, тыпар-тупур эте, ат чабхан бла шкок атылгъан тау-

ушдан толду да кьалды. Кьум тюзно кеси бетли бирер маштакь ачыкьгьа миниб, джангыз тишлери агъара, мазаллы къара адамла шкоклань да алларына тутханлай, онгсуз болуб, сойланыб турган джолоучулары кьуршаладыла. Аланы ичинде Сафар бла Къантулукь да керюндюле. Тири джашладан беш алты шкоклу да алларына турдула. Бир кьаууму да кьамаланы чыгъардыла. Алай болгъаны ючюн, джюзден артыкь сауутлу адамгъа не этерик эдиле? Рамазан тенглерини алларын тыйды, чот табсыз болгъанын анылатды.

Сафар аманлыкьчылары ичинден чыгъа:

— Джарты муслиманла, джаныгъызыны бек сюйгенча керюнесиз. Ол себебден, аны сау кьаллыгъын излей эсегиз, джан хурджунларыгъызда мухурлу кьагьытчыкьларыгъыз бла кьалгъан алтынчыкьларыгъызыны ма бу беркге атыгъыз. Алай болмаса уа, сау Азрет-Алийни кьынгыр кьылычы кьылкьыярды,— деб, чыммакь-акь хорада башын ёрге тутуб тургъан бир кьум араблыны кергюздю.

Джангы кьобханланы бир кьаууму, ёмюрлеризде кермеген къара адамланы кергенлей, кьалтырадыла, титиредиле. Асламысы уа, уруб кьойсала да кьымылдар кьарыулары болмай, джукьлайдыла. Ала суу келиб болгъанны ала, от тюшюб кеслери кюе тура эселе да, хапарлары джокьду.

— Нек тынгылайсыз? — деб бнягъы Сафар кьычырды.

— Не дединг? — дей, Рамазан алгъа чыкьды.

— Кьулакьларынгы бителгенлери ариуланмагъан эсе, тазалатырбыз, алай а...

— Алай кьалай этесиз? Бизни кьагьытчыкьла бла сизге ким ача берликди. Ала сизге аллай бир керек эселе, ма ал! — дегени бла Рамазан эки секириб, тюрклюню джалан башына шкокну арт джанын аямай джетдирди.

Сафар, ийман да чакьырылмай, башы хантус болуб атдан кетди. Эки джаны да бир-бирине тик кьарашыб шум болдула. Аманлыкьчыла атлададыла. Хаджиликле уа — джаяу, тюблеринден кьарайдыла. Ариу табигьатха бир тюрлю бир эрши сурагь тюшгенди.

Гыллай, андан ары тезалмай, джан кьоркьтуун эте, кьаптал хурджунуна узалыб, эки сары кьагьыт-

чыкь бла бир мелте кьызенчикни башы чачылыб тургъан тюрклюню юсюне атды. Бир бурмачач, акь тишлерин ача, башын ары-бери булгъай, кьагьытчыкьланы окьуду. Тамадаларына узатды, нелени эсе да айтды. Кертиси бла да кьагьытчыкьлада кёб ача джазылыб эди. Он минг сом чий алтындан. Эшта, была барысыныкьы да болур деген акьылда кетиб тебегенлей, Къантулукь алларын тыйды, тамаданы кьулагъына шыбырдады. Ол аны кьулагъына шыбырдаб, Рамазанны кергюздю. Ала кьозгьалдыла. Оноулан атларындан тюшдюле, адам кьоркьарча, джаныуар бет алыб, ала Рамазанын кьуршаладыла. Рамазан кыны кьараб, тынгылауну ийди. Негерлерини бетлери тюрлю-тюрлю бола, кьатына басындыла. Атдагъыла шкоклань была таба айландырдыла.

— Джашла, меннге не этселе да этсинле! Сиз кьатышмагъыз. Мен сизни ючюн джанымы берирге разыма. Алай а ма бу Ата джуртун сатхан, адамларын джойгъан, керти атыча, кеси да кьантулукьну этген артыкьлыгъын унутмагъыз. Алий, мени атым бла ызынга кьайтсанг, тауларыбызгъа салам айтырса,— деб, кесин кишиге тутдурмай, Рамазан, кергюзген джерлерине барыб сюелди.

Аны болгъанын кьармадыла, анасындан туугъанча кьып-кьымыжа этиб, кьудукьланы бирини кьатына элтиб сир кьатдырдыла. Аякь юсюндегилени барын да тешиндирдиле. Гыллай бла Алаудиннге тиймедиле, кьатларына да бармадыла.

Къантулукь бармагъын ёрге тута, кьум араблыны айгъанын кечюрюб кьайтарды:

— Сизни джигитигизни багъасы минг алтынды. Аллай бирни джыйыб берсегиз, кесигиз да, бу да сау кьаллыкьсыз. Сагъыш этерге заман джокьду.

Хар ким болгъанларын кьармайдыла. Алай болгъанлыкьгъа джукь табмайдыла. Не ючюн десенг, быллай бир зат боллугъун билиб, артда бир джукьларына джарар деген акьылда Рамазан къара артмакьланы кьумгъа басдыргъанды. Алаудин бла Гыллай да асыры эс ташлагъандан, джер-джерлерин кьармайдыла. Алий, кьайдан табды эсе да, беш-джюз сомну акь атдагъына узатды. Ача кьолгъа тюшгенинде, тамадалары шкогун айландырыб, Рамазан таба джандырды. Аны ызындан да джюзден артыкь шкок атылды. Болгъан тютюн-чарс болду.

Алаудин, бурнун бут орталарына бошлай, къашы-
гъан кибиб этген болмаса, джукъ да чыгъармады.
Къоркъгъандан санлары уа къалтырайды. Гыллай
акъ абасыны этегин сөгюб, бир талай алтынчыкыны
быргъады. Алай болгъанлыкыгъа, шкокла дагыда
Рамазан таба джандыла. Къызгъан окъла, джашны
төгерегинде къабыргъаны ташларына тийиб, гютдю-
чюкле бола, джерге тюшедиле. Рамазан, сын ташча,
къымылдамай, сир къатханлай турады. Алай болса
да, кенген ким да танырча, къара чачы чыммакъ-
акъ агъаргъанды...

Шкок атылгъан тохтады. Тютюн чачылды. Аман-
лыкчылыны тамадалары акъ атындан тюшдю. Къал-
гъанла, шокларын джерге бошлаб, бычакъларын
кюнде джылтыратыб ёрге тутдула, адам ангылама-
гъан тилде нелени эсе да айтыб, къууанч тыбырлы
болуб, къычырдыла. Тамада, тюбюнде атын тутуб
барыб, Рамазанны къатында бир кесек мурукку этди.
Ол джашны кезлерине джити къарай, бойнундан
къучакълады, акъ чачын сылаб:

— Джаша! Джигит—къайда да джигитди! Ма бы-
ланы мени кезюмден тутарса. Атха минсенг, кезюнге
кёрюнюр. Бычакъны къолунга алсанг, эсинге тюшер.
Мындан ары джолда сизге киши тирик тюлдю. Ал-
лыкыгъызгъа чыкыгъан болса, бычакъны кёргозюрсе.
Джол ачыкъды!— деб, къум араблы атны джюген
билеклери бла алтын саблы къынгыр бычакъны Ра-
мазаннга узатды. Аны бла да къалмай, Алий берген
бешджюз сомну да къайтарды.

Ингир ашхам бла келиб, аманлыкчыла танг
аласына къумгъа сингиб кетдиле. Юслерине кийим-
лерин да кийгинчиннге хаджиликке Рамазанны къу-
чакълаб тебретиле. Алай а ол ышаралмады: мыдах
эди.

Бу къумну адамларыны адетлери алай кёре эдим.
Алагъа бой салмагъан адам батыр болса, тюрлю-
тюрлю затла бла къыйнаб, тёзсе, башына бош этиб
ийген. Алай болмаса уа, нёгерлерин да, кесин да
къум тюзлеге азыкъ этген...

Рамазан, тенглерин оюлгъанча кёрюб, ол бирлери
уа джарыб, ары-бери чабханларын эслеп:

— Къоркъмагъыз, хомухла, Кябагъа баргъан да
этиб, къайтхан да этербиз,— деб, дагыда ол ала-
гъа кёл этерге кюрешеди...

Танг бюгюн ашыкъмай атды. Кюн накъут-налмаз
таякъларын джерге джайды. Кече уяныргъа унама-
гъанла да къозгъала башладыла. Ала, быллагъа дже-
тген къыйынлыкъладан уллу хапарлары болмагъа-
ны себебли, акъбаш тамадаларын кёргенлеринде,
сейир-тамаша болуб, бушуугъа къалдыла. Рамазан,
джашыргъан джеринден алыб, келтириб къагъыт-
чыкълары бла ачха кесекчиклерин чачды.

Ол алагъа бир талай джолда айланыб:

— Таулула, таулу болгъаныгъызны унутмагъыз,
мындан ары джол тынчды. Кавказ тауланы кёзле-
ригизге кёргозюгюз. Тенглегенг тенглик, шохлагъа
шохлакъ, джаулагъа джаулукъ этеригибизни да
унутмагъыз!— дей, атланыр къайгыгъа кирдиле.

Ол алай айтханлыкыгына, ол, бу джауумду, муну
суймейме, бу аманды деб, бусагъатха дери кишите
дерт тутмагъанды. Алай а ол бусагъатха дери биле
болмаз эди. Энди уа джаугъа джаулукъ керек бол-
гъанына шагъат болду. Хар миллетни ичинде онг-
лусу, онгсузу болгъаны, ала тенг болмагъанлары
танылды.

Бары да бир джерге джыйылыб, атланыргъа теб-
регенлеринде:

— Джолоучула, мен да сизни биригиз болдум.
Биз мындан ары да, бусагъатха дери да Рамазаннга
борчлубуз. Олду бизни джаныбызны къалдыргъан.
Ол болмаса, джол устала бла бир талай хаджилик-
ден къалгъанла къум азыгъы боллукъ эдигиз. Ол
къызбай, хомух болса, аны уругъа сюеген сагъат-
ларында, ол не тилекчи болуб, не ары-бери къымылдаб
къоркъса, аны ёлтюрген бла къалмай, барыбызны
да къыйнарыкъ эдиле. Ючюнчюсю, мындан ары
бизге киши тирик тюлдю. Азрет-Алийни пил сурат-
лы алтын бычагъын танымагъан бу джуртлада адам
джокъду. Ол кеси да, патчахны визирини туугъан
эгечини эриди. Энди иги джолгъа!— деди Илияс.

КЯБА

Кече ауурлугъун ата башлагъанды. Алай а мын-
да адам тынчая болмаз: орамла адам джюрюген бла
сёлешгенледен толуду. Къалайгъа къарасанг да,
джер-джерде акъ шатырла къурулгъандыла. Эшта,
джер юсюнде муслиманнга киндиклери кесилгенле,

бери кыюлук кыалган болурла. Мында болмаган миллет джокъду. Акъ адамла, къара негирле, сары индусла бир-бири тилин ангылаялмай, бары да араб тилин джармалаб кюрешедиле. Джантыла келедиле, къошуладыла.

«Ассалам алейкум, сыйлы Мекка»,— деб, была да юслери-башлары тозураб, ариу шахарчыкыны кыйырындан кирдиле. Шахарчыкъ ариу, сыйлы болса да орамчыклары тардыла, эки адам бир-бири-е кысылыб, кючден-бутдан озадыла. Уллу Эресейден чыккыган юч минг хаджилекден минги да джетген болмаз эди Меккага. Ала джерни бир кыйырындан экинчи кыйырына дери чачылыб, «шейит» болгандыла. Аллай кыйынлыкыладан къутулуб, джанларын иерча болуб келгенлени хошкелдиге алларына къарыусуз къартла, онгсуз сабийле, сакъат факырла, сакъат адамла чыкдыла. Ала къолларын кеннге джайыб, аллахны арагъа сала, фыйгъамбарны аты бла садакъа тилейдиле. Ауа-сауа келгенледе, хурджууна дженгил узалмамаган болса, неда джукъ табмаса, кеслери къармаргъа кюрешедиле. Ол тилек айтылгандан сора уа, бир бермей бир кёрчюн, къолларын артына байланырла, муслиман табанла джумушагъынга джарашыу тирле. Мени джауум да, ол джарлыланы кёрсюн. Саз бетлерине къан ыркымла къатыб, къоллары-бетлери джууулмай, ачыкъ этлери кысты-кысты джарылыб, уят-хаят джокъ, кече бла кюнню арасын айырмай, садакъа джыядыла. Аланы къарыуундан келгенча, разы этмей амалын джокъду. Алай болмаса, не биягъы къум тюзлеге кысталдын, не ызынга кеталмазча, кимге болса да бир байгъа сатылдын.

— Бу не сейирди, — сыйлы Мекка сакъат адамдан толуду. Былагъа быллай бир кыйынлыкъ къайда джетгенди? — деб Рамазан Илиясха сора, хурджуунларын къармайды.

— Мында андан сейир затла да кёрюрге. Джугъгъа сейирчиме. Хар затны эслемегенча, кёрмегенча, билмегенча этиб кый. Алай а, сыйлы аллах бла фыйгъамбарны атлары сагъынылса, джугъунгу аяма. Бу сакъат, онгсуз адамланы джашаулары тауусулганды. Ала быллай нек болгандыла десен, кими эмалсыздан джукъ урлаб, кими иелерин алдаб, кими тыш къралладан келиб, ачкасыз атылыб къалыб,

кими тиширыну паранджасын ачыб, кими бийинден къачыб тутулгандыла. Ары биринчи тюшселе, бир къоллары кесиледи. Экинчи тюшселе, эки къоллары да кюледди. Ючюнчю тюшселе уа, баш токъмаклары алынады. Насыбыгъыз дженгсе, ызыгъызгъа дженгил къачарсыз. Алай болмаса уа, алай къалай этгенлерин, кезюгюз бла да кёрюрсюз, кесигиз тюшме-сегиз да. Эсигизде болсун, мында ушакъ этерге, кюлюрге-ойнаргъа болмайды. Аланы оруна тилек тилерге, мындагъылагъа бир зат бла болушургъа керекди, — дей, ушакъны бошалганнга санаб, Илияс андан ары созмады.

Хаджилекле мухурлу къагъытчыкларына бек базыбдыла. Къайда да таулуладача таза джюрек-лиледиле, тюз иннетлиледиле деб тура болурла. Мында алай тюлдю. Мында ким кимни алдаялса, ким кимге артыкылыкъ этиб хорлаялса, ол байды, ол онглуду. Аны адамла огъай, дин да сюеди. Ол бармагъын кёлтюрге, къайсы бири да айтханын джерге тюшюрмей, къалайгъа десе да чабадыла. Аны этеклерин кёлтюредиле, аллында джолун сибиредиле, ызындан кызыу джюрюмедиле, аллына ётмедиле, акъырын шыбырдаб селешедиле. Не джаны бла да аны разы этерге кюрешедиле.

Биринчи тугурукла кыгчырыб башлагъанларында, джол ачылыб, джарыкъ болганында, Илияс быланы бир сансыз джерге алыб барды. Афендиле турганлай, докторгъа барыгъа джарамайды. Алай болганылыкыгъа, бу тюркю быланы адам устагъа элтди. Рамазан эркинлик бермегенлей, аны да, къалгъанланы да къоюб кетгенле, джолда джангыдан чабыуул болуб, бир къаууму ёлюб, бир къаууму да джаралы болуб, бутларын сюйреб къачхандыла. Аланы ичинде Алаудинни сау кёзюне да бычакъ джетгенди. Къалгъаны да, Рамазан къутхармаса, джолда къаллыкъ эдиле.

Гыллай, Рамазаннга да кёз джетдире, Алаудинни тюеден тюшюрдю. Былагъа да кука сёзледен теджей, тенгин Илияс кёрюзген бир сары ташдан джонулгъан эки къатлы юйню арбазына киргизди. Юйню эшиклери ачылдыла, ичинден кыркыма мыйыкчыклары бла бир акъ кийген араблы чыкды. Джол уста тюркю бла, эшта, ол эртдеден таныш болур эдиле: бир-бир бла татлы саламлашыб, къалгъанла-

гъа да ариу къара кёзлерин джумушатыб ийди. Заманн бош иймей, къонакъбай джаралыла къайгылы болду. Алай а аны къол къыйынына ачха керек болгъанын да билдирди.

— Аллахдан сиз табыгъыз, мен быланы джараларын дженгил заманга сау этерме деб айталмазма. Алай болса да къарыууму аямам. Сёзюбюз сёз болсун. Шахарчыладан киши джукъ сезмесин, мен сизни дарман кюч бла сау этерге кюрешгеними. Билген болса уа сизден алгъан хайырым да къорарыкъды, кесиме да бир зат этерикдиле. Сиз къонакъласыз. Алай а мында къонакъ болмайды. Терек салкында олтурсанг да төлерге керексе, алай болмаса уа, джолугъуз тарды. Мен сизни, сизничаланы да джунчуб айланнганыгъызны билеме. Мен да сизнича адамма. Сиз джангылгъансыз, биз джангылмайыкъ,— деб Илияс кёчюрлюгюн тиледи.

— Ой, ёлеме!— дей, Алаудин къолларын төгергине узатды.

— Бармыды джугъунг? Кёб ачха умут этеди,— деди Гыллай.

Рамазан, бир къуу терекни кёргозе:

— Заман бла ойнамагъыз. Ол азды. Джаныгъыздандамы багъалыды сизни ачхагъыз! Ол терекча болургъа башлагъансыз,— деб, кесинден чыгъарыб, бир талай алтынчыкъны узатды.

— Къумукълу, сен къуру тюлсе, кесинги аллай бир джунчутма. Къармачын, бир джукъ табар эсенг а,— деб, Гыллай тенгини джюрегин эритирге кюрешди.

— Доктор, уста адам эсе, мени сау этер,— дей, Алаудин джерге олтуруб, башындан тутду.

Доктор, аууругъанладан хапары болур эди, кёзю башы бла эки къум араблыны чакъырыб, Алаудинни туттурду. Джаралыны алгъы бурун, тешиндириб джараларына къарагъынчыннга, кирсиз этерге керекди. Ол себебден, аны тыш кийимлерин сыдырыб, ич кийимлерине узала башлагъанлайларына, Алаудин кючюн аямай, араблыланы бек хыны тюртдю. Ала, экиси, къабыргъагъа барыб тийдиле. Ауругъан, къутургъан адамча, аууна къадалыб тургъан болмаса, кишини къатына джууукъ нерге унамайды. Къалгъанла онгсуз, къарыусуз болуб келгенликлерине, ол а къарыуун тас этмегенди.

— Къой, тенгим, былай этме. Къайда болгъанынгы бил,— дедиле да, джукъ ангыламагъанында, Гыллай бла Рамазан къолларын артына тутдула, ич кийимлерине дери тешиндирдиле.

Ары дери ынгычхаб тургъан хаджилдик:

— Эшитмедим демегиз, сизден сора кишиге чыкъмасын, артда дауларыкъма,— деб акъ хызенчикни ызындан зукку кёзюн ачыб къараб ахсынды.

— Билиминг болгъан адамгъа да ушайса, алай болса да, сени къызгъанчлыгъынг, къарангылыгъынг ючюн кёб тенгинг джолда къалды. Керекли кюнде, Гыллай, сенден да джукъ чыкъмады,— дей, Рамазан къалгъан джаралылагъа бурулду.

Къуру была тюл, бери кёб ачха бла келмеселе, ызына хазна адам къайтмайды. Насыбы болгъан джалгъа джарашыб башына бир джукъ мадар этер. Алай эталмагъан а не сатылыб кетер, не къайда болса да атылыб къалыр, не тюргеге тюшюб сакъат болуб чыгъар. Алай да, алай да болалмагъан а кюрю төгюлген Кябаны къатына джан бере джатар.

Алаудинни минг сомлукъ хызени ючюн юч минг сом берирге къагъыт этиб, ачханы чачдыла. Алай болмаса да, ачхаларын алгъынчыннга, бекшиш берирге джукълары джокъ эди. Сыйлы Меккада уа джолгъа чыкъ, исиде терек салкында олтур, тюкенден джукъ ал, шахаргъа къара, факъырла бутларынга чырмалыб, бир шай-май бермесенг къоймайдыла. Ары бурул, бери айлан, башынгы кёлтюр, ызынга къайыт-къалай да эт, къайда да ачха-ачха. Алада джукъ тилеген айыб тюлдю, уллу сууабды. Аладан башынгы алыр ючюн а, ненги да атыб къачарыкъса.

Илияс кёсе сакъалчыгъына да узала:

— Докторгъа меннге ышаннганча ышаныгъыз. Ол мында болумну бизни барыбыздан да уста биледи.

— Къайдам, теири, кимге да ышаныу джокъду,— деб, Алий сёз къоша башлагъанлай, къум араблыны шкогуны сабы джетди. Мында башха тил бла ауазын кёлтюрюб сёлеширге болмайды. Аны неге эсе да бирге санаб, анга тюз къарамайдыла.

— Исафил, мен ангылагъаннга кёре, адам юч затха борчлуду: атасы бла анасына, джашагъан Ата джуртуна, ёлюр джеринден къалдыргъан адамгъа. Мында ары да къарама, бери да бурулма, кесинги акъылынг бла джукъ да этме; этерге да ишинг

джокъду. Бетингде къууанч орналмай, хаман ёлор мѣжурну табы урулуб туругъга керек кѣреме,— деб докторгъа джити къарады Рамазан.

— Ашыкъма, ушакъ этер заман да болур. Бусагътада эм керекли затларыгъызны ызындан болугъуз,— деди Исрафил.

— Бек керекли затыбыз ачхабызды. Аны къалай алай да бир зат этиб алыргъа керекбиз.

— Барыб а кѣргенмисиз?

Рамазанны тынгылагъанча кѣрюб, Алий:

— Тубан болуб, джол аджашдырмагъанлыгъыбызгъа, абына-сюрюне бир ариу къаланы тѣгерегине бир талай джолда айланганбыз. Алай а, бизни ары джууукъ да иймедиле: Халифатны сауутлу мюрюдле сакълайдыла. Бизге сиз болушмасагъыз ишибиз таб тюлдю,— деди.

Таулула джанындан сары къагъытчыкълагъа къол салгъанла Алаудин бла Рамазандыла. Ала бармасала башхалагъа бериллик тюлдюле. Алаудин ынгычхаб джатады. Рамазан бир талай джолда джокълагъанды. Алай а джукъ да тюзеталмагъанды. Мында кесинги мискин, джазыкъ этиб джюрюмесенг болмайды. Сауд араблылада — кѣб бил, аз кѣр,— терслик бар эсе да, тюзлюк джокъ эсе да, керме, билме, эшитме, айтма, сорма. Ол сени кибиклени ишлери тюлдю. Аны оноун этерге кишини эркинлиги джокъду. Онг джанынга къымылдасанг, тилекчи бол, сол джанынга айлансанг, кѣзлеринги къыс да джюрегинги тазала. Мында кърал джорукъ къыйынды. Хар адамны атлагъаны ёлчелениб барады.

Кюн тийди деб къууанма, кече болду деб джылама. Бу дунияда джашау сеники тюлдю, ол дуниягъа джол ач. Сыртынгдан урса, башынги тут, джагъангдан тутса, къапталынги теш, хыны этсе, ариу айт, ариу айтса уа, джыламукъларынги бошла. Башханы джашауна сукъланма, анга зарлыкъ тутма...

Ол кюн огъунакъгъа Илияс шахаргъа айланыб келди. Ол, терлеген бетин джеиг учу бла сюрте, былай айтыб башлады:

— Айтырыма сиз ийнанмазгъа да болурсуз. Сиз алкъын кѣб затха таза джюрекни бошлаб турасыз. Ма мен — сизни аллыгъыздагъы тюрключюк—бетине салкъын аязны тарга, таныгъанларымдан киши кѣрмезми эдим деб, тѣгерегиме къарай бара тургъан-

лайыма, татарлыланы джол усаларындан кесиме ушагъан биреуню эследим. Кенгден таууш этерге къоркъга, исси къумда аякъларымы мийик кѣлтюре, аны ызындан къалын тереклеге кирдим. Ол да, къызыгу атлаб, аякъ тауушумдан илгене да башлады, алай а мени таныгъанында, ызына бурулуб къучакълады. Мен а, не билейим: ол мени джети джаханимни бирине ашырыб тура кѣре эдим. Аны да анга Сафар айтханды.

— Заман сакъламайды. Башкъуртлула, къалгъанла уа не болдула? Сормадынгмы? — деб сѣзюн бѣлдю Алий.

— Ол тюздю. Мен анга ачхачыгъымы да бердим. Айтхан эдим да. Мен да сизге къошулгъанма. Мен энди Ата джуртуму кѣрмезге болурма... Сизни Ата джуртчуларыгъызны уа не этгендиле? Аны юсюнденди ушакъ. Аланы чотлары табсызды. Артыкъсыз да ала бла сизге. Бизге башхасы джокъду дерге боллукъду: биз аллай затланы кѣре тургъанбыз. Биз къайда да адет алайды деб турабыз. Сиз соргъанла Мекканы кѣрмегендиле. Ала бери джеттинчинге, джолда сатылгъандыла. Сиз эркишилей къалыгъыз, алагъа къайгъы этмегиз. Бирин къоюб, бирин айттайым. Мындан алда бир талай джылда, сиз джанынданды дей эдиле, Къантулукъ деб биреуленни башчылыгъы бла Судан бла Сириягъа джюзден артыкъ хаджилик сатылгъанды. Аны арымагъан бутлары энтда мында джюрюген хапары чыгъады. Андан сакълыкъ къурумасын. Башхаланы сора эсегиз а, аланы хапарлары да былайды: джартысы джолда къырылгъанды, бир къаууму джалгъа джарашханды, къалгъан кесеги уа садакъагъа джарашхандыла. Эшта, аладан ызына къайтырыкъ аз болур.

Рамазан узун кирпичлерин джерге бошлай:

— Барыбызны юлюшюбюз да бирчады. Ачханы къалай алабыз? — деди.

— Мууал болмагъыз, эсигизни кетермегиз. Азрет-Алийни къылычы болушурукъду. Алай а тузакъгъа тюшмезча болсун,— деб сѣз къошду Исрафил да.

Доктор къылычны хапарын визирге билдирген болур эди. Халифатдан чакъыра келиб, Рамазанны алыб кетдиле. Мындагъыла да къоркъуб, къалай этерге билмей тургъанлай эки сакълауулу бла бирге Ра-

мазан ауур артмакъланы келтюрюб келди. Ачханы санадыла да—бергенлерини ючден бири болур эди...

Къурман байрам джууукълашханды. Шахарчыкъны ичи адам улудан толгъанды. Таулула, алгъынча болмай, шахардан аджашмай, урланмай, ызларына къайтадыла. Ары дери уа тышына нѣгерсиз, шагърейсиз чыкъгъан, ызына къайтмай эди. Къалай алай этседе да, джанларын а къолларына алгъанлай айланадыла. Къалайдан да къоркьюу, бушчу кесине тансыкъ этмей сакълайды.

Адам аякъ тынгандан сора, Исафил Рамазаны чакъырыб :

— Кавказлы, мени историядан, географиядан да аз хапарым барды, уллу окъууда да окъугъанма. Алай болса да, кесингден кючлю, джукъдан хапары болмагъанлай да, сени билиминги тюбюне салыб, сени суйгенича джюрютюрюкдю. Аны сен бла мен хорлаяллыкъ тюлбюз. Сиз, узун сѣзюне къысхасы, ачхагъызгъа сакъ болугъуз. Бир кесегин ууакъ этигиз. Огъурсуз Халифатны эгерлерине тюшмезге кюрешигиз. Бек керекли болмаса, шахаргъа аз чыгъызгыз. Биринчи, джууунугъуз. Экинчи, аякъларыгызгъа бусхул чарыкъла алыгъыз. Аны бла биргелей, оналтышар метр акъ къумач алыб, киндигизни тебен джанындан тюбюне чырмагъыз.

— Кесибизни аякъ кийимлерибиз джарамаймыды сора? — деб Рамазан онгсунмагъанын билдирди.

— Рамазан, алай тюлдю.

— Къалай?

— Сен айтханча болса, нек келгенсе? Келдингми, джанынги сакъла. Кябагъа ненча кирсент да, анча джангы чарыкъ киерге керекди. Пасыкъ адамла басхан джерни басхан аякъ кийимле ары кирирге джарамаз. Эм къыйын затланы бири кирир джерди. Мен сиз къауумну сыйындырыргъа кюреширме...

Къынгыр бычакъ къоркъутуб, болгъан муслиманла нюр джаннган Кябаны тѣгерегине бир талай къат болуб тизилдиле. Алтмыш минг адам саф-саф болуб, Къурман байрамны сакълайдыла. Зикир да бара, ала да бара, Мавра бла Сафра деген дупшурланы биринден — бирине къара тер басыб чабдыла. Бирем-бирем кириб, кѣк бла джерни ортасында тургъан къара ташны да джаладыла. Хар бири, бирер алтынчыкъны ташны тешиклерине атыб, Зем-зем суудан ичдиле,

кеслерин мискин этиб, кѣзлерин агъартдыла. Бир талай ъмюрню эмилген къара таш не къаты болса да, адам тилледен хыртды-хыртды болгъанды. Аны чунгурчукъларында къанатлычыкъла уяла этерчады. Кюнню юч чагъында ол чунгурчукъла ачхадан толуб тазаланадыла.

Гылын къушлача къонуб тургъан таулула, азаныны таушун эшитгенлей, орунларындан секириб къобдула. Алайсыз да, тынчылыкълы тынчайырча къонакъ юйлери джокъ эди. Гыллайны къаууму да быладан аламат болмаз эдиле. Ол танг атмай эшикден тюшдю. Джангы къоба тургъанла сейирсинген кѣзлерин аны таба бурдула: Гыллай аладан джанлаб айланыучан эди.

— Джылан къабындан джийиргенгенча джийиргенмей, афенди, таулуланы къалай джокълаучу болдунг? — деб Алий, барына да эшитдире, самаркъау эте сорду.

— Алий, алай къалай айтаса? Ата джуртчуларына артыкълыкъ этгени ючюн бастырыкъланыб, разылыкъ алыргъа келген болур,— деди къайсы эсе да.

— Аны ауур джюкню келтюргени кѣлне джетмей, ол тѣрт бюклениб, къыркъ джылгъа чыкъгъан джаш адам болса да, ач джыл къууут къапчыкъчыкъ табханча, кѣзлери къарангы эте, юсю, анасындан туугъанча, джалангач болгъанында, айбатын сол къолу бла джабыб, джюз джылгъа чыкъгъан къарт кишичикча ынгычхай, бетин къара тер басыб, тик къабыргъадан тырнакълаб, ѳрге чыгъа да ызына кете, бу джарыкъ дунияны унутхан огъай эсенг, ол дунияны фердауус джандетин да унутхан эди. Ой уллу аллах, сен къараб тураса! Бизни ичибизде алай муслиманла да бардыла! Шыйых, къайда къумукълуладан джыйгъан алтын ачханг? — дей,биягъы Алий кюлдю. Къалгъанла да ышардыла.

Гыллайны салкъын бетине сууукъ тер урду. Ол, не ызына бурулалмады, не аллына атлаялмады, не джукъ айталмай, кенгден кюрен тартхан бурнун джерге бошлады. Аны болуму таб болмады.

— Алий, сен да терссе. Гыллай, кѣлюнг къалмасын: муну быллай бир къылыкъчыгъы да болады. Айт кереклинги, къолдан келгенни этербиз.— деб. Рамазан джюреклене джумушатды.

— Биз аллай накъырдаланы силдер джерде уа болмагъаныбызны ангыларгъа керекбиз. Келгеним аны ючюндю: аман-иги эсек да, бир джерден чыкъгъан таулулабыз. Ол себебден, Рамазан, былайда тамада сенсе. Биз мында бир джерде турмагъанлыкъыбызгъа, бир-бирибизден айырыллыкъ адамла тюлбюз. Созмайым. Къурманлыкъны бирге этейик деб келгенме,— дей, чырпа къашларыны тюбю бла Алий таба эрши къарады...

Базар шахардан чыгъыб эди. Джол уста Гыллайды. Ол бурнун баш эрнинден айыралмай, тар орамчыкълада адамланы ары-бери тебере барады. Орамчы оюнчулагъа сейрсингенча, сабийле быланы ызларындан тизилгендиле. Гыллай, аланы алай этгенлерин ушатмай, къоркъутургъа умут этиб, бир джанына къарагъанлай, ала кюлюб, сызгъырыб, тюкюрюб, ууакъ ташчыкъланы атыб башлайдыла. Амалсыздан, ол кезлерин аллына айландырса, бурну да аланы ызындан бошланады. Базаргъа джууукълашыргъа сабийле батыр болдула. Бир къаууму быланы алларына чыкъдыла. Джашчыкъланы бири Гыллайны ызына къаратыб, бири да бурнундан чыбыкъчыкъ бла тюртдю. Гыллай тюрленди, кезлери къартчыгъаны кезлерича джандыла, баш эрни бурнун теберди, къара мыйыкълары ёрге-ёрге сир турдула, эринлери къалтырадыла. Сабийле, кау-кау болуб къачдыла, алай а арлакъгъа барыб, бары да бирден тиллерин чыгъардыла. Гыллай, басыныб тургъан адамланы ичинде ызларындан къууама дегенлей, бир сакъат къартны басыб, джыгъылтды. Къарт богъурдакъ таууш этиб кезлерин агъартды. Къайдан чыкъдыла эселе да, бир джез бычакълыла Гыллайны къуршаладыла. Гыллай аны ючюн деб, хурджунуна узалмады. Не этерик эди, Рамазан эки бешсомлукъ алтынчыкъны узатыб, нёгерин башына бош этдирди. Сойланган къартны уа, скойреб, топракъ бурууну артына къоратдыла.

Гыллайны бурнуна сабийле огъай, уллула да сейрсине эдиле. Аны бурнуна, ийнанмай, джалгъан бурун къошханды деб тура эдиле.

Экинчи кюн Мина деген тюзге джыйылдыла. Бир эки деб он айрыкъуйрукъ иркни, Ибрахим файгъамбар белинден эки кесген сослан ташны юсюне салыб, боюнларын тартдыла. Къурманлыкъдан тогъу-

зун араблылагъа чачдыла, джангыз бирин кеслери къабдыла. Къычырыкъ-хахай эте, садакъа джыйгъанла Зем-зем суу алыб джетдиле. Хаджиликле да къызыу-къызыу хурджунларына узалдыла, суудан ичдиле, бютеу джети санларын кирсиз джууудула. Аны бла да къалмай ала тилекчи болдула, кёкге-джерге къарадыла да саф-саф тизилиб, сары иблисни сурагына джетишер ташчыкъ атдыла. Къара джинле бла шайтанладан, дининден чыгъыб, гяурну иннетине киргенледен сакъланыргъа, джаханимни джети эшигин джабыб, джанделени нюрюне бёленирге, керти дуниядан юлюшлю болур ючюн, иблисни туююб, ёрге къобмазча этдиле...

— Рамазан, быллагъа бир кез джетдирчин, быллагъа не айтыргъа боллукъду? — дей, Алий кёзю башы бла кёргюздю.

— Къый, аланы аллах кенде къойсун. Аланы барына да эс бёле тебресек, ол дунияда къалай боллукъ эсек да, бу дуниядан къуру къаллыкъбыз. Сёзю аз эт, къулакъланы бите, кёзлени джаб.

Хаджиликле, бири бирин теблей басынганлыкъгъа, ауузун къымылдатыб, дууа окъугъан болмаса, ауазын кёлтюртюб сёлешмейдиле. Алай а, къолларынг бла кёкюрегинги ишлетиб тебермесенг, кесинге джол ачаллыкъ тюлсе. Бир заманда, алтмыш минг муслиман намазгъа уюб тургъанлай, эки къум араблы бир джашчыкъны къолларын артына байлаб алыб келдиле. Аны тюртюб джыйылгъанланы алларына чыгъара:

— Бу кяпыр иблисге алдатханды кесин,— деб онбеш джыл болгъан сабийни башын джассы дюккючге саладыла. Аны ызындан да, джукъа акъ сакъалчыгъын да кюн джылтырата, бир муккур къартчыкъны тартдыла. Экисин да бир джерде бауурларындан джатдырдыла.

Намазгъа уюгъанла ишлерин бардырадыла, аланы эслеменгча этиб, шеждеге ауунайдыла.

— Энди таякъ бла тюерик болурла?

— Фу! Бир тохта! Болдунг!— деб Рамазан Алийге хыны этди.

Намаз бошалды. Халкъ аякъ юсюне сюелди. Ауузундан джукъ чыкъгъан болмай сакълайдыла. Аллай бир адамны ичинде тиши агъарыб ышаргъан кёрмессе. Къайдан чыкъды эсе да, къыппа-къызыл

кѳумацха чырмалыб, кѳанпа-кѳара бир мазаллы араблы чыммак-акъ кѳынгыр бычакъны джылтыратыб чыкѳды да кѳалды. Джатхан эки джан да сѳлешмейдиле, кѳалгъанла да кѳымылдамайдыла. Тынчылыкъ бузулду. Кѳк абасын бир джанына кѳайыра, мангылайы бла тогъуз-он кере тартылгъан сархыны кѳанатындан бир бурулгъан кѳагъытны чыгъарыб, шериф окъуб башлады: «Бу, аллахны кѳолан чочхасы, иблис теблеген джерни кѳрахат этгеним азды деб, энтда джарыкъ кюнню кѳэуне кѳараргъа умут этеди! Джансын джаханимни отунда! Ол тѳлмюдюз, аллахха кѳуллукъ этерге келген хаджилени атхан садакъларындан, кѳара ташдан урлагъан?! Ол гудучуду! Ол муслиман тюлдюз! Бу дунияда джашар ючюн, биреуню затына зарлыкъ этгенди. Джокъду мынга, ол дунияда огъай, бу дунияда да джашау! Ой, уллу аллах, эшит! Ма, былайды боллукълары: джан бериб, джан алыб, мискин этмей джюреклене, джол джабыб кѳалгъанлагъа кюрепгенлени! А бу шайтан балаланы аталары уа, Зем-зем суугъа, джандет суугъа джерден чыкыгъан сууду деб, хаджилеклени алдагъан этгенди. Аланы уа джюреклерине кѳара тамгъа тюшгенди. Уру бла ѳтюрюкню арты кѳуру! Экиси да бирди! — деб тегерек бурулуб тургъан кѳагъытны энишге ийди.

— «Аллах бирди, фыйгъамбар хакъды, дуня хаухду, бисмилля-рахман рахим, сен джазыкъсын бизни, гонахлы джанларынгы!» — деб келиб, уллу бычакъны кенген ийди кѳызыл сархлы. Акъ баш юзюлюб онг джанына тѳнгереде. Кѳара башчыкъ да сол джанында кѳалды. Чайкъларын халкъ да башларын Къбагъа бурдула, кѳолларын кеннге джайдыла, ѳлгенлеге джетген кѳыйынлыкъдан сакъланыр ючюн, тилекчи болдула. Ёлгенлени да аланы кесгенле, малланы ичлери-башлары атылгъан чунгургъа атдыла...

Хаджилекле, кѳеде-джерде болгъанларын да унутдула, ихрамларын кийиб, зикирге кѳчдюле. Аяз кѳакъмагъан хауада муслиманланы тилеклери, тѳнгиз чайкълалыб ѳшонюн кѳаягъа ургъанча, адам кѳулакъ ангыламазча, мурулдагъан тауушка кѳчюб, зикир айтханлары — айтхан адамдан башха адамгъа ангылашынайды. Алай а таралтхан да, таралгъан да этедиле.

— Араб сѳзлени, кѳасабчыз этни туурагъанча чанчакълама, ансы арты татыусуз болур, — деб, кѳайсы эсе да Рамазанны тюртдю.

Юч джыйырма минг хаджилик джерге кѳабланды, тобукъларына ауурлукъларын бошлайдыла, кѳзлерини акъларын айландырыб, санларын уютадыла...

Меккада бир талай ай тургъандан сора, Кѳызыл тѳнгизни кюн чыкыгъан джанында Мединагъа да барыргъа керекди. Анда да шагъатлыкъ кѳагъытха кѳол салмасала, хаджилекни хаджилеги болмайды. Мухаммат фыйгъамбар Меккада туугъан эсе, бастырылгъаны уа сыйлы Мединада болгъанды.

Айюбхан кѳайдан чыкѳды эсе да, Гыллай бла Алаудиннге ауаз бериб тебреди:

— Сиз, гяур топракъдан джаратылгъанла, иги биле да болмазсыз, Мекка — шахарланы аталарыды, Медина уа шахарланы аналарыды.

— Алайды. Тюз айтасыз, — дейдиле была да.

Андан-мындан да кѳошулуб, ушакъ тереннге кетди.

— Сауд араб кѳрал да кѳралланы тамадаларыды, — дегенинде, андан ары Рамазанны тѳюзюмю тауусулуб:

— Анга уа ийнанмайма. Аладан уллу шахарла бизни Эресейде толуб джатады. Кѳралыбызда кѳралыгъыздан уллуду, — деб ол арабча джармаларгъа кюрешиди.

Аюбхан иги да ангылагъан болмаз:

— Муххамат нюрден джаратылгъанды. Мен да, сен да, ол да аны ючюн джаратылгъанбыз. Сен тилекчи болуб, кѳайры келгенинги биле болмазса?

Арталада, Рамазанга Аюбхан бузукъ болуб турду. Хаджилени кѳаба кѳылгъанларына ол да кѳол сала эди. Алай болса да, Азрет-Алийни бычакъын эслегенинде, джукъ да айтмай, баш бармагъын басды. Эшта, бу кѳум араблыдан кѳбле кѳоркѳа болур эдиле.

Мединагъа кѳурала тургъан кѳэюучюкде, Рамазан кесини аты бла Исрафилге бир картчыкъны узатды. Исрафил артына туруб, эки кѳолун да аллына джайды. Ол кеси билимли адам болгъанлай, гитче джансыз кѳагъытчыкъдан кѳоркѳуду. Исрафил Каирда уллу окъуулары бирин бошаб, Халифатда адам ба-

гыгучу болуб ишлеб тургъанды. Артда дин талада-
ла онглу болуб, алайдан кыстатдыла...

Исрафил эс джыйыб:

— Сен кьонакъса. Бизде кыйын джорукъладан сени хапарынг джокъду. Къуран бла, китаб бла бизде сурат салыргъа эркинлик джокъду. Сурат салынган джерде тюк кьонарыкъ тюлдю. Бизде эшик, терезе да тынгылагъан этедиле. Айтыб кьояргъа, мында сурат салгъан эм гюнахлыланы бирине саналады. Сурат салгъан къауум, жанланы жанлары джаратылгъан джерге джеталмай, Сыйрат кепорню тюбюне тюшюб къаладыла. Алай болса да мен сени ангыладым,— деб, Исрафил къартчыкъны джерден алыб, къуранны ичине салды.

— Эртде этеринг да алай эди,— дей, Рамазан ышарды.

Бир талай кюн арадан кетди. Исрафил бла Рамазанны араларын бёлюб тургъан буруу оюлду. Бир бирине ышанмакълыкъны багъанасы бегиди.

— Сен дарманла бла адамланы сау этесе деб, мени Халифатдан кыстатдыла. Патчах кеси ангылай тургъанлай, афендилеге джукъ айтмады. Бизде кесинг кёресе: не джырларгъа, не сурат салыргъа, не той-оюн этерге болмай, чибин аугъа тюшюб, къыппа кибик чырмалыб, ол дуняаны сагъышындан сора башха сагъыш болмай, ма алайды джашау мында! Ачдан-джаланнгачдан ёле тура эсенг да, кёкге къолларынгы джайгъанлай ёл да къал. Сизде мындача тюл эсе, насыб сиздеди,— деб араб доктор кёб хапар айтды.

Ариу, къарнынг тойгъан кёзююнг болса да, джюрегинг тыктырдагъанлай турады. Кече да кесинг суйгенча тынчайыргъа болмайды. Кюндюз айланган кийимлеринги тешиб, огъары джанынгы джаланнгачлай кьойсанг да, тёбен джанынгы уа ачаргъа джарамаз. Киндигингден тёбенгинги бир талай метр джангы къумач бла байларгъа керексе. Айхай, элли градусха чыкыгъан джерде иссилик, чырмалыб да туралсанг а. Насыбынг болса, джарлы юйюнгден чыкьмазса. Алай болмаса да, аланы барындан да къутулургъа алтын ачханг эркин болур. Бир кесек сёлеше, алдай да билirse. Алай болмаса уа, эки дуниянг да аман бла кетди.

Ма аллай эди джер тутуругъу Меккада джашау.

Бир талай айны кече бла кюнню айыралмай ашырдыла. Мында да бир талай тенглерин муслиман топракыгъа асырадыла. Бир къаууму да ауруулу, сакъат болуб, «джанларындан суйген» джерлеринде къалдыла.

Исрафил бла кьучакълашыб, хаджилекле Илиясы да бирголерине кьошуб, Меккадан Мединагъа атландыла. Къайда да джашау онгсузгъа — тар кёрдю. Онглугъа уа къайда да джол ачыкыды, джашау да кенгди.

МЕДИНА

Джашау-джашау, сен къайдаса? Кюн-кюн, сен хар инсаннга да бирча нек тиймейсе? Джол-джол, сен былай кыйын нексе? Кёрмеймисе Аюбхан бла Абудуллахны? Экиси эки тюрлю миллетден болгъанлай, бирча джашай биледиле. Абудуллах хаджилеклени узакъ джолгъа ашырады, сен а башларына акъыл куюб иесе. Анга юч элни адамы ишлей эсе, сени сыйлы шахарда беш уллу юйюнг барды. Абудуллахны бир талай юй бийчеси бар эсе, Аюбханны джюзден атлайды. Бири кюн батханда тилек тилесе, бири кюн чыкыгъанда «амин» дейди. Бир-бирде орунларын алмашдырыб да кёредиле. Алай болса да, бири эт ашаса, бири бал суу сюзеди, бири джау бармакъларын сакъалына джетдирсе, бири мыйыкъларын сылайды. Ол да, ол да исси болса, салкын тереклени тюбюнде солуйдула, джумушчулары джел тартыб, салкын этедиле. Ала «эслемей», беш ууакты намаздан бири кыылмай кьойсала, ала бла киши кжорешмейди. Бир минг беш джюз джылгъа барыргъа джолу болгъан Сыйрат кепорню тюбюне тюшебиз деб ала кьоркьмайдыла. Илиясха уа джашау алай къарамайды. Ол аладан арыгыракъ, джаланнгачыракъ, джалынчагыракъ болса да, анда да кёзле къарадыла, киндиги да муслиманнга кесилгенди. Ол энди, хариб, джарты муслиманлагъа кьошулуб, джанын къачырыб айланады. Ким биледи, аны арты къалай боллукъду...

Мекка бла Мединаны арасы беш джюз кычырымдан хазна артыкъ тюлдю. Алай а арыгъан хаджилекле айгъа джууукъну джолдадыла. Эки ша-

харны ортасында аманлыкчыла чабмадыла. Алай болгъанлыкыгъа, исси джерлеге юренмеген таулула, кир суу иче, къарын ауруу тийиб, бир талайы къорады. Мында, Мединада, Меккадача болмай, хар эки юйню ортасында бир межгит барды. Ары да бурул, минаретди, бери да бурул, минаретди. Меккадача, мында да байрам уллуду, халкъ чайкъалады. Ары къарасанг, минаретге минедиле, бери къарасанг, межгитге киредиле.

Хаджилеклеге мында Исрафилча джан аурутур адам табылмады. Фатар болмай, мийик мекамны чардагына джарашдыла. Чардакъ алаша эди, тар эди, ары-бери кымылдар джер болмай, бирери-бирер джерде шорбат чыпчыкълача къонгандыла.

Шахар бла танышыб бошагъандан сора, таулула Муххамат джатхан межгитге бардыла. Бу межгитле ни аталары болур; мында беш минг хаджилик сыйыныб, намазгъа бирден уюйдула. Мында Кябадача алтын бла боялгъан эшикле болмагъанлыкъларына, тюрлю-тюрлю къатапа кюйюзле бла джасалыбды. Рамазанны тирилиги Мединада да джарады. Ол, къалгъан ачхачыгъындан узатыб, межгитге алгъа кирича эркинлик алды.

Таулула ары кирир-кирмез:

— Ассалам Вас салат!— деди муршид.

— Ассалам Вас салат!— деб джыйылгъан халкъ бары бирден кычырыб къайтардыла.

— О таза джер! О джандет бер! О нюр джанган джер!— дейди муршид.

— Ой гюнахлы биз! Тилекчибиз, кечмеклик сал!— дейдиле была да. Бу джерледе тиширыуну аз кёрлюкс. Кеслери да ала бетлерин джабыб джюрюйдюле. Была Мединагъа дери, башха межгиледе, не Кябада тиширыу эселемеген эдиле. Бу межгитде уа, тилекчи болуб, бир талай къара кийген тиширыу кёрюнеди. Алай а ала кёб аякъ урмадыла: Раис афенди кысыла барыб, тиширыулары къоратды. Ала кёзден ташайгъанларында:

— Тиширыу кёзледен чыкыгъан джыламукъла джаканым от боладыла, ала басхан джерни хаджилекле бассала, абдезлери бузулады,— деб Гыллай Рамазанны къулагъына шыбырады.

— Мен анга ийнанмайма деб айтмайма. Алай а, мен быллайда бир затны ангылаялмайма. Ол да, неди

десенг, мында хар къолундан келген муслиманны бир талай къатыны барды. Ала алай гюнахлы болсала, ала аланы не этедиле. Былайда биз ангыламагъан бир затчыкъ болур,— деди Рамазан да.

Алий да къошулду бир джанларындан:

— Эм сыйлы файгъамбарланы бири миллети ючюн джаула бла, аланы муслиманнга бурур ючюн, ёмюрюн къазауатда ашыргъанды. Ол, ма ол заманда джашауун къарангы ашырмаз ючюн, аскери хар шахарны, хар элни алса, кеси да бир тиширыу алыб баргъанды. Алай а, ол неяхсыз бир тиширыуну да келтирмегенди. Аны биргесине афендисиде джюрюб тургъанды. Экинчи кюню болса да, алайдан кетгенлери болса, неяхны бузмай кетмегенди. Ол тиширыугъа башхагъа эрге барыргъа эркинлик берилгенди,— деб.

— Акъырын айтыгъыз. Барыгъызда тюз айтасыз. Ма, аллай къазауат тамадаланы бири, танг джангы ата, эмчек къарнашыны шатырына киреди. Кирсе уа, кёзлерине ийнанмай, аланы къоллары бла джабады. Эшик ачылгъанны эшитгенлей, суу-суратча бир ариу тиширыу къалын чачын юсюне тозуратыб, ачыкъ этин джабады...

Алай бла арадан бир талай заман кетгенден сора, уллу кючю болгъан мубарек, башха тенглерин келечиле этиб, джашха ол тиширыуну къойдуртады. Андан сора уа, этиучюсоча, кесине алады. Алай а кёбгеми аллыкъ эди. Мында ахрат джандетден сора да, дунья джандет бла хайырланганла да бардыла,— деди Илияс да. Джыламукъларын тёгюб бошагъанла, бетлерин дженг учлары бла сюрте, Джанатулбегия къабырлагъа бардыла. Алайда Ирандан, Афганистандан келгенлеге азиятлыла да къошулуб, бетлерин союб башладыла, ауузларын да джабмай:

— Фатима! Фатима! Биз сеннге тилекчибиз: Фердауус джандетден бизни тиширыуларыбызгъа да бир кесек джерчик юзерсе!.. Джарыкъ дуньягъа джаратылгъан тиширыулары ичинде эм ариу тиширыуну къабырыны къатында тилекчи боладыла, бетлерин тюрлю-тюрлю сыфатлагъа кийриб джылайдыла.

Артыкъсыз да эгизлеге тараладыла:

— О Хасан! О Хусей!— дей, бары бирден башларын джерге-джерге уруб тыпырдайдыла. Джарлы джанла, баш тюрклерин джоппу-джоппу джыртайдыла,

сау джер кьоймай, кюлтюмле тюшюредиле. Таулуладан да Алаудин бла Гыллай кьошулгъандыла. Артык таяк тиймесин деген акъылда, Рамазан бла Алий да кёзлерин тюкюрюк джугъу этгендиле. Аны ызы бла да бир кьабыргъа дууа этдиле. Муршид ол кьабыр кимники болгъанын айтмады. Ол хар затны не болгъанын, не замандан бери тургъанын айта эди. Муршид джашырса да, ол кьабыр файгъамбарланы бирини артыкълык этиб алгъан кьатынларыны бири болады. Ол заманга айтылгъан ариу Зейнаб.

Кюнорта бола биягъы хаджилекле Оход деген таугъа келдиле.

Муршид терлеген бетин сархыны кьыйыры бла сюрте:

— Муслиманла, ма бу тауну тюбюнде джюзден артык болмагъан муслиман аскерчикге мингден артык гяур чабады. Ол хапарны эшитиб, аллахны асланы Азрет-Алий Дюлдюрге да миниб джетедп. Ол джетер-джетмез уллу бычакъны алты кере узатханлай, барыны да башларын тюшюреди. Эки кьары бычакъ, джаулагъа джетгенлей, эки-джюз кьарыгъа дери созулады,— деди.

Рамазан, кюллюгюн тыялмай, ауузун кьолу бла кьысды...

Хаджилеклени ёлгени ёлсе да, кьалгъаны кёб тюрлю сейир затла кёрдюле. Къайда да джарлыны кёзлери ышармагъанын билдиле. Мында, Эресейде, джай джангур джауб, кёк кюкюрей эсе, анда джел келиб, сары кьум бла кёкню джерни да юсюн джабады. Мында, кьыш боран этиб, кьар джауа эсе, анда исси кюн джазыкъсынмай кьууурады. Мында ёлген-леге сый бериб бастыра эселе, анда бастырмагъанлай, кьумгъа атыб кьоядыла. Мында джыйылыб той-юн эте эселе, анда кьолларын ёрге джайыб тилек тилейдиле. Мында бир тиширыудан он сабий бола эсе, анда джюз тиширыудан бир сабий болады. Мында тиширыула кеслерини джумушларын эте эселе, анда байланы тиширыуларыны тегерегине эвнухла чабадыла...

Ызларына айланыр кюнле джууукълашдыла. Хар ким кьобурачыкъларын Зем-зем суудан толтурадыла. Къаптал этеклерине муслиман топракдан бирер кесекни джашырдыла...

АЧЕЙ УЛУ АЧЕМЕЗ ТАУЛУДУ

«Арабий, бизге таулула деб, нек атагъан болурла? Бусагъатда уа, ол ат меннге тыйыншылымыды? Огъай, ол ат менде кьалыргъа керекди. Мен иги эсли джашчыкъ эдим, мени атам ана кьарнашымы гёзинден чыгъаргъан сагъатында. Къаллай ана кьарнашым бар эди?! Аллай узун сюекли, кенг джауорунлу, хар селешгер сёзю бал бла джауча джагъыла тургъан адамны саулай Солтан патчахны кьарлында да табарыкъ тюлсе. Мен бусагъатха дери да болмагъанма атама разы, бусагъатдан ары да боллукъ тюлме. Къаллай таула, къаллай намыслы таулула, къаллай суула бар эдиле, мени эски Ата Джуртумда. Къайда энди ала? Ма, кёресе, мен да уллаулары бирича болуб барама. Алай а, аллах этмесин аланы кьанлы джюреклерича, энтда бегиб бошмагъан кьарыусуз джюрегими! Къара тенгиз да такъылды менден: ол да Ата Джуртун «сагмагъанды» бизнича. Ол да чайкъалады алгъынча. Ол да джарлы таулулары джутады алгъынча. Алай а, ол разы болуб джутмайды. Анга атадыла, шам топракъларына иймей, улаула Россиядан келген муслиманланы. Ким не суйсе, аны айтсын, мен ант этгенме, таулулай кьаллыкъма»,— деб, кёб тюрлю татлы сагъышлагъа бёленеди кьачан эсе да таулу, энди уа тюркюледе тургъан бир тюркю.

Муслиманланы «Къудрет» деген кемеге миндиргенден сора таулулары бири тас болду. «Къудрет» уллу кемеди. Анга беш минг адам сыйынады. Анда Ибрахимни излеб табхан алай тынч тюлдю. Кемед бёлмеле тардыла. Алай болгъанлыкъгъа, аланы санлары — санаулары джокъду. Алаудин бла Гыллай таб джарашханча кёрюнедиле. Къантулукъ а къайда эсе да тасды. Ибрахим да тасды. Къантулукъну джюрюген болумуна кёре, анга джукъ болмагъанды. Болгъан эсе, таулу Ибрахимге болгъанды. Аны къайгъылыла Рамазан бла Алийдиле да, ала къаллай бир айланыб, къаллай бир ачха джойдула эселе да, тенглерини атын-чууун да табмадыла...

—Пача, сыйлы бол, сыйынг тёпнемде болсун. Алай айтханыма айыб этме. Мен таулума, таулулай кьаллыкъма. Аны сен бек уста билесе. Алай а мен сизге бир талай джылны кьуллукъ этеме, джа-

ратмасагыз, эртде къара тенгизге атарыкъ болур эдигиз. Сиз меннге алкъын джюрек джарыр джукъ айтмагъансыз. Адамны джаны татлыды. Мен да анга къоркъа болурма. Сиз да аны бек теренде асырагъанча кърюнесиз. Менден сора, анга хазна адам джууукъ баралмайды. Ол себебден, сиз ма бу затчыкъланы да алыгъыз да, ол мазаллы тауду бла мени сандан бир тюбешмеге къой.— деб тилеб, джалбарыб, бир талай джылтырагъан алтынчыкъны узатады Ачемез.

— Айтырынгы кенгден созмай, къысхасы бла айтыб къойсанг да боллукъ эди. Мен сен таулугъа тюбейсе деб къоркъмайма. Биз ол айюню къабханнга тюшюралмай кѣб кюрешгенбиз. Мен аны джояргъа деб Уллу Къарачайгъа да барыб тургъанма. Аны кесини ахлулары да, аны джоюллугъуна разы болуб, аланы болушлукълары бла тутханбиз. Бу адам кесини миллетин бизге, Турциягъа ийген огъай эсенг, сыйлы Кябагъа да иерге унамай эди. Бу муслиманланы джаууду. Бу адам бизни джауубузду. Сен анга тюбе, алай а, артда кесинге да аман болмасын. Пачангы халисин билесе. Айгъаныма джараб, тынч тураса ансы, къалгъан джанладан сени да не башхалыгъынг барды. Сен ол мазаллы айюге тюбей тур. Биз аны башына да бош этер эдик, ол кесини орнуна бир талай джюз юйдегини тауладан бизге кѣчерча этсе,— дейди Абдуллах пача.

Пачаны джаны-тини да джылтырагъан алтынчыкъладыла. Ол Ачемезден тюшген алтынчыкъланы да терен хурджуннга джашыра, аны кѣзюне Къантулукъ бла Гыллай да кѣрюндюле. Аллай алтынчыкъланы бу кеси берирге керек болгъанлай, мынга кеслери бередила. Бютюн сейир миллет кѣреме бу таулула. Неге да джалынчакъ болгъанлай турадыла. Ала да, Ибрахимден айырылыр ючюн, пачагъа бир джукъла узатхандыла. Халкъ да былагъа джау, кеслери да кеслерине джау. Бу гитче, бу ачыкъ, бу кеси кыйыны бла джашагъан миллетчикни кечекюн да ишлеген кыйынлары башларына джау болады. Алагъа къалгъан кючлю, уллу миллетле зарланганг этедила. Кеслерине джегерге излеидила.

Ибрахимни джыйгъан юйчюклеринде джел сызгъыргъанлай турады. Таулуну кѣзлери къысылыб тынчайырча мадары джюкѣду. Къулакъларын къол аязлары бла джабаргъа кюрешеди. Алай а кѣбгеми

тѣзериксе. Къолларынгы къулакъларынгдан къоратсанг а джелни ачы тауушу мыйынга ѣтеди...

Бир талай минг адам Къара тенгизден ѣтюб, джерге тюшген сагъатда, Абдуллах пачаны билдиргенине кѣре Ибрахим къачама дегенлей, уруб тенгизге атыб ийгендиле. Алай а Ачей улу Ачемезни билдиргенине кѣре уа, ол сауду. Арты къалай боллукъ эсе да. Аны уа джангыз Рамазан бла Алий биледила.

Босфор богъазда тенгиз кесин къаялагъа урады. Былайда Стамбулгъа къарагъан джерде Къара тенгизни кыйыры сюремде къая айрымканчыкъда, къара ташдан этилинген бир талай бурууну ичинде бир къара къала сюеледи. Ол къала кенгден кѣрюнсе да, адам къачхан болмаса, анга джууукъ барыр эдим деб, кишини илешдирмейди. Ичи да алаамат болмаз, тышында уа сыйком болуб джугъу кѣрюнмейди. Къала тырнакълы къаяны ортасында джашырылса да, хар бир тырнакъгъа ташдан джонулгъан бир Иблис салынгангды. Иблис а ариу болмазлыгъын ким да биледи. Хар кюн сайын иш этиб ол къалагъа къараб турсанг, танг аласында ары баргъан джангыз бир къайыкъ кѣрюрсе. Аны да юсюнде адамы эсленмейди. Адамсыз кеси джюрюгеннге ушайды. Ол къала не замандан къалгъанын, нек этилингенин, кимники болгъанын, энди анда ким джашагъанын киши билмейди. Сандан бир эсли адам, хар таууш джукълангандан сора, ачыкъ кече эшитирге боллукѣду. Ол джанындан джаханимде кюйюб термилгенча, адамла термилгенча, токъмакъла тийгенча, мурулдагъан-ынгычагъан тауушла джюрек джауунгу ашарыкъдыла.

Ма ол киши билмеген къара къала керти къара ишлени, джаханим ишлени этеди. Ары муслиман динни, муслиман топракъны, Солтан патчахны, аны пачасы Абдуллахны джаулары джыйыладыла. Ала, ары джыйылгъанла, ол джанында джаханимге тюшгюнчюге, бу джанында джер джаханим бла шагърей бола, эртдеден хазырлана барыргъа керекди. Муслиманлагъа бузукъ болуб, къуллукъларын этерге къоймагъанланы эм бузукълуланы бири да тау артындан аугъан таулу Ибрахимди. Энди бу таулу джашны ол къара иннетли къара къаланы ичинде темир аугъа атылыб, бир джанындан сарыубекле, бир джанындан джыланла, башындан да асланла-къапланла

ауузларын кенг ачыб, тюрбюнден да Къара тенгиз чайкылыб, тузлу джыламукуллары бла джибите джашайды. Джыханим да мунука болур, адамгъа былай да бир такыйкыагъа тынчлыкъ болмайды.

Ибрахимни кезю къалкыугъа бара башлагъанлай, не сарыубек силегейлерин чачар, не джыламанла темир ауланы къуйрукълары бла тюрбю тебрерле, не Къара тенгиз ачыуланыб, къозгъалгъан толкъунларын джел къатыш къара къалагъа урур. Деу таулугу басымлылыгы орнуу ауушдура башлады. Айхай, джаны болгъан эки аякылыладан киши керюнсе уа. Ашарыкчыкъ, суучукъ да башындан кеси аллына темир сынджырчыкъ бла тюшеди. Таулу тышындан хашары болмагъанына ма бир талай ай болуб барады. Бу къалайда болгъанын билмейди.

Таулуну деу санларына азгынлыкъ джетсе да, ол тауларын, Ата Джуртун кезюне кергюзюб, джашауун узайтыргъа кюрешеди. Ол сагъышлагъа кетиб, Нарда бла Гиластанны айтхаллары эсине тюшеди. Таубатыр, Арет, Асият мыйысында тегерек айланады. Джаш бла къызыны мийикде орналгъан терен дорбунлары кез аллына сюелдиле. Ол сагъатда анга къараб тургъан сарыубекле, джыланла, къалгъан джангуарланы къычырыкълары-хахайлары тас боладыла. Аланы бары да турадыла. Алай а кесини джери, таулары эсине тюшселе, кеси кириб тургъан джаханимни да къулакыгъа алмайды, кеси этген умутуна, сагъышына къууана-къууана джашауун созады.

Ачей улу Ачезе Стамбулда кирмеген джери къалмай кёб айланды. Алай а ачханы бары да сюиселе да кишиден болушлукъ табарча болмады. Абдуллах да, тыш къралланы муслиманларын Кыбагъа алыб кетгенди да, Ачейни да башында эт къазанла къайнайдыла. Ол да Стамбулну тар орамчыкъларында айлана кеси-кеси бла ушакъ этеди. «Энди Ибрахим сау къалырмы? Ол керти таулу болмаса быллай бир ачханы меннге ышаныб берирми эди. Ачханы юйге ийсем, таууланы бир затларына джарар. Иерге мадар табмасам къалай болур? Ачха барды. Алтын барды. Алай а бу джукъдан тоймагъанлада кырафха тас болмасын ансы. Да энди пачаны да къытыр заманы уа болады. Алай а Ибрахим саумуду?» — дей, сагъышха бёлене орам-орамда айланады.

Абдуллах къара къалада бир талай джолда болгъанды. Ол хар келгени сайын Ибрахимге киреди.

Пача бир джолда былай башлады:

— Къара-къара, таулу, нек болгъанса былай? Кимден джетген артыкылыкъды бу?! Оллахий, ийнан, мен джангы эшитиб келеме. Мени къолумдан келген зат болса, мен сени башынга бош этерик эдим. Алай болса да, энтда экибиз бир-бирибизни тилибизни билсек, дуня джаханимден чыгыб, ахрат джаханимге да кирмезге болурбуз. Мен, аны сыйы ючюн, Солтан патчахдан келечи болуб келгенме. Тоба-тоба, мен сизде, таулулада, кёб туз-дам ашагъанма. Огъай, биз алай аман къонакыбай болургъа джарамаз, — дейди тюркюлю, Ибрахимни темир аууна къараб.

— Сау бол. Мени адамгъа санаб джокылагъанын ючюн. Алай болса да, сиз быллай къонакыбайла эсегиз, шам топрагыгыыз да кесигизча болур. Биз а сизден башха кереме. Сен адамны таулула эм сыйлы къонакыгъа санаб, къурманлыкъ этиб, ариу отоуларына джыйгъан эдиле. Сен киши мени мында огъай, кесибизни къарлы тауларыбызда огъунакыгъа бошаргъа умут этген эдинг. Мында уа не амал: дуня, ахрат, джандет, джаханим да къолугъыздады. Эшта, сиз ангылагъаннга керё, кёк да, джер да, ма бу мени тюрбюде шууулдагъан Къара тенгиз да сизникиледиле. Къолугъыздан келсе, джер джюзюнде кишини къоймай кесигизге табындырлыкъсыз. Алай а арты къалай болады?! Аны сагъышын а этерге излемейсиз. Мен ма бу болумум бла да сенден джукъ тилемейме. Алай болса да, сен керти муслиман эсенг, термилтмезге кюреш.

— Къара къалпакъ, — бир-бирде къарачайлылагъа алай айтычандыла, — биз ол сёзлени кеннге атарыкъ болурбуз. Сен замансызлай ёлюрге ашыкъма. Аллаи адамгъа кёб зат керек тюлдю. Анга бир джумдурукъ бла тенгизде бир акуланы ауузу табыллыкъды. Андан эсе, юйдегинге ашыкъ, сюйген тауларынга ашыкъ. Хобуз, сен бизни сюймей эсенг, кесинги сюе болурса. Сенден бизге кёб зат керек тюлдю. Эй, Ачезе! Бу таулугъа бир иги джукъ да къабдырыгыыз, — деб пача чыгыб кетеди.

Ачезезни атын эшитгенинде, таулу уллу къууанды. Алай а ол аны кермейди. Ибрахимге ашарыкъ алгындан иги келеди. Андан не келсин, къурша-

лаб тургъан джануарла ичине джукъ джугъаргъа къоймайдыла. Минг тюрлю ауаз бла мыйыны чайкъ-аб къоядыла. Таулугъа гырджын келгени сайын, бир гырджынчыгы къайыкчыкыча этилиб келеди. Бир-бирде тенгиз сурат, булутла, кече да салынады. Ала-ны барыны да суратлары гырджынлагъа салыныб келедиле. Ибрахим алагъа сейирсинген да этеди. Ачезезни аты сагъынылгъаны себебли, андан чык-гъан затла болурму деген акъылгъа да кечеди. Хар кюн сайын да бир араб хариф келеди. Ол да тылы-дан этилиб, алай тургъанлай биширилиб. Ибрахимни окъуу алай алапат да тюлдю, алай болса да ол ала-ны ашамай джыяды. Ол болум бла да бир талай за-ман барды. Ол ангылагъаннга кёре, Ибрахим тылы-дан этилинген харифлени ары-бери да джыйыб кё-реди да: къайыкъ, кече, тенгиз, тубан деген сёзле къураладыла. Бу затла аны сейирсиндире тургъанлай нгир азыкъ тюшеди. Ибрахим къайыкъ суратны ашай келгенлей, тишлери темир кесекни кысыб, къалын эринден били-билмез къанчыкъ чыгъарды. Арабий, была мени аш бла алдаб бошаргъамы баш-ладыла деб, гырджынны ууатыб къараса, беш эли узунлугъу болгъан бир къалын мычкычыкъ. Таулу, ары дери тюрмелеге тюше турмаса да, бир затла ангылаб, мычкычыкъны темир чыбыкъланы бир ба-зыгына джабышдырды.

Бир заманда бир ачы тауушла да чыкъдыла, ка-мераны бир къабыргъасы ачылыб, эки мазаллы къа-ра адам бла Абдуллах кирдиле да келдиле. Ибрахим да мазаллы адамгъа саналады. Кириб келгенле уа аныча экишер болур эдиле. Ол эки къараны бетлерин кёргенни джюреги чанчар. Къачан эсе да чечекден ауругъан болурла: бетлери алай тургъанлай дуппур-ладан-чунгурладан толудула. Юслери да бирча къап-па-къара джылтырагъан парчадан джылтырайды. Беллеринде бирер къынгыр бычакълары.

Не болса да дегенча, Ибрахим олтургъан джерин-ден къобмады. Абдуллахны бети тюрлене:

— Алан, къонакъ суймеген къонакъбайча ёрге да къобмадын. Солтан патчахны сыйлы пачасыны сыйын кёрмегенинги аман этмеймесе,— деб кюлдю.

— Къонакъбай бла къонакъланы аралары уа башхады.

— Алай дегенин?

— Да джер да, кёк да сизники шойду да?

— Энтда анга ийнаналмаймы тураса?

— Анга ийнанмай а, биргенге келтиргенлеринг-да этедиле анга шагъатлыкъ.

— Таулу, суйюб айтама, заман сакъламайды. Солтан патчах ашыкъдырады. Мен сенге билдирме-ген эдим. Сени сатханла кесигизни итлеригиздиле. Мен да сени сюеме десем, сен да ийнанмаса. Алай болгъанлыкъгъа, сен Ачезезге ушайса, сени бир сёзюнг, бир ишинг болургъа керекди. Ол себебден, алгъын да бир сагъынган эдим. Сизни муслиманла гяур топракъда къалыб кетселе, сизге огъай, аланы азаблары бизге да джестерикди. Мен билеме, сен ке-синг ёлюб къалсанг да кесинги юйдегинги бери кый-нарыкъ тюлсе. Ол менге белгиледи. Мен аны ангы-лайма. Кел, джанынг сакълансын. Кесинг суйген тауларынга къайыт. Джангыз бу къагъытчыкълагъа къол сал. Аны бла биргелей, кесинг да биз айтхандан бир талай сёз джазыб ашыр. Сен биз айтхан таулу-ладан келирге болушсанг, сёзюбюз-сёздю. Сен баш-тынга бош боласа. Аны бла да къалмай, керекли затынгы патчахны хазнасындан аласа. Суйсенг, ка-джиликлени ызындан ашырабыз. Суйсенг, сени бе-ри джыйдыргъанланы сени орнунга джыярбыз,— дей, тюркю таулуну кёзлерине джити къараб тохтады.

— Бир талай айгъа мени былайда башымы къа-тышдыргъансыз. Мен иги ангыламайма. Бараса. Къайры созуб бара эсенг да.

— Ангыларса. Ма бу тилек къагъытчыкъгъа къол сал.

— Андан ары уа?

— Сен ма ол сагъатда тыйгъан адамларынгы бе-ри келирча этерге керексе.

— Мени юйюм башха, аланы юйлери башха, ала-да мени не ишим барды.

— Ишинг джокъ эсе, нек тыйгъан эдинг?

— Къайтарама. Аланы башлары меникинден маджал ишлейдиле.

— Ангыласанг иги болурму?

— Мингле бла адамла кырылгъандан эсе, кесим къорайым. Не бола эсем да, къурманлыкъ болайым таулуларым ючюн.

Абдуллах андан ары тёзалмай, олтура-къоба, нё-герлерине къарай келиб:

- Арт сёзюнҗ? — деди.
- Нек киргенме тюрмеге?
- Чыгырыкъса.
- Къачан?
- Мен айтханны этсенг.
- Ол боллукъ зат тюлдю!
- Алаймыды?

Пача, бир джанына секириб, биргесине кирген мурдарлагъа не эсе да айтыб бери бурулду. Олсагъатлай, мазаллыланы бири арт джаны бла узалыб, бир базыкъ затчыкъ бла башына урду. Таулуну кёзлери джилтинле кёре келиб, джаш аякъ юсюнде ключден-бутдан къалды. Ол тентирегенча эте барыб, Абдуллахха къолу джетиб, силдеб ийгенинде, аны ургъан да, пача да джыгъылдыла. Ибрахим ол бирине да узала башлагъанлай, ол алынган адамча, бери чыгыб тургъан бир темирчикден басды. Тюрк-люле бир джанына чортлай, Ибрахим кесини темир ауу бла энишге, тенгизге джете, тюшдю. Энди, аны тегерегинден басыныб тургъан эрши джаныуарла Ибрахимни баш джанында къалдыла. Тенгизни ачы тауушу огъай, сууукъ сууу джик-джигине ётеди. Тюрме алай этилгенди: Ибрахим джыгъылгъан джерде мийик секиртмеден суу секиреди. Аны чачылгъаны уа тюрмени тюб джанын джууундурады. Бир заманда ачы таууш чыгыб таулуну тегереги мунуча темир ауладан толдула да къалдыла. Алада уа башха тюрлюдю. Хар биринде бирер къымыжа джарлы. Биргелерине да кимини айю, кимини къаплан, кимини аслан, кимини сарыубек, кимини джыланла. Ары дери да боллукълары болуб тургъан джанла хар бири бла джан къазауат этедиле. Джаныуарла да азыкъларын термилтиб ашайдыла. Алгъы бурун бир санын, азы бла экинчисин. Ибрахимден башха адам керти джаханим болгъанына ийнанныкъ эди. Ибрахим а алкъын бел къатдырыбды. Аллай темир ауланы ичлери адамсыз болсала, ызларына чыгъадыла да башхала тюшедиле. Таура таулуну къатына кенген бир къымыжа чачылыб тюшдю. Аны къан ырхымлары Ибрахимге да джетдиле. Джаныуар тауушла бла адамланы термилгенлерине андан ары тезалмай таулу къулакъларын, кёзлерин да джабды.

Ибрахимни башына чыгъармайдыла. Ашарыкъ

келмейди. Ичер суу джокъду. Бир талай кече ол болумда ётдю. Таулу къараб тургъанлай сарыубеклени ауузларына кёб джарлы тюшдю. Джыланла чырмалыб да кёблеге уу ийилди. Къалгъан джаныуарла да кёблени сагал-сагал этдиле.

Таулуну эсине къайыкъ, тубан, кече тюшеди. Алай а къачан, не заманда келлигин а билалмайды. Ол биягъы сагыш бла кесин сакълайды. «Мен таулума. Бизде быллай къыйынлыкъ джокъду. Кереклери джокъду: джандетлери, джаханимлери, шам топракълары да! Кеслери къалай эсе да, юреннгенлери, джашаулары, бир-бирин суймегенлери, онгузланы къанларын ичгенлери. Нелери да кеслерини болсун! Насыбы болгъан таулу Минги-Тауну, Къобан сууну къатындан джанламаз. Ата Джуртун ким сагды, ол кеси сатылды. Ата-ана къачын билмеген, ол кеси ата-ана болмаз. Ой анасына уа, Къобанны суундан бауурланыб тойгъунчунга бир ичер эди. Ол заманда ёлсем да ёлдюм демез эдим. Алай нек айтама? Ёлген меннге къарамайды. Майнама, мени ючюн да, кеслери ючюн да ёлдюле. Ала да ол дуниягъа бусагъатда озубдула. Къалай алааматдыла таулула! Къалай алааматдыла къарлы таула! Къалай алааматдыла къарачай къойла бла къарачай айран! Къалай алааматды джарыкъ дунияда джашау!» — дей, Ибрахим къатында термиле, ашала тургъанланы унутуб, Уллу Къарачай бла ушакъны къуруб кюрешеди. Аны юйдегиси да биргесинден айырылмайды. Бир-бирде Азрет бла Асият да аллына чабадыла.

Не болса да болсун, деген акъылда таулу мыгъчы-чыгъы бла ингир сайын темир чыбыкъланы кесиб кюрешеди. Ол былайда термилгенден эсе тенгизде ёлорге излейди. Ол ангылагъаннга кёре, секиртмеден къоркъады ансы, тенгиз джагъа узакъ тюлдю. Алгъын къарыуу болса а—бир талай къычырымгъа уа джюзюб да барлыкъды. Ол кеси чыгъарча юч темир чыбыкъны кесгенли бир кече озду...

Хар затны кесини орну болады. Адам, кишиге хатасы болмагъан эсе, кесини аурууундан кесини тешегинде, джастыгъында ёлорге керекди. Мында уа, муслиман топракъда, алай тюл кёреме...

Энди уа ангыларча болгъан болур деб, таулуну темир аууна къарасала, таулу джокъ, Солтан патчадан Абдуллах пачагъа нокта бау да джокъ...

«Аманны аман бла кьуума, кьанны кьан бла джуума», дейдиле. Алай а алай айтылгъаныча болуб кьалса уа. Бир кюн тѣз, эки кюнню тѣз. Ёмюрюнг кьайдан тѣзюб тургъун. Керекли джерде кьанны кьан бла да джууаргъа керек болур...

Джунчууду. Джаугъан тохтамайды. Толу ыйыкь болуб барады: кече да, кюн да тубан джангур себе-легенлей турады. Алай болгъанлыкьгъа, кюн кесини орнун алыб, джерни джылытырыкь болур. Минги Тауну башлары джим-джим джылтырайдыла. Къысха кюнле да созула башлагъандыла. Эшта, хар зат кесини орнуна келлик болур. Не десенг да, кьыш хар джан, хар ёсген зат бирери-бирер джерге кьысылыб, керилалмай турадыла.

Азрет, джаз иерик хурметни да сакъламай, незат болса да бир зат бла булджуб кюрешеди. Аны джибигенине, сууукь болгъанына джореги кьыйналыб:

— Да, быллай джунчуу кюн дорбунга да бир кир. Бир тынчайгъан да эт. Джаз бир джетерик болур. Кесинг да таякьдан атлагъыусуз болгъанса,— деб Асият джан аурутуб кюрешеди.

— Узакьдады дебми тураса? Кёрмеймисе—джазны биринчи белгилери джууукьлашхандыла. Бачха алкьын гитчеди. Аны кенгертмесек, кьонакь келсе да, кесибизге джукь кьошулса да, барыбызгъа да джетерча этерге керекди,— дей, Азрет кюле-кюле дорбундан тюшюб кетеди.

Дорбун теренди, кенгди. Джелден сакъларгъа аллына хуна эте башлагъанды. Алай а, иш асыры кѣбден, ол да бошалмай турады. Ашарыкь, отун, суу, уугъа баргъан — была бары да башына кьайгъы болуб тюшгендиле. Хар кюн сайын аланы барына да джангыз адам джетиширге керекди. Ибрахим бла Таубатыр сандан бир келиб кетиучен эдиле да, ала да бусагъатда башлары кьайгъылыдыла. Таубатырны Кълыгчерий бошламайды. Ибрахим а, Къбагъа да джеталмай джолда тутулуб, кючден бла бутдан ычкыныб келген хапары барды. Айхай, мында да тамадала илингендиле да, джашау бермейдиле. Кеси да Ибрахимни элчиле элден иймейдиле. Ол гюрбеджисинде ишлей, алагъа кѣз-къулакь бола турады. Энди уа тутулгъан деген не болгъанын биледи да: элден

зорлукь бла тутулуб кетген болса, ол аны ызындан болуб, кьарыуундан келсе, аны башына бош этдиргинчиге тынчлыкь табмайды. Кесини кьыстыргъанчыгъыны да аягъына чыгъады, элчиледен да джыяды. Хурджунда бир джукь болса уа бир зат этерге боллукьду. Ибрахим хаман да джюрюрге кьалыб орус тамадаладан да кѣблени таныйды. Орус тилте да юренгенди. Аны кьылыгъы да бир тюрлюдю: «Огъай, кѣз кѣре тургъанлай, къулакь эшите тургъанлай, онгузгъа сѣлешир, джюрюр керекли артыкьлыкь этдириге джарамаз»,— деученди ол. Ибрахимни юйдегиси да ауурду. Алай болса да кесиникилеме Азретни анасын да келтириб кьошханды. Анга да кесиникилегеча кьараргъа кюрешеди. Ибрахим да дорбунчуланы таймаздан джокьларча заман табмайды...

Энди была Таубатырны сакълайдыла. Азрет бла Асият кѣзлери бла къулакьларын кьая киришледен алмайдыла. Ол не заманда да джаз джууукьлашханлай урлукь кесекчик келтириб кетиучен эди. Бу джол, не эсе да бир джукь болмагъа эди, кечикди. Аны да Дудалары кече-кюн да бош этмейдиле. Алай а ол кече бла бир иги атны джерлеб джетиучен эди. Ол эки эркишиден сора дорбунчула адам улу болуб киши кѣрмейдиле. Ол огъай эсенг, бу кьаяла кьуршалагъан ариу талачыкьда, кьанатлыла болмасала, джануарла бла кийикле да джокьдула. Былайына адам кьол бла этилингеннге ушаш табигъат кеси буруу этиб кьойгъанды. Кьанатлыланы уа тюрлю-тюрлюлери бардыла. Бир кьауумун айтыргъа боллукьбуз: тай алыгучу мазаллы кьушла, узункьуйрукь джаз тауукьла, кѣм-кѣк кѣгюрчюнчюкле, кьаппакъара айрыкьуйрукь кьарылгъашчыкьла, кьолан чакьынджикле, аллы тыйылыб тургъан кѣлчюкде бабушчукьла, тюрлю-тюрлю ууакь чыпчыкьчыкьла.

Азрет арт алада уугъа да амалсыздан барады. Ол заманда Асият дорбунда кеси кьалса, кьанатлычыкьла бла кечинеди. Ол аланы джырлагъанларына, ойнагъанларына, балачыкьларына кьалай кьарагъанларына, кѣзлерин алмагъанлай, кьарагъанлай турады. Эригиб тургъан тиширыуну, алай этиб кѣз ачмаса, башха джубанчы джокьду. Азрет кьатында болса, кишини да излемейди. Сабий заманларындан джангьртыб хапар айтадыла. Ол аякь кѣлтюрюб уугъа

атланса уа, кесинден сора киши болмай, кьалын чегелени ичинде, тиширыугъа кѣб тюрлю сагъышла келедиле. Ол Азретден бошайды. Аны да джокъ этиб, тауда атылыб кьалама деб кьоркъады. Азмыды адамда кьайгы...

Была орналган талачыкыгъа, аджашхан уучу да келирча, джол ышан да джокъду. Ачыкъ кѣкден сора, хурметли талачыкыгъа джолла бителидиле. Уллу Къарачайдан да былайын сайларчады. Алай а адам адамсыз кьалай джашасын? Адам джанууар тюл шойду да. Бир талай адам болса, адамны былайдан сора, башха джерге кѣзю кьарамаз. Былайда гардош да, арпа да битеди. Ташланы ариулаб, джер хазыр-лаялсанг.

Азрет уугъа бармай болмайды. Ала кийик этле бла кечинедиле. Ол бир мадар этиб, джангы этчиклери болмаса, гырджынсыз, тузсуз инджиледиле. Ол кѣз туурадан ташайганында уа, Асиятны эсине келгени кѣзюне кѣрюнюб, кьоркъа башлады. Анга Гыллай бир джылгъа джаханимни юсюнден не айтыб турган эсе ол затла аны кѣз туурасына чыгъадыла. Кѣб тюрлю хыйны-халмаш китабла бла афенди кызычыкыны кьарыусуз мыйычыгынын тюрлендиргенди. Асият бир-бирде, кѣзлери кьалкыугъа барганлай, бастырыкъланыб башлайды. Ол ауур болгунчуннга Азрет аны уугъа биргесине да элтиучен эди. Энди уа алай этерча да болмайды.

— Сен кийиклени ызларындан кеслерича джюрюялганлыгынгга, мен а сенича уа кьайдан джюрююм, — дейди Асият.

— Алай эсе, бу джолдан сора Кютюню кьояйым кьатынгга, — дегенди да Азрет Кютюню дорбунда кьояды. Алай а Асият аны алай этгенин суймейди; Азрет Кютюсюз барса джолу болмайды.

Асиятха нени юсюнден айтсанг да джылаб тебрейди. Джумушакъ тиширыу адамларына тансыкъ болганды. Артыксыз да Ахмат ауруйду дегенлеринден бери, кьызыны тынчлыгы бузулганды. Кьызгъа юйлери болуму ачыкъды. Атасы ишлеб турган сагъатда да, ашлары бла суулары бир-бирине джеттишмей эди. Энди уа, аллах кѣреди, Ахмат кьалай инджиле болур. Хануу не заманда да Ахматха иги кьараялмай эди. Энди уа ол атылыб кьалганча

кѣреди. Тюзю да алайды. Аны аялган джалын эртде бошагъандыла.

Ол сагъышла, ол болум, ол джашау — была бары да азгын тиширыугъа татыйдыла. Бир джаны бла андан насыблы джокъду. Ол анга кьууанады. Ол Азрет ючюн джанын да берликди. Азрет да, аны ючюн атасын-анасын атыб «чегет джанууар» болуб айланады. Асиятны сылтауу болгунчуннга, джитит да, батыр да, джигер да болду. Энди уа бу джолгъа дери джолукъмаган заты ючюн сагъышлы болады. Кьарнашчыгы Исламгъа да тансыкъ болганды. Анасы Хануу кьыйын тиширыу болганлыкыгъа, бир кесек заманчыкыгъа да джюрегинден кетмейди. Кьоз терекни уа хар кече сайын тюшонде кѣргенлей турады. Барындан да бек ол дуниям кьалай болады деген акыл тынчлыксыз этгенлей турады...

Таулу таулада джюрюй, кесин асырай биледи. Таула байдыла. Ала онгусузгъа болушханлай турадыла. Не аз-кѣб айтсанг да, кьолу-буту кьымылдаганнга бир джукъ кьабдырадыла. Ол эринмей элден бир кьычырымны бир джанына чыкъса, не ѳрлесе, кьарын тойдуруб кьайтырыкъды. Атылыб кьалган сагъатда не кертме, не алма, не кьалган кѣгетлеге тюртюллюкдю. Тири джаш болса уа, кьаялагъа джайылса, кьанатлы гаккыладан бѣрюн толтуруб, ызына алай кьайтырыкъды. Садакъ гута, шкок ата билсе уа кийик этден сангюнджюсю бла кьолан артмакъланы ауур этиб келликди. Таулада таулу кьалайгъа кьараса да, кьалайгъа узалса да джолу джаджаллыкъ тюлдю. Таулу тауну таныганча тау да таулуну танийды. Ала бир-бирине кьыска тагылыбдыла.

Намысмы, уятмы, юренгенликмиди да тауда, ташда, чегетде болса да Асият эрини атын джашырады. Атына уа, Азрет алай дженгил адам болмаганлай, Джюрек деб атаганды.

— Джюрек, мындан оза эсек, экибиз да кийиклеге кьошулуб кьалабыз, — деб Асият акъырын-акъырын сагынады.

— Кийиклеге ушаган ючюн а не: джанууарлагъа ушаб кьалмайыкъ ансы. Алай болса да, кийикле-джанууарла да такылдыла бизни бир кьаууму буздан.

— Аны Гыллай бла Гьджыугъа кьагъыб айтхан

лыгъынгмыды? Огъесе мен Гыллайдан окъугъаным ючюнмо...

— Огъай-огъай, алагъа да айтмайма, ала окъутханнга да айтмайма. Мен джашуну кесине айтама.

— Айтханынг а — алагъа айтаса. Гыллай игиди деб мен да айталлыкъ тюлме. Алай а ол окъутханлагъа мен ийнанам. Джандет да барды. Джаханым да барды. Алай а аны бир кыйырчыгы мында да кёрюксе керек эди. Ол заманда хар ким да, таб Гыллай да, бир кьоркьур эди. Кертиди. Ол китабларындан гюнахха саналгъан затны бек ариу ангылатады.

— Асият, сен мени атымы джашыргъанынг да — Гыллайны, Гыджыуну, алачаланы сёзлеридиле. Хо, ол тюз огъунакыгъа болсун. Мен эркиши болгъаным себебли кёр сен мени сыйымы. Ол заманда мен да кёрюрге керекме. Ол алай болсун. Эсингдемиди? Гыллай сизге келген сагъатда, ол он сагъат олтуруб тура эсе да, сен — кыз — ёре сюелгенлей тура эдинг. Ол керти гюнахха-сууабха ийнана эсе, сени аллай бир нек кыйнай эди? Ол кеси сени атангы кыйынын сизде олтуруб ашай, сен да таб ач болуб, аны юсюне ёре сюелгенлей ингирге джетиб къала эдинг. Афендини сенден эсе тамада, юч кызы эм гитчеси да сени тенгли болгъанлай, сени атангдан тамада киши, кеси уа билимли хаджи!.. Не этиб айланды? Не этиб айланады?! Къайда гюнах?! Ол аны бир кесек таш джюрегин бир эритсе уа?! Аны билимини, динини кючу бла сени кыз башынг бла айыблы эшекге миндирирча сен анга, дин ахлу адамгъа, не артыкылыкъ этген эдинг?! Сен хаманда хар сёз айтсанг: «Джаханимден кьоркъама. Къуранда, китаблада алай-былай айтылады», — деб башынгы джерге ийиб къояса. Мен сеннге гюнах эт демейме. Сен бусагъатда ауругъан этесе. Сеннге ораза тутаргъа керек тюлдю, дейме. Сен энишге бюгюлалмагъанлайынга, тёрт бюклениб намаз этерге кюрешесе. Сени саулугъунг кетсе, сени кьарнынгдагы сакъат болса, андан кимге сууаб боллукъду. Ма алайчыгъын ангыласакъ деб айтханлыгъымды ансы, Гыллайны китаблары, Къураны бла кюрешмейме. Аны кеси бла да кюрешмез эдим, ол бизге, къалгъанлагъа да тюз эте эсе. Мен ангылагъаннга кёре, ол афенди, ол хаджи, ол аллах суйген адам, ол къалгъанлагъа гюнахны-сууабны тизген мубарек тиширыуланы чарыгъыны тю-

бюнде джылтыргъан олтанына санамайды. Ол аланы кесича адамгъа санаса, къарт анасын тар гёзенчикте атыб турмаз эди. Ол аланы, сизни адамгъа санаса, бир талай кере юлениб, бир талай кере джарлы тиширыуланы мюлк-рысхы бермей къыстаб иймез эди. Сиз а, сизни тукъумугъуз тиширыула, кесигизге табылгъан аманны айтыб къоясыз...

— Джюрек деб мен сеннге бош атамагъанма. Сен айтханынгы базманнга салыбмы айтаса? Огъесе, кёлунте не келе эсе, анымы айтаса? Ол гюнахлы-сууаблы эсе да, ол аллах айтхандан, аны буйругъундан чыгъалмай кюрешеди. Ол гюнахлы боллукъ эсе да, кеси боллукъду. Алай а сен мени оразам бла, намазым бла бош кюрешесе. Мен бюгюннге дери аланы атмай келиб, энди уа къалай къояйым?! Аллах сакъласын!

— Асийчигим, мен сеннге аланы кьой деб айтмайма. Сен аланы бир аякъ тирегинчиге дери кьой деб тилейме. Ансы мен да билеме, ауругъан адам бла сабий боллукъ адам ала бла кюрешсе, ол эм уллу гюнахланы кёлтюреди деб, — дей, Азрет сёзню башха ырджыгъа буругъа изледи.

Асият юйлерине гансыкъ да болгъанды. Бир джаны бла, барыргъа да суймейди. Барса да аны джюрегин кыйнарыкъдыла. Асиятны джюрегине бир бирде быллай сагъышла да киредиле: «Энди мен ана болургъа кёр къалмагъанды. Мен мында киши болмагъан джерде къалай этерикме? Юйге бармайма да, бир зат болуб къалса эки джан биргелей кетebиз ол дуниягъа. Юйге барсам а, меннге бир джукъ этселе да, сабий сау къалыр. Барсам айтырларын а билеме. Бири динимден чыкыгъаннга санарыкъды. Экинчиси тиширыу башынг бла адетни, намысны аякъ тюбге ургъанса, джашауунгдан бошагъанса деб ауузун кенгине ачыб кюреширикди. Табхан анамы айтырын да билеме. Ол а барындан да аман айтырыкъды. Къалай этейим, къайсына башымы салайым? Джюрекке билдириб бир оноу этерми эдик», — дей, таула арасында кесинден сора киши болмагъан тиширыу кеси-кеси бла кенгешеди. Алай а, Азрет айтханла эсине тюшюб, межгитни аллына къара джабыу атылыныб баргъаны да кёзюне кёрюнеди. Кёрюксе кёрюсюн — андан не барды?!

— Асийчигим, кюн-кюнден мыдах болгъанча

кёреме. Хазырлан, куйге элтейим. Гыллайгъа да джукъ айтмам, — дейди Азрет.

— Гыллайгъа джукъ айтма демейме. Аны китабларына, окъууна джукъ айтма. Ансы аны кеси ким болгъанын, мен огъай, мени джюрегим да ангылай башлагъанды.

— Мен аны унутмагъанма. Мындан ары да унутурук тюлме. Мен сени эртде да элтирик эдим. Мен сени Гыллайгъа огъай, табхан ананга да ийнанмайма. Ала анда сени кёрселе, бир аманлыкълары чыкмай къаллыкъ тюлдю. Алай болса да ана кесингикиди. Барыргъа уа керекди.

— Сенича болсам, джаным, уугъа бармай, ма бюгюнча бирге турлукъ эдик.

— Мен а тураим. Тиширыулары ауругъанларына къалай къараялырма ансы?!

— Сен эркишисе. Сен оноу эт. Сен не айтсанг, мен аны этдим.

— Алай эсе, атланлыкъбыз.

— Асийчигим, Гыллай аллай ассы ишлени эте тургъанлай, сен тюлмю эдинг, анга джукъ айтдырыргъа къоймагъан. Энди уа, атангдан-анангдан айырылыб, къалгъан джууукъгъа-тенгнге тюберге мадар табмай, джангыз къарнашчыгъынгы кёз туурангдан тас этиб, кесинг джангыз атылыб къалгъанынгда да, джанууаргъа ушагъан Гыллайны коруулабмы турлукъса? Сен разы тюл эсенг да, билмегенча эт да къой, мен анга аны этгенлерин джетдирейим. Сен айтханча афенди да, китабла да онгсузла джанлы эселе, афенди кеси артыкълыкъ эте турады да. Артыкълыкъ этмегенин къабыры отда кюйюб, артыкълыкъ этгенин къабыры нюр джанарыкъ эсе, мени къабырым отда джанарыкъды.

— Айтма алай, Джюрек. Сени эшитген кертда деб къоймасын. Кесинг да бюгюн джукъгъа кетме: мен бюгюн тюз тюлме. Былай берлакъгъа олтурчун, — дей, Асият арыкъ акъ къолларын Азретге узатыб, кёзлерине мыдах къарады.

Азрет да Асиятны къатына джууукъ олтура:

— Сен динни юсюнден джукъ айтма дейсе. Мен диннге джукъ айтмайма. Мен аны юсю бла халкъны къыйнагъанлагъа айтама. Ала аны арагъа салыб, аны юсю бла кимге не эталлыкъларын аямайдыла. Сагъыш эт. Алагъа джукъ айтмай не этериксе?! Гыл-

лайлагъа да Азаматгерийле къошулуб, къаллай артыкълыкъ этедиле? Халкъ айталмагъанлыгъына, алагъа бары да кюзгю болуб турады. Ала динни арагъа салыб, ненча джарлыны, ненча джарлы тиширыуну куюн къурутхандыла. Мен элде да кёб турмагъанма. Мен Гыллайланы иги да танымайма. Ол меннге аманлыкъ этген эсе да, мен эркишиме. Мен тезерме. Сен а, сеничала уа?!

— Терс айтаса демейме. Дин бла уа кюрешме.

— Сен эшитген да болмазса, ол афенди, ол хаджи, эшитирге излей эсенг, ол гаджи! Кёб джарлы башсыз тиширыугъа артыкълыкъ этгенди! Анга аны ким этдиртеди? Мен анга аны дин этдиреди деб айтмайма. Алай а къарангы адамла диннге джукъ айталмагъанлары себебли, ол аны бла хайырланады. Ол анга кеси толусу бла ийнанмайды. Ол ийнанса, аллай ассы ишлени этиб, кесине джаханимге джол ачыб кюреширек тюл эди. Мен сен айтханнга хома. Алай болсун. Сен да адам. Мен да адам. Ол да адам. Бирси да адам. Эркиши да адам. Тиширыу да адам. Сен окъугъан къара тышлы китабла, сыйлы къуранла хар эркишиге тёртюшер къатын алыб, бирге джашаргъа эркинлик бередила. Къолларындан келгенле уа, аны бла къалмайдыла. Артыкъсыз да дин тамадала бла оноу тамадала. Ала кёб джарлы тиширыуну терилтиб, алдаб, сагыб алыб, артыкълыкъ этиб, джараусуз этиб къыстаб къойгъандыла. Ол Гыллайланы, Азаматгерийлени, Къарамырзаланы ишлери тюлмюдю бизни адамларыбыздан айыргъан?! Ала уа динни кючю бла бизни, бизге ушагъанланы джамагъатны ичинден алыб атыб къойдула да! Чабакъны суудан чыгъарыб атыб къойсанг къалай бола эсе, ала бизни алай этерге излейдиле. Да ала, дин къалай айта эсе да, неден да, кимден да кеслери айтханны сакълай, аны джакълай, аны джарата болурла! — деб, андан ары да къызгъаны бла тизе башлагъанлай, Асиятны бети тюрленгенча кёрюб, Азрет ауузун къысды...

* * *

Азрет бла Асият къыш да, джай да кёгериб тургъан чегетлени ичинде джашайдыла. Отуну юсюндеди. Сууу узакъ тюлдю. Азрет кийиклени бирича

джюрюгенликге, Асият тау джолчуклада кыйналыб атлай башлады. Аны насыбына, кереклисин Азрет табдырыргъа кюрешеди. Эм керекли — ашха, кийим джууаргъа — сууду да, дорбунну кесинден чыгъады. Экисини да кийимлери аман болгъандыла. Джел кирсе тохтамай чыгыб кетеди. Асият кесине этмегенди ансы, Азретге кийик териледен ол скойгенча тар кийимле этгенди да, ох деб айланады. Ол кийимле бла ууда айланган тынчды. Энди Азрет уугъа баргъанын кююб, кеси юй джумушха къараб башлады.

Дорбун аллы чегет талачыкыны къалын тубан басды. Джазгъы джангур оноуну кюолгъа алыб, къатъдан-къаты кююб тебреди. Кёзге джукъ кёрюнмезча джабылгъанды тегерек. Асиятны бети адам къоркъурча агъарыб, бёрю тоннга чырмалыб джатады. Тюбюнде да тешек орнуна айю тери кёрюнеди. Азрет керти тынчлыксыз болуб:

— Кел, Асийчик, Уллу Къарачайгъа атланайкъ. Эшта, бизге дженгил заманда киши да келлик болмаз. Мындан кечге къалсакъ, къалай болур, — деб аны тозураб тургъан чачын зыбыр кюоллары бла сылады.

— Къалай болур? Сен айтхан болсун.

— Джаяулай барыргъа тынч тюлдю. Алай болса да, хазырланыргъа керекбиз. Танг атмай кириш къааладан бир ёталсакъ.

— Сен айтханнга огъайым джокъду. Алай а ол биягъыланы тузакъларына тюшюб къалырбызмы. Айхай, атамы да ауругъан хапары келгенди да, аны бир кёрмей да къалай этейик? — дей, Асиятны азгъын бети акъ къарча агъарды.

Кюоллары бла терек бутакъладан сакълай, Азрет Асиятны кюолундан тутханлай, джаяу джолчукъ бла джылны кёрмей тургъан къарт ёзенлерине айландыла. Таубатыргъа джолда джолугъур акъылда, ол джюрючю джолгъа бурулдула. Акъырын атласала да, барадыла, барадыла. Алай болгъанлыкыгъа, не Ибрахимге, не Таубатыргъа тюбемедиле. Алагъа джолукъмагъанлыкыгъа, таууш-тойюш эте баргъан тау суучукълагъа дженгил-дженгил тюбейдиле, аладан ётерге керек болады. Асият чарласа да, Азрет джанындан скойген тиширыуун кюйнуна акъырынчыкъ алыб ётюреди. Бир-бирде кёкюрек къангасына

дери да кёлтюреди. Асият кесин джыяргъа кюрешсе да, аны къаты ауругъаны танылыбды. Ол заманда терек салкынынга олтуруб да солуйдула. Ол заманда Азрет эки кюолу бла да башындан къадалыб сакъышха киреди. Бир джаны бла Асият юйлерине бир джетсе. Ол бир кютулса. Ол аурумай бир къалса. Алай болмай былайда, джарым джолда, бир джукъ болса уа къалай болур?! Ма олду сакъышны уллусу!

Эшта, уллу джолда болур арба баргъан таууш. «Та-та!» деб ким эсе да хырха ауазы бла сюрюб барады. Аны ызындан да бир талай атлы оздула. Азрет кеч болгъунчунга уллу джолгъа чыгаргъа базмады. Бир джаны бла да уят бошламады. Бир джаны бла да скоймегенлеринден ийлыкъды. Ол Асиятха андан-мындан хапар айта, экиси да кенгеше, заманларын ингирге джетдирирге оноулашдыла. Азрет бир джаны бла Асиятха бир джукъ болмагъа эди деб къоркъады. Аны Асият да ангылайды. Не ючюн десенг, была закондан къачыб айланадыла. Быланы кёргенлей тутаргъа боллукъдула. Ол себеден, аланы бири сёз башлаб кюялмай, иги кесекни бир-бирине къарай мурукку этдиле. Не заманда да Асият ачдырыучан эди Азретни ауузун:

— Аллах айтса, экибизге да джукъ болмаз.

— Болмаз.

— Алай болса да...

— Сени тутуб алыб кетселе, сабийге кимни атын атарыкъбыз? — деб Асият Азретни тобукъларына башын бошлады.

Азрет Асиятны чачын он бармагъы бла тарай келиб:

— Сени къалай келеди кёлюнге? — деди.

— Сени адамларынгы бирини атын атаргъа деб кёлюме келеди. Сен скойгенлени бирин.

— Мен а кюз терекни салгъан къарт аккамы сюеме.

— Ол къайсыды?

— Ол а атамы атасыны атасыны аккасыды.

— Алай дегенинг?

— Аны мен да, мени атам да таныялмайбыз. Алай а ол айтылгъан киши болгъанды.

— Не бла?

— Джигитлик бла. Ата Джуртун соймеклик бла.
Таулуларын, тауларын джакъламакълыкъ бла.

— Андан сора уа?

— Андан сора уа, аны суйгенин кырым хан урлаб кетгенинде, аны ызындан къоркъмай барыб, ханны да ёлтюрюб, кызыны да сыйырыб келгенди.

— Аты ким болгъанды аны?

— Сен да айтырмыса?

— Джашыбызгъа атасакъ игитда айтама. Джашыны атын джашыргъан адет дамы барды?! Кертимиди?

— Къуран!

— Аны аты уа Заурбек болгъанды!— деб, Азрет тамагъын бошлаб кычыргъанында, аны ауазы кысыр къаяланы зынгырдатды.

Асият джукъудан аязыгъанча ёрге къоба келиб эрини бойнундан къучакълай:

— Заурбек!—деб кычырды...

БАШЛАРЫ

Тенгле	5
Туудукъла	15
Табигъатны ётгюр баласы	23
Гюргокъа	32
Мамурашчыкъ	38
Огуз джылыны бирге	42
Вийче бла къарауашы	47
Адамсызлыкъ	53
Ханкызы	59
Джыйын джанлы	66
Зар кёзле	78
Ызчыла	85
Бир кече	91
Дууа суу	99
Уллу тюз	105
Шыйых	117
Муслиман топракъ	125
Къаба	140
Шыйых къудукъла юцдоле	153
Медина	173
Къум тюз	159
Ачей улу Ачемез таулуду	177
Кенгешау	186